

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Асоціація суддів Конституційного Суду України

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

(доктрина Європейського суду з прав людини і
Конституційного Суду України)

Навчальний посібник

Київ
Юрінком Інтер
2013

УДК 342.7(477)(075.8)
ББК 67.400.7(4Укр)я73
П68

Авторський колектив

Кампо В. — організатор авторського колективу (параграфи 1.1, 1.3 (у спів-авторстві з Вдовіченко С.), 3.1, 3.2);
Вдовіченко С. (параграф 1.3 (у співавторстві з Кампо В.), глава II);
Гультай М. (глава II, параграфи 3.3, 3.4);
Овчаренко В. (глава II);
Головань І. (параграф 1.4);
Савчин М. (глава II);
Банашак Б. (параграф 1.2.1);
Гайс Е. (параграф 1.2.2);
Арнольд Р. (параграф 1.2.3).

Звернення до читачів

Голови Конституційного Суду України (VII.2010—VII.2013 рр.) **Головіна А. С.**

Вступне слово і загальна редакція

професорів **Мартиненка П. Ф.**, **Кампа В. М.**

Рецензенти

Бондар М. С., суддя Конституційного Суду Російської Федерації, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист РФ, заслужений діяч науки РФ;

Колос М. І., суддя Конституційного Суду України, кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України;

Кравчук В. М., суддя Львівського окружного адміністративного суду, доктор юридичних наук;

Шевчук С. В., професор кафедри загальнотеоретичних та державно-правових наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України

Рекомендовано

*Вченою радою юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 1 від 23 вересня 2013 р.)*

ISBN 978-966-667-573-9

© Колектив авторів, 2013
© Юрінком Інтер, 2013

Звернення до читачів

**«...І чужому научайтесь,
і свого не цурайтесь»**

Т. Г. Шевченко

Шановні читачі!

Ви тримаєте у руках навчальний посібник, який підготували четверо суддів Конституційного Суду України разом з групою українських і зарубіжних вчених.

Сподіваюсь, що ознайомлення із цим виданням справить на вас добре враження, а практичні документи, що у ньому розміщені, — рішення органів конституційної юстиції України і зарубіжних країн — будуть корисними.

Викладені у посібнику наукові матеріали щодо захисту прав і свобод людини і громадянина, а також рішення Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини та зарубіжних судів конституційної юстиції мають загальноправові цінності, оскільки, зокрема, рішення вказаних судів наводять правові позиції у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, що враховуються в усіх видах юридичної діяльності.

Написання посібника ознаменувало досягнення спільних поглядів та єдиного науково-практичного підходу до даної проблематики як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Робота над посібником сприяла зближенню різних наукових шкіл, вітчизняних і зарубіжних вчених, науковців і практиків, вплинула на розвиток порівняльного конституцієзнавства.

Посібник є синтезом ідей і думок, які об'єднують і зближують правові системи європейських країн і дозволяють

розвивати ці ідеї в дусі європейських принципів права, зокрема верховенства права.

Сподіваюсь, що видання буде корисним для всіх, хто цікавиться конституційним правом і питаннями реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Хочу подякувати всьому авторському колективу за порушені у посібнику проблемні питання у вказаній сфері і зазначення шляхів їх розв'язання, а також побажати подальшої плідної наукової роботи над вирішенням актуальних питань вітчизняної конституційної юстиції.

А. С. Головін,
Голова Конституційного Суду України
(VII.2010—VII.2013 роки)

Вступне слово

Сучасне українське суспільство переживає етап глибокого усвідомлення прав і свобод людини і громадянина, який можна розглядати як початок духовного відродження України. Саме ідеологія прав людини стає все більш загально визнаною та затребуваною у державному і суспільному житті¹. Під кутом зору даної ідеології відбувається переоцінка поглядів на радянське і пострадянське минуле та формується проекція на ближнє й віддалене майбутнє України.

Серед європейських країн (ближнього і дальнього зарубіжжя), які сповідують ідеологію прав людини як державну, Україна виступає партнером та джерелом оригінального досвіду.

На жаль, Україна ще не може похвалитися особливими досягненнями у галузі прав людини. Але й те, що зроблено за часи Незалежності, не може не викликати захоплення. Це, насамперед, новоформовані інститути захисту прав людини — Уповноважений ВРУ з прав людини, Конституційний та адміністративний суди; це також модернізовані інститути правозахисту — адвокатура, нотаріат тощо.

Утвердження гідності та захист прав людини для мільйонів українських громадян стали їх невід'ємною частиною життя. Якщо колись в Україні захоплювались тим, що статистично кожен німець хоч раз у рік судиться, захищаючи свої права, а кожен американець у рік має 3—4 різні судові процеси, то тепер українці також масово судяться, добиваючись додержання своїх прав. Це і є, на наш погляд, ознакою визрівання незалежного громадянського суспільства, яке з досягненням більш зрілого культурного рівня візьме на себе більше функцій правозахисту, ніж сьогодні.

Ідеологія прав людини в Україні — це не тільки результат запозичення ідей і принципів (поряд з верховенством права, правовою державою тощо) з міжнародно-правових актів (Всесвітньої декла-

¹ Янукович В. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України / В. Янукович. — К. : НІСД, 2012. — 256 с.

рації прав людини 1948 року, Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод 1950 року тощо). Це і наслідок широкого загальнодемократичного руху за права і свободи людини і громадянина в сучасній Україні, який тією чи іншою мірою підтримують різні політичні сили, що додержуються певних доктрин прав людини: ліберальної, консервативної, соціал-демократичної, патерналістської (соціального і національного гатунку) тощо. На наш погляд, для ідеології прав людини найбільшу цінність становлять правові доктрини, що спираються на відповідні наукові школи прав людини: природного права, юридичного і соціологічного позитивізму.

В Україні на практиці найпоширенішою є юридична школа прав людини, яка спирається на доктрину легізму, правового нормативізму тощо. У кінцевому результаті права людини завдяки цій школі набули в Україні формально-інформаційного значення, що само собою непогано, але недостатньо для їх ефективної реалізації та захисту. Зокрема, суди загальної юрисдикції при застосуванні положень про права людини нерідко вдаються до практик судового самообмеження, що зумовлено їх небажанням втручатися у суспільні конфлікти, а головне — відсутністю сталої судової практики, на яку вони повинні спиратися у своїй діяльності і за яку несуть відповідальність Верховний Суд України і вищі спеціалізовані суди України. Дійсно, як місцевому чи апеляційному суду захищати права людини, якщо стосовно того чи іншого питання немає сталої судової практики у формі рекомендацій судів вищого рівня? Йти на експеримент? Але ж де гарантія, що суд (суди) не помилиться і тоді суддя (судді) не буде нести за це відповідальність?

Отже, юридична школа прав людини, попри всі її позитиви, фактично не може гарантувати достатньо високу ефективність їх реалізації і захисту через розрив між правовим закріпленням даних прав і практикою їх реалізації та захисту.

Що стосується соціологічної школи прав людини, то вона в Україні робить тільки перші реальні кроки. Однак уже існує чимала судова практика, яка базується на доктринах «живого права» та «живої конституції», що свідчить про тенденцію до урізноманітнення практик реалізації та захисту прав людини. Насамперед, зазначені доктрини практикує Конституційний Суд України, який, керуючись принципом верховенства права, все частіше вдається до динамічного тлумачення положень Конституції та законів України.

Очевидно, що реалізація ідей соціологічної школи прав людини в Україні також породжує певні проблеми, пов'язані, наприклад:

з переглядом правових позицій Конституційного Суду України¹; з модернізацією розділу Конституції України про права людини²; з розширенням кола джерел права, на які повинні спиратися правотворчі та правозастосовні органи у своїй діяльності.

Питання, пов'язані із захистом прав і свобод людини і громадянина, на порядку денному Конституційного Суду України завжди були першочерговими. Зокрема, розглянувши питання щодо конституційності норм понад 150 законів та інших правових актів, Конституційний Суд України визнав більше ста з них неконституційними, що мало наслідком втрату ними чинності. У більшості випадків підставою для визнання неконституційними зазначених норм права було порушення ними основоположних прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією України, у тому числі прав людини на життя, особисту недоторканність та свободу пересування, об'єднання у професійні спілки для захисту своїх трудових та соціально-економічних інтересів, соціальний захист, права вільно обирати та бути обраними до органів державної влади тощо³.

Разом із тим, про наявність проблем у діяльності вітчизняного механізму забезпечення прав людини свідчить чимала кількість звернень громадян України до Європейського суду з прав людини. Зокрема, за повідомленням Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини Н. Кульчицького, Україна починаючи з 2001 року виплатила майже 147 мільйонів гривень компенсацій за порушення прав людини — на виконання рішень Страсбурзького суду. За його словами, більшість скарг громадян до Європейського суду з прав людини стосуються тривалого невиконання рішень національних судів і надмірної тривалості судового розгляду⁴.

¹ Рабінович П. Перегляд Конституційним Судом України власних правових позицій як засіб охорони функцій Основного Закону / П. Рабінович, В. Гончаров // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4—5. — С. 147—153.

² Янукович В. Ф. Модернізація Конституції України як чинник подальшого стабільного розвитку держави : виступ Президента України на першому засіданні Конституційної Асамблеї / В. Ф. Янукович // Право України. — 2012. — № 8. — С. 12—15.

³ Головін А. 15 років конституційному правосуддю в Україні: досягнення, проблеми і перспективи / А. Головін // Захист прав людини органами конституційної юстиції: можливості і проблеми індивідуального доступу : матер. міжнар. конференції, м. Київ, 16 вересня 2011 року / КСУ ; відп. ред. А. С. Головін. — К. : Логос, 2011. — С. 5—6.

⁴ Україна виплатила 147 мільйонів за порушення прав людини // Українська правда. — 15 квітня 2013 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/news/2013/04/15/6988191/view_print/.

Спираючись на досвід та правові позиції Європейського суду з прав людини, Конституційний Суд України сприяє розвиткові вітчизняної нормотворчої діяльності та правозастосування у напрямі сучасного розуміння прав і свобод, закріплених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року¹.

Особливість доктрини Конституційного Суду України у сфері прав людини — порівняно з аналогічною доктриною інших органів державної влади — полягає у тому, що його правові позиції завжди мають обов'язковий характер. Доктрина Конституційного Суду України у сфері прав людини виконує не тільки регулятивну, а й ідеологічну функцію. Зокрема, вона впливає на формування думки різних громадсько-політичних сил, на структурування наукових шкіл тощо. Ця доктрина є обов'язковою для органів державної влади, органів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування при ухваленні ними актів, які прямо чи опосередковано стосуються прав та свобод людини і громадянина.

Сподіваємося, що наведені міркування повною мірою доводять як особливу роль Конституційного Суду України у процесі подальшої конституціоналізації прав і свобод людини і громадянина в Україні, так і гостру потребу в ознайомленні з доктриною Суду та вивчення його практики у зазначеній сфері.

Зважаючи на викладене вище основними ідеями цього посібника-практикума є дві актуальні ідеї, відносно нові та цінні у гуманістичному контексті статті 3 Конституції України: перша — щодо права особи на повагу до її гідності, друга — стосовно конституційної скарги громадян.

Зазначене обумовлене тим, що право на людську гідність належить до природних прав людини і становить одну з головних правових цінностей, яка слугує критерієм оцінки конституційності та законності актів, дій чи бездіяльності органів і посадових осіб публічної влади, інших юридичних і фізичних осіб. Фактично, це право є гарантією реалізації інших прав і свобод людини і громадянина. Тому центральні органи влади — законодавчої, виконавчої, судової — повинні звертати особливу увагу на правове і фактичне забезпечення права на людську гідність своїх співвітчизників².

Щодо інституту конституційної скарги, то у системі конституційного правосуддя демократичних країн цей інститут є одним з інстру-

¹ Головін А. Зазнач. праця. — С. 7.

² Вдовіченко С. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду / С. Вдовіченко, В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 4. — С. 56.

ментів правового механізму захисту прав і свобод людини. Його призначення полягає в забезпеченні та гарантуванні конституційних прав особі органами конституційної юрисдикції шляхом визнання неконституційними правових актів, які порушують або обмежують права і свободи людини¹. В Україні інститут конституційної скарги поки що не запроваджено, але питання щодо його впровадження широко обговорюється як представниками влади, так і науковцями. У посібнику автори висловлюють власні міркування з цього приводу, цінність яких полягає в тому, що автори є суддями Конституційного Суду України, яким у недалекому майбутньому доведеться безпосередньо мати справу з конституційними скаргами громадян.

Представлений посібник-практикум має науково-практичний характер. З одного боку, він містить елементи монографії, оскільки автори використовують надзвичайно великий науковий апарат (як вітчизняних, так і зарубіжних авторів), що, безсумнівно, додає цьому посібнику науковості, загострює увагу читача на наукових проблемах у сфері прав та свобод людини і громадянина. З іншого боку, наявність у посібнику практичних завдань, рішень Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України та рішень конституційних судів зарубіжних країн надає читачеві можливість набувати практичні навички роботи з актами органів конституційної юстиції, формує та вдосконалює практичні навички застосування набутих теоретичних знань при вирішенні практичних завдань тощо. Тому даний посібник стане надзвичайно корисним не лише для студентів і викладачів, а й для юристів-практиків, суддів, прокурорів, працівників МВС України, адвокатів, правозахисників, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування та інших.

В. М. Кампо,

*суддя КСУ у відставці, кандидат юридичних наук,
доцент, заслужений юрист України*

П. Ф. Мартиненко,

*декан юридичного факультету
Міжнародного Соломонового університету,
кандидат юридичних наук, професор,
суддя КСУ у відставці, Голова Асоціації суддів КСУ*

¹ Гультай М. До питання про необхідність впровадження конституційної скарги в Україні / М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 6. — С. 114.

Від авторів

Ідея створення цього навчального посібника виникла майже спонтанно. Спочатку суддя КСУ В. М. Кампо у 2011 році відвідав конференцію в Регенсбурзі (ФРН), де його вразили виступи професорів Р. Арнольда і М.-Е. Гайса (ФРН), Б. Банашака (Республіка Польща), присвячені питанням прав людини у контексті проблеми захисту права особи на повагу її гідності. У зв'язку з актуальністю порушених у виступах питань у контексті подальшої конституціоналізації прав і свобод людини і громадянина в Україні суддя В. Кампо запропонував доповідачам підготувати статті для опублікування у «Віснику Конституційного Суду України». На цю пропозицію відгукнулися всі вказані професори — їх статті були опубліковані у зазначеному виданні в 2012 році¹.

Наступним кроком стало написання суддями КСУ С. Вдовіченком і В. Кампом серії статей, присвячених праву людини на повагу її гідності². Після опублікування зазначених статей у суддів КСУ С. Вдовіченка, В. Кампа та В. Овчаренка з'явилася ідея щодо підготовки тематичної збірки, присвяченої проблемам реалізації та захисту права людини на повагу її гідності, яка б об'єднала статті всіх зазначених вище авторів. І вже восени 2012 року ця ідея дуже швидко

¹ Банашак Б. Права і свободи особи в контексті судової практики Конституційного Трибуналу Польщі та Верховного Суду Польщі / Б. Банашак // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 2. — С. 118—129; Гайс М.-Е. Права особи в судовій практиці Федерального Конституційного Суду Німеччини / М.-Е. Гайс // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 3. — С. 100—115; Арнольд Р. Юридичні наслідки приєднання Європейського Союзу до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / Р. Арнольд // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 4. — С. 63—68.

² Вдовіченко С. Гідність людини: аспекти захисту / С. Вдовіченко, В. Кампо // Голос України. — 2012. — С. 6; Вдовіченко С. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду / С. Вдовіченко, В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 4. — С. 55—62. — № 5. — С. 60—70.

трансформувалася в ідею підготовки саме навчального посібника, який би містив три ключових елементи: навчальний, практичний і хрестоматійний. Цю ідею також підтримали і приєдналися до її втілення в життя зарубіжні колеги (професори Р. Арнольд, Б. Банашак, М.-Е. Гайс), суддя КСУ М. Гультай, а також українські вчені-конституціоналісти І. Головань та М. Савчин. Практичним результатом зазначеної ідеї і став цей навчальний посібник.

Автори посібника не приховують, що стоять на дещо різних наукових позиціях, проте їх об'єднує однакове бачення засад верховенства права, прав і свобод людини і громадянина. Крім того, всі автори переконані в необхідності утвердження та ефективного забезпечення в Україні провідного права людини на повагу до її гідності і оцінюють роль КСУ в цьому процесі саме як провідну, оскільки Суд має право шляхом формування правових позицій з конкретних справ конституційного провадження впливати на зміст та обсяг захисту прав і свобод людини і громадянина. Ці правові позиції КСУ є орієнтирами для всієї правової системи, в тому числі і для судів загальної юрисдикції, які безпосередньо здійснюють захист конституційних прав та свобод людини і громадянина. До того ж рішення Суду за юридичною силою можуть бути прирівняними до закону (а у випадку визнання закону неконституційним чи надання тлумачення нормам Конституції України — навіть стоять вище закону).

Під час роботи над посібником автори збагатилися науковими ідеями, досвідом взаємодії та спілкування, що в кінцевому підсумку значною мірою зблизило їх наукові позиції.

Сподіваємося, що запропонований на Ваш розсуд, шановний читачу, посібник слугуватиме певним стимулом для актуалізації та вирішення наукових і практичних проблем у сфері забезпечення прав та свобод людини і громадянина крізь призму утвердження права людини на повагу до її гідності як провідного права особи в Україні.

Готуючи даний посібник, його авторський колектив не міг обійтися без помічників, консультантів та інших фахівців, які допомагали, сприяли та упорядковували у процесі підготовчої роботи та згодом — після написання текстів авторами — здійснювали оформлення цього багатоманітного та складного у прямому і переносному значенні слова посібника.

Насамперед автори вдячні науковим консультантам суддів КСУ В. Барвіцькому, І. Кияниці, О. Кравчук (нині суддя Кіровоградського окружного адміністративного суду), І. Новіковій (нині Завідувач Відділу забезпечення засідань колегій суддів, постійних і тимчасових

комісій та КСУ), В. Росіхіній за постійну допомогу в підборі матеріалів тощо.

Також автори посібника вдячні службам Секретаріату КСУ, які ефективно забезпечували зворотній зв'язок між авторами посібника (як в Україні, так і поза її межами).

Окрему подяку авторський колектив висловлює Г. Рижкову, який під час роботи над посібником сприяв забезпеченню закордонних зв'язків вітчизняних авторів з колегами з Польщі та ФРН.

Автори висловлюють подяку рецензентам даного посібника: М. С. Бондарю — судді Конституційного Суду Російської Федерації, доктору юридичних наук, професору, заслуженому юристу РФ, заслуженому діячу науки РФ; М. І. Колосу, судді КСУ, кандидату юридичних наук, доценту, заслуженому юристу України; В. М. Кравчуку — судді Львівського окружного адміністративного суду, доктору юридичних наук; С. В. Шевчуку — професору кафедри конституційного права Національного університету «Кієво-Могилянська академія», доктору юридичних наук, судді Європейського суду з прав людини (ad hoc).

Щира подяка і шана авторів посібника науковому редактору та співавторові вступного слова професору П. Ф. Мартиненку, який передчасно пішов від нас ... серпня 2013 року. Вічна йому пам'ять.

Р. Арнольд
Б. Банашак
С. Вдовіченко
М.-Е. Гайс
І. Головань
М. Гультай
В. Кампо
В. Овчаренко
М. Савчин

Перелік скорочень

- АПУ** — Адміністрація Президента України
- АРК** — Автономна Республіка Крим
- ВАСУ** — Вищий адміністративний суд України
- ВГСУ** — Вищий господарський суд України
- ВНЗ** — вищі навчальні заклади
- ВРУ** — Верховна Рада України
- ВС РП** — Верховний Суд Республіки Польща
- ВСУ** — Верховний Суд України
- ВССУ** — Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ
- ГПК України** — Господарський процесуальний кодекс України
- ДБУ** — Державний бюджет України
- ЄКПЛ** — Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року
- ЄС** — Європейський Союз
- ЄСПЛ** — Європейський суд з прав людини
- ЗДПЛ** — Загальна декларація прав людини 1948 року
- ЗМІ** — засоби масової інформації
- КАС України** — Кодекс адміністративного судочинства України
- КК України** — Кримінальний кодекс України
- КМУ** — Кабінет Міністрів України
- Комісія УПГЛ** — Комісія з утвердження поваги до гідності людини і забезпечення її прав і свобод
- Конституція РП** — Конституція Республіки Польща
- КПК Польщі** — Кримінальний процесуальний кодекс Польщі
- КПК України** — Кримінальний процесуальний кодекс України
- КРФ** — Конституційна Рада Франції
- КС РФ** — Конституційний Суд Російської Федерації
- КСУ** — Конституційний Суд України
- КТ РП** — Конституційний Трибунал Республіки Польща
- МПГПП** — Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року

- НБУ** — Національний банк України
ООН — Організація Об'єднаних Націй
РЄ — Рада Європи
РФ — Російська Федерація
СЄС — Суд Європейського Союзу
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
ФКЗ РФ — Федеральний конституційний закон Російської Федерації
ФКЗ Австрії — Федеральний конституційний закон Австрії
ФКС — Федеральний Конституційний Суд Федеративної Республіки Німеччина
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ЦК України — Цивільний кодекс України
ЦПК України — Цивільний процесуальний кодекс України
ШК — Швейцарська Конфедерація
VVerfGE — Рішення ФКС Федеративної Республіки Німеччини (наприклад: VVerfGE 2, 380 [381] означає Рішення ФКС, де 2 — номер тому у Виданні Рішень ФКС, 380 — сторінка в тому, на якій починається виклад відповідного рішення, [381] — номер сторінки, з якої наведена відповідна цитата).

Глава I.

Гідність людини
як визначальне право особи:
європейський та український досвід
правового захисту

§ 1.1. Європейська Конвенція і права людини: стан реалізації в Україні

1.1.1. Вступні зауваження

У 2010 році минуло 60 років з часу прийняття у 1950 році Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹. Завдяки цій Конвенції, а також діяльності ЄСПЛ², який забезпечує контроль за реалізацією її положень країнами-учасницями, права людини на європейському континенті стали більш шанованими та захищеними³.

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 року) зі змінами від 21 вересня 1970 року, 20 грудня 1971 року, 1 січня, 6 листопада 1990 року, 11 травня 1994 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.espch.ru/content/view/52/37>.

² ЄСПЛ заснований у 1959 році на основі статті 19 ЄКПЛ з метою забезпечення неухильного дотримання і виконання її норм і Протоколів до неї державами — учасницями Конвенції.

³ Інтеграція ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ у правове поле пострадянських держав викликала значний науковий інтерес у цих країнах. Див., напр.: Василевич Г. А. Европейский Суд по правам человека и органы конституционного контроля европейских стран: перспективы взаимодействия / Г. А. Василевич // Вестник Конституционного Суда Республики Беларусь. — 2000. — № 2. — С. 47—51; Бондарь Н. С. Национальный конституционный контроль в соотношении с конвенционной юрисдикцией Европейского суда по правам человека / Н. С. Бондарь // Юстиция. — 2006. — № 3. — С. 89—96; Герасимова Е. В. Практика Европейского суда по правам человека и защита прав и свобод человека конституционными судами ФРГ и России (сравнительно-правовой аспект) / Е. В. Герасимова // Правоведение: Известия высших учебных заведений. — 2007. — № 5. — С. 130—134; Гроппи Т. Защита прав человека и модели конституционного правосудия / Т. Гроппи // Вестник Конституционного Суда Республики Азербай-

Захист прав людини у кожній європейській державі є важливим показником рівня її інтеграції в загальноєвропейську правову культуру¹. Для України захист прав людини, як складова європейської інтеграції, є одним із ключових напрямів її внутрішньої та зовнішньої політики², у реалізації якої беруть участь органи державної влади та органи місцевого самоврядування, громадськість, наукові установи і навчальні заклади тощо.

У правовій сфері життя українського суспільства та держави особлива роль у реалізації ЄКПЛ і рішень ЄСПЛ належить органам судової влади і, насамперед, КСУ. За роки своєї діяльності КСУ³ накопичив певний досвід застосування у своїй практиці положень ЄКПЛ,

джан. — 2010. — № 4. — С. 128—135; Зорькин В. Конституционное правосудие и практика Европейского суда по правам человека / В. Зорькин // Конституционное правосудие в новом тысячелетии : альманах. — Ереван, 2010. — С. 23—31; Белкін М. Л. Проблеми застосування рішень Європейського суду з прав людини як джерела права в законодавстві України в судовій практиці / М. Л. Белкін // Вісник господарського судочинства. — 2009. — № 4. — С. 111—120; Беляневич О. А. Про застосування практики Європейського суду з прав людини як джерела права / О. А. Беляневич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Юридичні науки. — 2009. — Вип. 81. — С. 32—39; Богачова Л. Л. Практика Європейського суду з прав людини як джерело права України / Л. Л. Богачова // Громадянське суспільство і права людини : матер. міжнар. наук.-практ. семінару (м. Харків, 9 грудня 2010 року). — Х., 2010. — С. 76—77; Федик С. Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського Суду з прав людини та Конституційного Суду України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. Є. Федик ; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2002; Рабінович П. М. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / С. П. Рабінович ; Академія правових наук України ; НДІ держ. будівництва та місцевого самоврядування. — Львів : Астрон, 2004; Теоретические и практические аспекты, связанные с индивидуальной конституционной жалобой в европейской модели конституционного правосудия : сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф. (13—14 мая 2010 года). — Минск, 2010.

¹ Про історичні та сучасні проблеми прав людини в Україні у контексті практики Європейського суду див.: виступ Голови Верховної Ради України В. Литвина на міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми застосування практики Європейського Суду з прав людини в правовій системі України» // Голос України. — 2011. — № 119. — С. 3.

² Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з Експертною доповіддю НІСД «Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації») : офіц. вид. / уклад. А. В. Єрмолаєв. — К. : НІСД, 2010. — С. 48.

³ Правовою основою організації та діяльності КСУ є Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272 (далі в розділі — Закон 1996 року).

яку Україна ратифікувала у 1997 році¹, а також рішень ЄСПЛ, які є обов'язковими до виконання на території України². На підставі статті 55 Конституції України українці можуть звертатися до ЄСПЛ. Нерідко це право є останньою надією громадян на справедливість.

Відомо, що КСУ в питаннях захисту прав людини крім положень Конституції України та власних рішень застосовує також багато міжнародних актів з прав людини, у тому числі положення ЄКПЛ і рішення ЄСПЛ.

У зарубіжних країнах, зокрема Австрії, Італії, Польщі, Росії, Франції, ФРН та ін., органи судового конституційного контролю також успішно застосовують положення ЄКПЛ, а у певних випадках — і рішення ЄСПЛ³. У деяких випадках між рішеннями конституційних судів та ЄСПЛ можуть виникати суперечності, які вирішуються відповідно до прийнятої в цих країнах доктрини міжнародного права.

Українська доктрина конституційної юстиції дотримується позиції, згідно з якою КСУ повинен виконувати ЄКПЛ і рішення ЄСПЛ⁴. Багато українських авторів вважають, що у випадку розбіжності між правовими позиціями КСУ і ЄСПЛ перший має прийняти позицію другого. Очевидно, що в разі конфлікту інтересів КСУ повинен проаналізувати свою практику. Тим більше, що він має певний досвід перегляду своїх правових позицій, однак такі його дії нерідко піддаються критиці⁵. Проте навряд чи ця критика може стосуватися питань «ревізії» правових позицій КСУ на користь позицій ЄСПЛ, якщо інше не передбачено Конституцією України.

¹ Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 40. — Ст. 263.

² Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 30. — Ст. 260.

³ Коста Ж.-П. Роль национальных властей, в частности судебных, и будущее охраны прав человека в Европе / Ж.-П. Коста // Сравнительное конституционное обозрение. — 2011. — № 1. — С. 119—120.

⁴ Євграфов П. Правотлумачення Європейського суду з прав людини і його значення для національного конституційного судочинства / П. Євграфов, В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. — 2005. — № 6. — С. 82—84; Кампо В. Конституціоналізація зовнішніх відносин України: євроінтеграційний аспект / В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2007. — № 6. — С. 50—61.

⁵ Рабінович П. Конституція України як «живий інструмент» (у світлі офіційного перетлумачення її положень) / П. Рабінович, В. Гончаров // Юридичний вісник України. — 2011. — № 23. — С. 5; Футей Б. Важливість дотримання прецеденту / Б. Футей // Юридичний вісник України. — 2011. — № 17. — С. 6.

1.1.2. Правозахисна функція держави та Конституційного Суду України

Діяльність КСУ, на наш погляд, є реалізацією правозахисної функції держави, а тому сам КСУ наділений правозахисною функцією¹. Правозахисний характер діяльності КСУ підтверджується його практикою², науковими публікаціями³, висновками закордонних експертів⁴.

Однак деякі українські вчені дотримуються іншої думки: серйозною теоретичною, а отже й практичною, проблемою захисту прав людини в Україні є те, що певна частина юридичної науки (у різних її дисциплінах) недооцінює роль правозахисної функції як держави, так і КСУ.

Оскільки теорія держави і права в Україні є методологічною дисципліною, то вона суттєво впливає на ідеологію інших навчальних дисциплін, насамперед публічно-правового циклу. Як результат правозахисна функція в діяльності різних органів державної влади, і особливо органів місцевого самоврядування, в підручниках з конституцій-

¹ Савенко М. Д. Правовий статус Конституційного Суду України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук : 12.00.02. — Х., 2001. — С. 8.

² До числа найбільш важливих рішень КСУ у сфері прав людини слід віднести: Рішення КСУ у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Р. М., Ярошенко П. П. та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 року № 9-зп; Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 1901 КК України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99; Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005; Рішення КСУ у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 року та ін. ([Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog>.)

³ Ролі правозахисної функції КСУ присвячені наукові праці українських авторів: Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного Суду України / А. С. Головін. — К. : Логос. — 2011; Стрижак А. А. Конституція України в актах Конституційного Суду України (аналітичний огляд і коментарі) / А. А. Стрижак. — К. : Ін-Юре. — 2010. — С. 98—257.

⁴ Футей Б. Українська Конституція вимагає захисту / Б. Футей // Юридичний вісник України. — 2010. — № 33. — С. 5. — 14—20 серпня.

ного, муніципального та адміністративного права практично не згадується, хоча інші правові функції держави докладно викладаються, особливо правоохоронна¹. Творці деяких підручників і навчальних посібників включають правозахисну функцію до правоохоронної², що фактично вказує на проблемний характер правозахисної функції держави. Інші автори розрізняють дві зазначені функції держави, чим намагаються обґрунтувати пріоритет правоохоронної функції держави щодо правозахисної, ніби Україна є поліцейською, а не правовою державою. На їх думку, дотримання прав і свобод фізичних та юридичних осіб, так само як і законність, правопорядок, забезпечуються переважно шляхом реалізації правоохоронної функції держави³. Сподіваємось, що в ініційованій Президентом України розробці Концепції реформування правоохоронної системи будуть враховані перелічені проблеми⁴.

Недооцінка ролі правозахисної функції держави в юридичній науці позначається на юридичній практиці, якій бракує ідеології прав людини, і тому нерідко рішення судів, адміністративних і муніципальних органів приймаються без урахування правового ідеалу (не мають духу захисту прав людини) або гірше того — стають джерелом судової, адміністративної та муніципальної сваволі.

Особливо відчувають дефіцит ідеології прав людини в рішеннях органів влади громадяни, які часто-густо не можуть захистити свої права і свободи через відсутність доступу до цих органів. Громадяни також стикаються з бюрократичним ставленням чиновників до їх проблем. Іноді громадяни не користуються своїми правами і свободами, оскільки досі мають підсвідомий страх перед представниками влади, які можуть довільно тлумачити Конституцію та закони України.

Дійсно, багато українських чиновників вважають, що права людини не є правовими імперативами в їх діяльності, а тому чиновни-

¹ Наприклад, див.: Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. — Х. : Консум, 2001. — С. 47.

² Теорія держави і права : навч. посіб. / [О. М. Головка, І. М. Погрібний, О. В. Волошенюк та ін.] ; за заг. ред. І. М. Погрібного. — Х. : ХНУВС, 2010. — С. 60.

³ Бараннік Р. В. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / Р. В. Бараннік. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : КНТ, 2011. — С. 11, 16—17; Ю. Ведерніков та А. Кучук досить умовно розмежовують такі функції держави. Див.: Ведерніков Ю. А. Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект / Ю. А. Ведерніков, А. М. Кучук. — К. : Знання України, 2009. — С. 56.

⁴ Реформаторська хвиля зачепить і правоохоронну систему // Голос України. — 2011. — № 109. — С. 2. — 17 червня.

ки часто негативно реагують на спроби громадян змусити їх дотримуватись цих прав¹. Причиною такого ставлення чиновників до прав людини, до її гідності, серед іншого, є те, що в законодавстві здебільшого не передбачено їх індивідуальної відповідальності за моральну і матеріальну шкоду, завдану громадянам. Крім того, в українському суспільстві існує традиційна недовіра до права, пов'язана з недовірою до влади. Замість того, щоб змінити сприйняття громадянами влади і права, багато чиновників використовують недоліки правової культури населення (низький рівень правових знань, правовий нігілізм, небажання звертатися за правовою допомогою тощо) для досягнення меркантильних цілей (корупція тощо). Сьогодні на заваді зазначеній практиці чиновницького апарату фактично стає Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року², покликаний забезпечити громадянам більшу захищеність у відносинах з чиновниками.

Для досягнення європейських стандартів захисту прав людини Україні, мабуть, потрібна справжня правова культурна революція: українці повинні вивчати права людини з першого і до останнього класу середньої школи, на всіх курсах вищих навчальних закладів. Тому що тільки правові знання (і навички їх застосування) можуть виховати в Україні людину права (правову людину), яка стане реальним членом громадянського суспільства і позбавить чиновників можливості спекулювати на недоліках її правової культури. Ресурс для правової культурної революції є — це десятки тисяч випускників юридичних факультетів ВНЗ.

Перелічені суспільно-правові проблеми позначаються і на ефективності правозахисної функції КСУ, який через низький правовий рівень конституційних звернень громадян не може захистити їх права і свободи: абсолютна більшість цих звернень не відповідає вимогам, встановленим Конституцією України і Законом 1996 року, а тому не розглядається КСУ.

1.1.3. Доступ до конституційного правосуддя

Це досить важливе питання для будь-якої країни, у тому числі й для України. Згідно з ЄКПЛ кожен має право на справедливий судовий розгляд (стаття 6). Це право кожного підтверджено в числен-

¹ З означеної проблематики публікуються матеріали у періодичних виданнях України, зокрема в газеті «Голос України».

² Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI // Голос України. — 2011. — № 122. — С. 10—12. — 8 липня.

них рішеннях ЄСПЛ, який розглядає його як одне з природних, універсальних і фундаментальних прав людини¹.

Доктрина прав людини КСУ базується на правовій ідеології, згідно з якою до конституційного права громадян на судовий захист належить також їх право на конституційне звернення до КСУ. Але останнє згідно зі статтею 94 Закону 1996 року реалізується громадянами тільки у випадку неоднозначного застосування судами України, іншими органами державної влади положень Конституції та законів України, якщо це може призвести або призвело до порушення їх конституційних прав і свобод.

Проблема права доступу громадян до конституційного правосуддя активно обговорюється в науковій спільноті², судьями КСУ і парламентаріями. Одні з них вважають, що вимоги статті 94 Закону 1996 року фактично слугують засобом обмеження права громадян на доступ до конституційного правосуддя³, інші переконані, що право громадян України на конституційне звернення є унікальним у системі конституційної юстиції⁴. Але на практиці із сотень конституційних звернень громадян, що подаються до КСУ протягом року, лише кілька десятків надходять на його розгляд і тільки по декількох з них КСУ ухвалює рішення⁵. Тобто ефективність права громадян на конституційне звернення залишає бажати кращого.

¹ У тлумаченні ЄСПЛ положення про право на суд є невід'ємною частиною статті 6 (1); при цьому одним з його аспектів є право на доступ до суду. Будь-яка людина, котра подає скаргу на те, що не мала можливості подати позов до суду з метою вивчення органами правосуддя всіх фактичних і правових питань, що мають відношення до спору, може посилатися на відсутність доступу до суду (див. рішення у справі *Le Compte and Others* (1981)). Це право поширюється як на осіб, які потребують визнання «цивільних» прав, так і на осіб, звинувачених у «вчиненні кримінального правопорушення» (рішення у справі *Deweert v Belgium* (1980)).

² Див.: Владиченко С. Про перспективи посилення захисту прав людини засобами конституційного правосуддя в Україні / С. Владиченко // Вісник Конституційного Суду України. — 2006. — № 2. — С. 33; Ткачук П. Конституційний Суд України: Теоретико-правові питання діяльності / П. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. — 2006. — № 4. — С. 26—28; Бакірова І. О. Конституційне звернення та конституційна скарга: переваги та недоліки / І. О. Барікова // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 1. — С. 93—102.

³ Кампо В. Деякі проблеми вдосконалення конституційної юстиції в Україні / В. Кампо // Право України. — 2010. — № 6. — С. 9.

⁴ Ткачук П. Роль і місце Конституційного Суду України у захисті основних прав і свобод людини / П. Ткачук, А. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 4. — С. 127.

⁵ У період 1997—2010 років КСУ прийняв усього 22 рішення за конституційними зверненнями громадян.

Природно, що за таких обставин однією з ключових проблем доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні є легалізація права громадян на конституційну скаргу¹.

У науці існують два погляди на цю проблему: одні автори пропонують передбачити таке право громадян у Конституції та законодавстві України і лише після цього керуватися ним на практиці². Таку думку поділяють і судді КСУ, які вважають, що без зазначеного врегулювання конституційні скарги громадян юридично неможливо розглядати³. Інші фахівці вважають, що немає необхідності в нормативно-правовому врегулюванні інституту конституційної скарги, оскільки КСУ може самостійно створити правове поле для реалізації громадянами права на таку скаргу. Для цього, на їх думку, необхідно відповідним чином витлумачити положення Конституції України про право громадян на судовий захист (стаття 55)⁴.

Отже, в Україні існує проблема більш широкого доступу громадян до конституційного правосуддя, яку законодавець може вирішити шляхом впровадження до правової системи держави інституту конституційної скарги.

1.1.4. Обов'язковість положень Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та рішень Європейського суду з прав людини

Відповідно до положень Конституції України (стаття 9), Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» 2006 року положення ЄКПЛ та рішення ЄСПЛ є обов'язковими для виконання КСУ.

Існують дві доктрини щодо виконання КСУ положень ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ. Перша полягає в тому, що положення цих актів КСУ

¹ Див.: Проблеми і перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні : монографія / О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, С. Г. Серьогіна, І. І. Бодрова. — К. : Атіка-Н, 2010.

² Див.: Проблеми і перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні : монографія / О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, С. Г. Серьогіна, І. І. Бодрова. — К. : Атіка-Н, 2010. — С. 67—72.

³ Див.: Кампо В. Деякі проблеми вдосконалення конституційної юстиції в Україні / В. Кампо // Право України. — 2010. — № 6. — С. 9; Шаптала Н. Особливості національного конституціоналізму в питаннях захисту Конституційним Судом України прав і свобод громадян / Н. Шаптала // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 6. — С. 127—128.

⁴ Савчин М. В. КСУ не буде пішаком у політичних іграх : Про проблеми й перспективи діяльності Конституційного Суду / М. В. Савчин // Правовий тиждень. — 2009. — № 12—13. — С. 4. — 24 березня.

застосовує як методологію, тобто без жодних юридичних наслідків для практики. За другою доктриною, положення ЄКПЛ та рішення ЄСПЛ КСУ виконує на свій розсуд залежно від правової ситуації і при цьому створює нові правові позиції¹. На практиці саме ця доктрина домінує в рішеннях КСУ².

Проблема обов'язковості положень ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ для КСУ має також техніко-юридичний вимір. Особливих труднощів судді КСУ, як і інших судів держави, зазнають при вивченні надзвичайно об'ємної практики ЄСПЛ (понад тисячу рішень на рік). На наш погляд, цю практику слід систематизувати, наприклад, в Офіційному класифікаторі прецедентів (правових позицій) ЄСПЛ. Хоча в Україні нещодавно розпочато офіційну публікацію рішень ЄСПЛ³, що має важливе значення, але не замінює зазначеного Офіційного класифікатора прецедентів (правових позицій) КСУ, оскільки більшість українських юристів не мають навичок роботи з джерелами прецедентного права. Крім того, українським юристам і правникам держав — членів РЄ необхідний термінологічний словник-довідник з європейської юстиції, який містив би визначення основних термінів ЄКПЛ, а також понять, які вживаються в рішеннях ЄСПЛ.

1.1.5. Правовий аналіз практики застосування положень Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та рішень Європейського суду з прав людини

Цей аналіз доводить, що КСУ часто використовує у своїх рішеннях зазначені акти як головні⁴ або допоміжні⁵ джерела права. Статис-

¹ Сergyogina С. Використання практики Європейського суду з прав людини як перспективний напрям оптимізації конституційного судочинства в Україні / С. Сergyogina // Вісник Конституційного Суду України. — 2005. — № 6. — С. 41—46.

² Детальніше див.: Кампо В. Конвенция о защите прав человека и основных свобод 1950 года и Конституционный Суд Украины: отдельные аспекты международно-конформного толкования Конституции Украины / В. Кампо, М. Савчин, Н. Сергиенко // Вестник Конституционного Суда Республики Беларусь. — 2010. — № 3. — С. 144—155.

³ Наприкінці 2010 року вийшов друком перший номер журналу «Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі».

⁴ Так, наприклад, в основу Рішення КСУ від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 у справі про смертну кару покладено окремі статті ЄКПЛ, наприклад стаття 3 в інтерпретації ЄСПЛ.

⁵ Наприклад, доктрина КСУ про неправомірність зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, викладена у Рішенні КСУ від 19 квітня

тика звернень КСУ до ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ свідчить: до ЄКПЛ (у тому числі й у контексті тлумачення її ЄСПЛ) КСУ безпосередньо звертався у ході підготовки понад 20 рішень, а опосередковано, тобто через закріплені у національному законодавстві положення ЄКПЛ, застосовував її приблизно в сотні рішеннях. Причому лідерство у списку посилань КСУ на ЄКПЛ належить її шостій статті¹.

У ході застосування КСУ ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ виникають певні правові колізії, які потребують відповідних засобів вирішення.

По-перше, передумовою таких правових колізій є розбіжності між окремими положеннями Конституції України та ЄКПЛ. Це констатують українські дослідники на підставі проведеного ними порівняльно-правового аналізу положень про права людини Конституції України та ЄКПЛ. На думку професора П. Рабіновича, ці розбіжності можна усунути шляхом модернізації (оновлення) Конституції України з метою приведення її положень у повну відповідність до міжнародних стандартів прав людини². Природно, це дозволить КСУ ефективніше реалізувати положення ЄКПЛ, закладені в нормах оновленої Конституції України.

По-друге, правові колізії можуть виникати між рішеннями ЄСПЛ. Звичайно, він може змінювати свої правові позиції, якщо цього потребує турбота про більш високі правові цінності. На практиці ЄСПЛ мотивує перегляд своїх правових позицій такими міркуваннями, як: а) необхідність сприяти своїми рішеннями розвитку суспільства; б) зміни в національних правопорядках держав — членів РЄ; в) прискорені темпи, швидкість соціальних змін у відповідній державі; г) нові результати розвитку науки; ґ) зміни в суспільній свідомості; д) підвищення рівня, розвиток стандартів прав людини³. Очевидно,

2000 року № 6-рп/2000, базується як на положеннях частини першої статті 58 Конституції України, так, зокрема, і на положеннях статті 7 ЄКПЛ.

¹ Див.: Кампо В. Конвенция о защите прав человека и основных свобод 1950 года и Конституционный Суд Украины: отдельные аспекты международно-конформного толкования Конституции Украины / В. Кампо, М. Савчин, Н. Сергиенко // Вестник Конституционного Суда Республики Беларусь. — 2010. — № 3. — С. 148.

² Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій / ред. кол.: П. М. Рабінович, Ю. М. Грошевий, С. П. Добрянський [та ін.]. — Л. : Край, 2008. — С. 3. — (Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРн України. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 18).

³ Рабінович П. Конституція України як «живий інструмент» (у світлі офіційного перетлумачення її положень) / П. Рабінович, В. Гончаров // Юридичний вісник України. — 2011. — № 23. — С. 5. — 4—10 червня.

що КСУ в подібних ситуаціях може бути складно визначити свою правову позицію, насамперед тому, що, на відміну від ЄСПЛ, він дотримується переважно формально-догматичних, а не соціолого-правових підходів.

По-третє, за певних обставин, як уже зазначалося, можуть виникати правові колізії між рішеннями ЄСПЛ та КСУ. Своїм рішенням ЄСПЛ може, зокрема, вказати на недоліки з приводу захисту прав людини в практиці КСУ. Існує приклад такого роду колізії між рішеннями ЄСПЛ та КС РФ¹; ця колізія вже вирішується ЄСПЛ. На жаль, на практиці також трапляються розходження правових колізій двох юрисдикцій, коли рішення КСУ через певні обставини не збігається з відповідним рішенням ЄСПЛ. Тим самим ускладнюється належний захист прав людини².

По-четверте, правові колізії можуть існувати між рішеннями самого КСУ у сфері прав людини. Такі ситуації можуть виникати з різних причин — як об'єктивних, так і суб'єктивних. Приміром, у Рішенні у справі про оподаткування підприємств з іноземними інвестиціями від 29 січня 2002 року № 1-рп/2002 КСУ фактично допустив власним тлумаченням звуження права окремих суб'єктів підприємницької діяльності на податкові пільги, хоча обстоював позицію, згідно з якою при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законодавчих актів за жодних умов не може допускатися звуження змісту та обсягу існуючих прав³. КСУ може усувати такі колізії шляхом прийняття рішень, у яких він формує нові правові позиції.

¹ Докладніше про цей конфлікт див.: Зорькин В. Диалог Конституционного Суда Российской Федерации и Европейского суда по правам человека в контексте конституционного правопорядка / В. Зорькин // Сравнительное конституционное обозрение. — 2011. — № 1. — С. 105—114; Коста Ж.-П. Роль национальных властей, в частности, судебных, и будущее охраны прав человека в Европе / Ж.-П. Коста // Сравнительное конституционное обозрение. — 2011. — № 1. — С. 115—123.

² Так, наприклад, Рішенням від 10 червня 2003 року № 11-рп/2003 у справі про мораторій на примусову реалізацію майна КСУ визнав конституційним Закон України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна». На практиці цей Закон перешкоджає виконанню судових рішень у справах, боржником у яких виступає державне підприємство. У той же час, Європейський суд у рішенні у справі «Сокур проти України» від 26 квітня 2005 року зазначив, що виконання судового рішення із затримкою понад три роки на підставі Закону порушує приписи пункту 1 статті 6 Конвенції.

³ Див., наприклад, рішення КСУ від 6 липня 1999 року № 8-рп/99, від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002, від 17 березня 2004 року № 7-рп/2004, від 1 грудня 2004 року № 20-рп/2004, від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005, від 18 червня 2007 року № 4-рп/2007.

Практика застосування КСУ ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ, поряд з позитивними моментами, у деяких випадках має проблемний характер (колізії, невиконання рішень тощо), що, на наш погляд, обумовлено недостатнім рівнем євроінтеграції України, який, до речі, залежить не тільки від України, а й від ЄС, його членів. У контексті євроінтеграційних прагнень Уряду України важливо було б, на наш погляд, розробити та впровадити Дорожню карту з питань реалізації положень ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ, наприклад, на період 2014—2017 років. Таку Карту міг би затвердити Президент України як гарант прав і свобод українських громадян, що сприяло б підвищенню темпу та рівню євроінтеграції України.

1.1.6. Висновки і пропозиції

Завдяки численним рішенням КСУ в галузі прав людини можна констатувати вироблення ним доктрини прав людини, яка спирається на правовий фундамент національного законодавства і положення ЄКПЛ, рішення ЄСПЛ. Виходячи з викладеного можна стверджувати, що в цілому КСУ виконує у судовій системі важливу роль інструмента впровадження європейських стандартів прав людини. Для підвищення ролі КСУ у сфері прав людини, на наш погляд, в Україні необхідно у відповідному порядку:

- 1) розглянути і вирішити питання про конституційну скаргу громадян;
- 2) розробити та впровадити Дорожню карту з питань реалізації положень ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ на період 2014—2017 років. Затвердити цю Карту міг би Президент України як гарант прав і свобод громадян;
- 3) підготувати Офіційний класифікатор прецедентів (правових позицій) КСУ для користування ним громадянами, іншими фізичними і юридичними особами приватного права, судами та іншими органами влади України;
- 4) включити вирішення проблем конституційної юстиції, враховуючи їх тісний зв'язок з реалізацією ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ, до числа пріоритетних напрямів розвитку української юридичної науки.

На нашу думку, органи РЄ могли б розробити і впровадити Офіційний класифікатор прецедентів (правових позицій) ЄСПЛ для користування ним громадянами, адвокатами, судами та іншими органами влади держав — учасниць РЄ, а також термінологічний словник-довідник з європейської юстиції (терміни ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ).

Проблемні питання до § 1.1

1. Розкрити сутність правозахисної функції держави та КСУ. Як вона співвідноситься з охоронною функцією держави та правоохоронних органів?
2. Яким саме чином КСУ сприяє реалізації положень ЄКПЛ?
3. Розкрити сутність проблеми доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні. Чи необхідно громадянам надати право на конституційну скаргу? Чому?
4. Розкрити сутність доктрини щодо виконання КСУ положень ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ.
5. Назвати засоби вирішення правових колізій, що виникають у ході застосування КСУ ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ та оцінити їх ефективність.

Практичні завдання та вправи до § 1.1

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. Українська доктрина конституційної юстиції керується позицією, що КСУ повинен бути зразком виконання положень ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ.
- 1.2. На відміну від ЄСПЛ КСУ дотримується переважно формально-догматичних підходів щодо захисту прав і свобод людини і громадянина.
- 1.3. У випадку розбіжності між правовими позиціями щодо реалізації прав людини КСУ і ЄСПЛ перший обов'язково має прийняти позицію другого.
- 1.4. Дотримання прав і свобод фізичних та юридичних осіб забезпечується переважно шляхом реалізації правоохоронної функції держави.
- 1.5. Стаття 55 Конституції України, яка передбачає право громадян на судовий захист, включає й право громадян на конституційну скаргу.
 - *Письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

№ 2. Існують дві доктрини виконання КСУ положень ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ. Перша полягає в тому, що положення цих актів КСУ використовує як методологію, тобто без жодних юридичних наслідків для практики. За другою доктриною положення ЄКПЛ та рішення ЄСПЛ КСУ застосовує у правовідносинах на свій розсуд залежно від правової ситуації і при цьому створює нові правові позиції.

Завдання

1. Враховуючи ці доктрини, проаналізувати рішення КСУ від 10 червня 2003 року № 11-рп/2003, від 25 грудня 1997 року № 9-зп, рішення від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99, від 19 квітня 2000 року № 6-рп/2000, від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005, від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009.
2. Яка із згаданих вище наукових доктрин домінує в наведених рішеннях КСУ? Чому?
3. Які положення ЄКПЛ та які рішення ЄСПЛ були застосовані КСУ у зазначених рішеннях? В яких із цих рішень КСУ вказані міжнародні акти були застосовані як головні, а в яких — як допоміжні?
4. Які нові правові позиції щодо прав людини було сформульовано КСУ в зазначених рішеннях?
 - *Свої письмові відповіді аргументувати юридично, теоретично та практично.*

№ 3. На практичному занятті серед студентів виникла дискусія з приводу проблеми легалізації в Україні права громадян на конституційну скаргу. Одна група студентів була переконана, що спочатку необхідно передбачити таке право громадян у Конституції та законодавстві України і лише після цього використовувати його на практиці. Інша ж група студентів стверджувала, що необхідності в нормативно-правовому регулюванні інституту конституційної скарги немає, оскільки КСУ може самостійно створити правове поле для реалізації громадянами права на таку скаргу шляхом відповідного витлумачення ст. 55 Конституції України.

Завдання

1. Яка група студентів, на Вашу думку, має рацію? Чому?
2. Які думки з приводу цієї дискусії висловлюють судді КСУ в своїх наукових працях? Чим вони їх аргументують?
3. Чи доцільно з метою реалізації положень ЄКПЛ впроваджувати в Україні інститут конституційної скарги громадян? Якщо так (ні), то чому?
 - *Письмові відповіді обґрунтувати юридично, теоретично, практично та власними міркуваннями.*

№ 4. Прочитати наукові публікації: Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного Суду України / А. С. Головін. — К. : Логос, 2011; Стрижак А. А. Конституція України в актах Конституційного

Суду України (аналітичний огляд і коментарі) / А. А. Стрижак. — К. : Ін-Юре, 2010. — С. 98—257; Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. В. Скакун ; пер. з рос. — Х. : Консум, 2001; Теорія держави і права : навч. посіб. / О. М. Головка, І. М. Погрібний, О. В. Волошенюк та ін. ; за заг. ред. І. М. Погрібного. — Х. : ХНУВС, 2010; Бараннік Р. В. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / Р. В. Бараннік. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : КНТ, 2011.

Завдання

1. Що у цих публікаціях спільного і відмінного у питаннях визначення ролі та функцій держави і КСУ у забезпеченні реалізації захисту та охорони дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні?
 2. Чим обумовлені схожість і розбіжність поглядів науковців у даних публікаціях щодо функцій держави та КСУ?
 3. Яка, на Вашу думку, функція держави є провідною у процесі забезпечення дотримання прав та свобод людини і громадянина в Україні? Яку роль при цьому відіграє КСУ?
- *Свої письмові відповіді обґрунтувати теоретично та практично.*

№ 5. Проаналізувати матеріали газети «Голос України» за останні 2—3 тижні з приводу правовідносин українських чиновників та громадян.

Завдання

1. Чи наводяться у цих матеріалах факти щодо позитивного або негативного ставлення українських чиновників до прав людини? Якщо так (ні), то чому?
 2. Про порушення яких прав та свобод людини і громадянина йдеться у проаналізованих матеріалах? Які положення ЄКПЛ вони порушують?
 3. Які фактори, на Вашу думку, впливають на ставлення чиновників до прав людини? Чи здатне українське суспільство їх подолати? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді аргументувати юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 6. Необхідно самостійно сформулювати 2—3 найактуальніших питання з приводу стану реалізації положень ЄКПЛ в Україні.

Завдання

1. Якими ідеями Ви керувалися, називаючи ці питання найактуальнішими?

2. Дати аргументовані відповіді на порушені Вами питання.
3. Які є заперечення щодо актуальності визначених Вами питань щодо реалізації положень ЄКПЛ?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 7. У травні 2006 року Полтавське міське управління МВС України (далі — ПМУ МВС України) порушило кримінальну справу стосовно громадянина Водняка Р. за ухилення від сплати податків. У зв'язку з неявкою цього громадянина на допит та відсутністю відомостей щодо місця його перебування слідчим було винесено постанову про взяття Водняка Р. під варту та про накладення арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію членів його сім'ї та її виїмку. В постанові слідчий мотивував своє рішення так: «...про місце свого знаходження Водняк Р. може повідомити свою матір та брата, використовуючи поштово-телеграфну кореспонденцію». При цьому в постанові про накладення арешту на кореспонденцію не вказувався строк, на який накладався арешт. Членам сім'ї про постанову нічого не було повідомлено. У травні 2008 р. кримінальну справу, порушену проти Водняка Р., було закрито в зв'язку із закінченням строків давності притягнення до відповідальності. І лише через рік, тобто в травні 2009 р., слідчий виніс постанову про зняття арешту з поштово-телеграфної кореспонденції членів сім'ї Водняка Р. у зв'язку із закриттям кримінальної справи проти нього та відсутністю необхідності у подальшому перегляді кореспонденції заявників.

Дізнавшись, що їх кореспонденцію переглядали без їх відома, мати та брат громадянина Водняка Р. звернулись до начальника ПМУ МВС України, вимагаючи відшкодування шкоди, завданої накладенням арешту на їх кореспонденцію. Листом від 27 січня 2010 року начальник ПМУ МВС України їх повідомив, що постанова про накладення арешту на кореспонденцію була законною і, таким чином, підстави для відшкодування шкоди відсутні. Листом від 19 листопада 2010 року начальник ПМУ МВС України повідомив заявника, що виїмка кореспонденції відбувалась відповідно до закону та, оскільки кримінальна справа, порушена стосовно його брата, закрито за нереабілітуючими обставинами, заявник не має права на компенсацію. У грудні 2010 року мати і брат громадянина Водняка Р. звернулись до Ленінського районного суду м. Полтави з позовною заявою до ПМУ МВС України про захист порушеного права на повагу до їх гідності та відшкодування моральної шкоди, завданої винесенням постанови про накладення арешту на їх кореспонденцію.

Завдання

1. Чи конституційно діяв слідчий, виносячи постанову про накладення арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію членів сім'ї Водняка Р.? Якщо так (ні), то чому?
2. Чи дійсно в даному випадку порушено право матері та брата громадянина Водняка Р. на повагу до людської гідності? Якщо так (ні), то чому? Якщо так, то в чому конкретно виявилось порушення зазначеного права?
3. Яке рішення має прийняти суд з приводу позовної заяви? Чому?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 8. Проаналізувати положення Конституції України та визначити статті, якими гарантується природне і позитивне право на гідність особи в Україні та її захист.

Завдання

1. Як ці норми Основного Закону держави співвідносяться з положеннями ЗДПЛ, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, ЄКПЛ, Декларації про захист усіх осіб від катувань та інших жорстких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання 1975 року, Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 року? Що ширше регулює гарантії права людини на гідність: Конституція України чи міжнародні договори? Чому?
2. Чи достатньою, на Вашу думку, є сучасна конституційно-правова регламентація права людини на гідність в Україні? Якщо так (ні), то чому? Якщо ні, то запропонуйте нову редакцію відповідних статей Конституції України.
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 9. Громадянка Власова Г. звернулася до КСУ з клопотанням дати офіційне тлумачення положення пункту 5 статті 5 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» (далі — Закон), згідно з яким кожний громадянин України має право приватизувати займане ним житло безоплатно в межах номінальної вартості житлового чека або з частковою доплатою один раз, в аспекті питання, чи мають право громадяни України двічі брати участь у приватизації державного житлового фонду.

Суб'єкт права на конституційне звернення обґрунтовує необхідність в офіційному тлумаченні положення пункту 5 статті 5 Закону наявністю неоднозначного його застосування судами загальної юрисдикції. На підтвердження цього Власова Г. наводить рішення Каховського міськрайонного суду Херсонської області від 7 листопада 2007 року у справі № 2-2283/07, ухвалу Апеляційного суду Херсонської області від 30 січня 2008 року, ухвалу ВСУ від 10 квітня 2008 року у цій справі, в якій вона виступала позивачем до виконавчого комітету Каховської міської ради про визнання розпорядження органу приватизації та свідоцтва про право власності на житло частково недійсними та визнання права власності на квартиру. Також у зверненні робиться посилання на рішення Апеляційного суду Чернігівської області від 17 березня 2009 року у справі № 22ц-500/2009 за позовом до виконавчого комітету Прилуцької міської ради про визнання права власності на квартиру.

Власова Г. вказує, що зазначені судові рішення містять протилежні висновки щодо змісту положення пункту 5 статті 5 Закону. Так, за однакових юридично значимих обставин (використання житлових чеків для безоплатної приватизації житла) Каховський міськрайонний суд Херсонської області визнав правомірною наступну участь у приватизації іншої квартири державного житлового фонду з використанням житлових чеків. Апеляційний суд Чернігівської області скасував рішення суду першої інстанції через те, що участь у такій приватизації суперечить, зокрема, пункту 5 статті 5 Закону, мотивуючи своє рішення тим, що «кожен громадянин України має право приватизувати займане ним житло лише один раз незалежно від того, приватизується воно безоплатно в межах номінальної вартості житлового чека або з частковою доплатою, чи загальна площа квартири є меншою площі, яку ця сім'я має право безоплатно отримати, і наймачеві та членам його сім'ї видаються житлові чеки, сума яких визначається виходячи з розміру недостатньої площі та відновної вартості одного квадратного метра. В останньому випадку право на повторну участь у приватизації не може виникнути і при набутті особою права користування житловою площею в іншому приміщенні».

Завдання

1. Чи є, на Вашу думку, клопотання Власової Г. обґрунтованим? Якщо так (ні), то чому?
2. Розкрити взаємозв'язок між правом на повагу до гідності людини і порушеними в конституційному зверненні Власової Г. питаннями.

3. Які конституційні цінності в даному випадку має захищати КСУ? Чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 10. У своєму зверненні до КСУ громадянин Павленко О. оспорив конституційність положення частини четвертої статті 63 Закону України «Про Конституційний Суд України», згідно з яким рішення КСУ є остаточними і оскарженню не підлягають. На думку Павленка О., зазначене положення Закону не відповідає Конституції України, оскільки фактично обмежує права громадян на вільний доступ до правосуддя та на справедливий суд.

Завдання

1. Чи є, на Вашу думку, звернення Павленка О. обґрунтованим? Якщо так (ні), то чому? Як і чому має вчинити КСУ?
 2. Як тлумачать права громадян на доступ до правосуддя і на справедливий суд у практиці ЄСПЛ? Чи збігаються правові позиції з цих питань ЄСПЛ і КСУ? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

§ 1.2. Захист гідності людини конституційними судами в країнах Європейського Союзу

1.2.1. Республіка Польща: права і свободи особи в контексті доктрини Конституційного Трибуналу Республіки Польща та Верховного Суду Республіки Польща

1.2.1.1. Концепція прав особи в Конституції Республіки Польща.

Регулювання прав, свобод та обов'язків особи в конституції будь-якої держави не є випадковим зібранням норм, а складається під впливом відповідної концепції про статус особи в державі. І хоча це не означає, що дане регулювання має повністю її відобразити, а конституції, які спираються на таку саму концепцію, дуже схожі між собою, варто пам'ятати, що основний закон не виникає у вакуумі та що у ньому часто звертаються до вже існуючих у державі відповідних інституцій та положень. Незважаючи на загальне сприйняття відповідної концепції основного закону конституцієдавцем, він, з іншого боку, може вважати за доцільне долучити до нього також і спеціальні елементи, які є типовими для іншої концепції (наприклад, Декларація прав людини і громадянина 1789 року об'єднувала ліберальну концепцію з елементами концепції природних прав).

Разом із тим, концепції про статус особи не є якимось монолітом; вони лише зберігають певні фундаментальні передумови і згодом модифікуються. При вирішенні більш детальних питань конституцієтворення застосовуються різноманітні підходи. Усе це має наслідком те, що навіть між державами, які, розробляючи конститу-

ційні норми щодо прав, свобод і обов'язків особи, спираються на одну й ту саму концепцію, можуть виникнути істотні відмінності.

У Конституції Польщі 1997 року передусім відображена концепція прав особи, яка є типовою для так званої соціальної, правової держави. Завданням цієї держави, на відміну від ліберальної, є керування суспільними процесами розвитку та забезпечення справедливого поділу їх результатів. В Основному Законі це робиться не тільки за допомогою традиційних засобів (унормувань і заборон), а й має широкий спектр інших можливостей для впливу на поведінку особи (наприклад податки та субвенції).

Держава і суспільство розглядаються нами не як сили, спрямовані одна проти одної, а як такі, що не рівні одна одній. Соціальна правова держава є відокремленою від суспільства, завдяки чому гарантується індивідуальна свобода; водночас, держава тісно пов'язана із суспільством, у зв'язку з чим гарантуються соціальний розвиток і справедливість. Із зазначеного, на нашу думку, випливає, що особа більше не розглядається як ізольований суб'єкт, а її соціальні зв'язки визнаються. З одного боку, цим наголошується на відповідальності особи перед суспільством і оцінюються покладені на неї обов'язки, які після набуття ними широкого суспільного контексту перетворюються на інструмент для реалізації нових завдань держави. З іншого боку, на державу покладається обов'язок турбуватися про благо особи, про реалізацію забезпечених Конституцією умов для розвитку особи. Це зумовлює зміну характеру прав особи, які фактично перетворюються на мету діяльності держави. Тому недостатньо лише формально їх проголошувати — держава змушена вживати заходів політичного, екологічного, соціального та подібного характеру з тим, щоб забезпечити виконання норм Конституції про права особи. При цьому права особи захищають не лише її індивідуальну сферу свободи, а й виконують також певні соціальні функції, а тому використання цих прав має бути соціально зорієнтованим, тобто слугувати як захисту інтересів особи, так і, водночас, інтересів суспільства.

Визнаючи важливість соціальних прав особи, соціальна, правова держава розглядає їх дещо по-іншому ніж політичні та громадянські права і свободи. Соціальні права не породжують зобов'язання держави щодо надання конкретних послуг громадянам, а є моральними обов'язками держави діяти таким чином, щоб їх реалізувати.

Порівняно з ліберальною державою, яка звужує державне втручання у правовідносини особи, — соціальна, правова держава більш широко тлумачить конституційні принципи стосовно обсягу прав, свобод і обов'язків особи. Натомість у ліберальній концепції вони

передусім стосуються громадянина і тільки у виключних випадках — особи. У концепції соціальної, правової держави передбачається, що норми конституції, які визначають статус особи, стосуються всіх індивідуумів на території відповідної держави. Винятком є права, свободи і обов'язки, які стосуються виключно громадян держави.

Крім іншого норми Конституції Польщі також враховують деякі з основоположних ідей концепції статусу особи, що сформульовані у соціальному вченні католицької церкви. До найважливіших з них можна віднести такі:

— принцип персоналізму, тобто *сприйняття особистості та гідності будь-якої особи як вищої цінності, що має наслідком визнання верховенства прав особи над правами суспільства (стаття 30 Конституції Польщі)*;

— принцип солідарності всіх людей, що відхиляє ідею класової боротьби (стаття 20 Конституції Польщі);

— принцип загального блага, який одночасно передбачає існування певної ієрархії спільних благ; згідно з ним всі мають право користуватися матеріальними благами і держава може втручатися у сферу відносин власності лише з тим, щоб вони слугували загальному благу (стаття 1 Конституції Польщі);

— сприйняття людини як істоти, що розвивається у суспільстві, тобто звертається увага не тільки на її права, а й наголошується на її обов'язках, які розглядаються у комплексі та охоплюють обов'язки людини перед самою собою, сім'єю, державою та людською спільнотою; шляхом визнання взаємозалежності між правами та обов'язками церква визнає, що іноді належне особі право фактично є її обов'язком.

1.2.1.2. Основні права та основоположні свободи. Конституція Республіки Польща розрізняє гарантовані в ній права і свободи та інші права і свободи особи. Цей поділ прав і свобод має свої наслідки. По-перше, обсяг використання сформульованих у Конституції прав і свобод підлягає обмеженню тільки в законі і тільки у тому випадку, коли це необхідно в демократичній державі для захисту важливих для її функціонування благ, тобто безпеки публічного порядку, охорони навколишнього середовища, здоров'я та публічної моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. По-друге, кожна особа, права і свободи якої, гарантовані Конституцією, було порушено, має право подати до КТ РП конституційну скаргу.

Той факт, що певні права і свободи особи отримали відображення в Конституції, зовсім не означає, що інші права і свободи не існують. Цей принцип визнається всіма демократичними державами, навіть

якщо він не закріплений конкретно в конституціях цих держав. Цей принцип впливає також і з положень польської Конституції (стаття 80).

Врегулювання в Конституції прав і свобод особи, зокрема, визначення їх переліку, а також детальне врегулювання кожного з них, ґрунтується на нормах міжнародного права та конституційних стандартах, що діють в демократичних державах, зокрема і в Польщі.

Перелік гарантованих Конституцією Польщі прав і свобод особи охоплює три групи, серед яких виділяють дві категорії: права і свободи людини та права і свободи громадянина, що поділяються на:

1. Особисті права і свободи.
2. Політичні права і свободи.

Так, будь-яка людина може реалізувати на території Республіки Польща свободу мирних зібрань, свободу об'єднань, право на подання петицій, заяв або скарг. У той же час, тільки громадяни Республіки Польща можуть використовувати право на доступ до публічних установ; право на доступ до інформації про діяльність публічних органів влади, а також про осіб, які виконують публічні функції; право брати участь у референдумах; активне та пасивне виборче право під час парламентських, президентських та місцевих виборів (виборів до органів територіального самоврядування).

3. Економічні, соціальні та культурні права і свободи означають, що будь-яка людина на території Республіки Польща може користуватися правом власності, іншими майновими правами, а також правом на спадщину; свободою вибору робочого місця; правом на безпечні та нешкідливі для здоров'я умови праці; правом на охорону здоров'я; правом людей з фізичними вадами на допомогу з боку публічних установ щодо забезпечення їх екзистенції, пристосування до умов праці та соціальної комунікації; правом на освіту; правом сім'ї на її захист; правом матері на спеціальну допомогу публічних установ; правом дитини на захист, а також правом на опіку та підтримку з боку публічних установ; свободою мистецької діяльності, наукових досліджень, а також опублікування їх результатів; свободою викладання; свободою користування культурними благами; правом на захист довкілля та активну діяльність у цій сфері; правом на інформацію про стан довкілля та його захист; правом орендарів на захист їхніх прав; правом споживачів, користувачів та орендарів на захист від дій, що загрожують їх здоров'ю, приватності та безпеці, а також від недобросовісних практик на ринку.

Водночас, лише громадяни Республіки Польща можуть користуватися правом на соціальне страхування на випадок непрацездатності

та на випадок безробіття; однаковим доступом до послуг фінансованої за рахунок публічних коштів медичної сфери; правом на створення шкіл усіх рівнів; рівним доступом до освіти.

1.2.1.3. Особисті права і свободи. Ця група прав і свобод має забезпечувати наявність певної сфери, вільної від втручань держави, а також гарантувати умови для вільного розвитку окремої особистості. До особистих прав і свобод, які будь-яка людина на території Республіки Польща може реалізувати, належать: право на захист життя; свобода від медичних експериментів без згоди відповідної особи; заборона катування, жорсткого, нелюдського або *принижуючого гідність поводження*, а також фізичного покарання; право на особисту недоторканність (заборона протиправного позбавлення волі, принцип судового контролю за позбавленням волі, принцип *nullum crimen sine lege*); право обвинуваченого на захист; право на справедливе та публічне судочинство (без необґрунтованої затримки) з боку компетентного, самостійного та незалежного суду; свобода від конфіскації власності через третейське рішення (конфіскація речі може відбуватися лише у передбачених законом випадках та виключно на підставі судового рішення); право на приватність і захист честі, а також на захист доброго імені; право батьків на виховання дітей відповідно до власних переконань з урахуванням віку дітей, а також їх совісті, релігійної свободи та їх переконань; свобода комунікацій та недоторканність захисту таємниці комунікацій; недоторканність житла; право на захист даних; свободу пересування територією Республіки Польща, обрання місця проживання, розташування, а також виїзд із Польщі; свобода совісті та віросповідання; свобода висловлення переконань та отримання і розповсюдження інформації; свобода іноземців від висилання з Республіки Польща за наявності підозри у політичному переслідуванні без застосування сили; право іноземців на притулок у Республіці Польща.

До особистих прав і свобод, які можуть реалізовуватися тільки громадянами Республіки Польща, належать: свобода від вигнання з держави та право на повернення в державу; свобода від отримання, збирання та забезпечення доступу до такої інформації про громадян з боку публічних установ, які в демократичній державі не є конче необхідними; свобода від вислання.

Конституційно-правовий захист права на життя. Постулат захисту людського життя, зокрема від моменту зачаття, дискутувався під час роботи над чинною Конституцією Республіки Польща у 1994 році. Через численні заперечення його було відхилено на початковій

фазі підготовки проекту цієї Конституції ще у 1995 році. Враховуючи цю обставину зміст статті 38 прийнятої 1997 року Конституції обмежився загальним формулюванням про правовий захист життя. За таке врегулювання, тобто без формулювання про захист життя починаючи з моменту зачаття, проголосували 30 із 43 членів Конституційної комісії Національних зборів.

Але дискусії на цю тему не припинилися. Показовим у цьому є позиція КТ РП, який у рішенні від 28 травня 1997 року — безпосередньо перед конституційним референдумом, але до набуття чинності Конституцією Польщі — на підставі ще тоді чинних старих конституційних норм вирішив, що із конституційного принципу правової держави випливає необхідність гарантувати захист людського життя «на кожній фазі його розвитку»¹. Це означало правовий захист життя з моменту його зачаття. КТ РП так висловився щодо цього: «Основоположна норма, яка врегульовує захист людського життя, є (...) принципом правової держави. Держава визначає себе виключно як спільнота людей. Тільки люди можуть бути суб'єктами права в державі. Основоположною властивістю людини є її життя. (...) Цінність захищеного конституційним правом правового блага — людського життя, також і під час першої фази, до народження, — не може бути відокремленою від самого життя. Відсутні критерії, які могли б допустити таке відокремлення (після фази розвитку). Таким чином, людське життя з самого початку стає конституційно захищеним правовим благом»².

Із наведеного положення КТ РП, який ґрунтується на принципі правової держави, закріпленому у статті 2 чинної Конституції: «Республіка Польща є демократичною правовою державою, яка реалізує принципи суспільної справедливості», та у зв'язку з положенням статті 38 Конституції не впливає однозначно, що право на захист життя є суб'єктивним правом. У розумінні статті 38 польської Конституції це право є не суб'єктивним правом, а свободою окремої особи. Але основоположна свобода не встановлюється державою, щодо якої вона має первинний характер. Завданням держави є лише створення умов та інституцій, які слугують її правовому гарантуванню та захисту у визначених законом межах. Окрема особа має сама вирішувати, в якому обсязі вона користується свободами, які їй належать від природи.

¹ ОТК ZU [Entscheidungen des Verfassungsgerichtshofes Amtliche Sammlung] 2/1997. — S. 119.

² ОТК [Entscheidungen des Verfassungsgerichtshofes] in 1997. — Warszawa, 1998. — S. 181.

Але стаття 38 Конституції Польщі, визначаючи, що «кожній людині гарантується правовий захист життя», без сумнівів, виходить за межі такого розуміння свободи, в якому вона гарантує окремій особі певний обсяг дієздатності та приватну сферу життя, в яку держава не може втручатися. Водночас, ця стаття створює для окремої особи правову можливість захисту від такого втручання, але при цьому держава не зобов'язується до позитивних дій, які забезпечували б використання цих свобод. Відповідно до статті 38 державні установи зобов'язані вживати заходів, які у будь-якому випадку усувають загрозу життю або щонайменше її мінімізують. У такому сенсі законодавець, який зобов'язаний втілювати в життя передбачену Конституцією Польщі програму захисту прав особи та приймати конкретизуючі Основний Закон норми права, має виконувати особливе завдання. При цьому ці правові норми мають враховувати актуальний стан справ і прийняті у суспільстві у відповідний проміжок часу ідеї та цінності.

Свобода від наукових експериментів, включаючи медичні, без згоди особи. Конституція Польщі дуже широко охоплює гарантовану у статті 39 свободу особи та визначає її як таку, що поширюється на всіх людей. Як справедливо зазначив КТ РП ще до прийняття чинної Конституції Польщі, допущення наукового експерименту без згоди особи, на якій він проводиться, було «порушенням людської гідності, за якого людина розглядається як піддослідний об'єкт». КТ РП одночасно зазначав: «Проведення дослідницького експерименту, який може загрожувати правовим благам окремої особи, може допускатися за певних передумов у випадку передбачуваних переваг для збагачення знань. Але у такому випадку ніколи не може бути порушено свободу учасника експерименту»¹.

Згода на експеримент є індивідуальним волевиявленням. Тут можна узагальнити позиції апеляційного суду стосовно згоди пацієнта на операцію. Апеляційний суд зазначив, що якщо «згода не містить недоліків, то у такому випадку вона є чинною. З цього випливає, що пацієнт має знати, що саме розуміється під предметом його згоди, а також під ризиком, який пов'язаний з операцією та її наслідками»². Очевидно, що згода повинна стосуватися конкретного експерименту, про який особа, над якою він буде проводитися, має бути достатньо поінформованою. Умовою *sine qua non* щодо свободи

¹ ОТК 1/1993. — Pos. 16.

² Рішення Апеляційного суду Любліна від 2 жовтня 2003 р. (sygn. akt I АСа 369/03) : опубліковане у Prawo i Medycyna 3/2005. — S. 125.

надання згоди є саме достатня інформація без психічного та фізичного тиску на того, хто приймає відповідне рішення.

Заборона катувань, жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність людини поводження, а також фізичних покарань. У Конституції Республіки Польща застосовується термінологія Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що *принижують гідність* видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року. Республіка Польща належить до країн-учасниць цієї Конвенції. Сформульовані у її статті 40 заборони спрямовані до носіїв влади та інших посадових осіб. Водночас, вони покладають на публічну владу обов'язок попереджати порушення заборони катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність особи поводження і покарання з боку всіх суб'єктів влади на території Республіки Польща. У Конвенції йдеться передусім про відповідне законодавче регулювання (зокрема в галузі кримінального права), про діяльність з боку виконавчої влади та підлеглих їй органів (наприклад у галузі боротьби з насильством у сім'ї), а також про діяльність судів.

Конституція Польщі досить широко визначає галузь гарантованої у статті 40 свободи та вважає її особистою свободою. Без сумнівів, це пов'язано із *співвідношенням між цією свободою та людською гідністю*, про що влучно зауважує КТ РП¹.

Право на особисту свободу та недоторканність. Польська Конституція гарантує кожному, хто в інший спосіб, ніж за рішенням суду, був позбавлений волі, право на судову переоцінку правомірності позбавлення волі. Це стосується всіх випадків позбавлення свободи. Таке право пов'язано також з правом на справедливе та відкрите провадження у суді. КТ РП зазначає, що «враховуючи норми Конституції, контроль за правомірністю позбавлення волі має охоплювати не тільки правомірність рішення про позбавлення волі та його підстав, а також і порядок реалізації подальшого позбавлення волі. Право на справедливе та відкрите провадження охоплює надання суду певної компетенції в галузі процедури прийняття доказів з тим, щоб обставини позбавлення волі могли бути досліджені всебічно... Судове рішення повинно прийматися без затримки»². Із цього випливає, що Конституція Польщі покладає на законодавця обов'язок запроваджувати таке регулювання, яке гарантує прийняття судового рішення у відповідні строки. Треба також наголосити на тому, що КТ РП вказав на таке: «Зазначені в частині другій статті 41 (Консти-

¹ Рог. ОТК ZU 5/1999. — Pos. 93.

² Там само.

туції Польщі — **прим. авт.**) гарантії застосовуються також і до осіб, які, хоча й були затримані, але вже звільнені ще до того, як відбулося звернення до суду. У такому випадку судове провадження має надавати можливість кожному, кого протиправно позбавили волі, довести на основі частини п'ятої статті 41 свої вимоги про відшкодування шкоди»¹.

Принцип, за яким покараною може бути лише особа, яка вчинила дію, що на момент її вчинення каралася відповідно до закону, а також право обвинуваченого на захист. Конституційно-правове покарання згідно з правовою позицією КТ РП: «поряд із прийнятим у кримінальному праві значенням це поняття має також і конституційно-правове значення, яке не визначається чинним законодавством, оскільки інакше аналізована норма втрачає свою роль як гарантія. У зв'язку з цим треба припускати, що сферою застосування статті 42 Конституції є не тільки караність певним покаранням у вузькому розумінні — як-то встановлення покарання за злочин, а також інші форми караності окремої особи певним покаранням»². КТ РП відносить сюди дисциплінарну відповідальність, покарання проступку, а також колективну відповідальність³. Він також висловився на користь «відповідного, але не безпосереднього застосування» сформульованих у частині першій статті 42 Конституції Польщі гарантій у випадку настання таких видів відповідальності. Не можна залишати поза увагою той факт, що їх важлива роль полягає у забезпеченні обвинуваченому конкретних гарантій у межах кримінального провадження»⁴.

Крім того, КТ РП зазначає: «Той факт, що частина перша статті 42 Конституції безпосередньо стосується фізичних осіб, не означає, що застосування репресивних засобів стосовно колективних суб'єктів залишається за межами конституційно-правових гарантій і є вільним вибором певного рішення з боку законодавця. Треба брати до уваги, що правосуб'єктність юридичних осіб... є витоком прав і обов'язків фізичних осіб, які створюють колективні суб'єкти. Покладена на колективного суб'єкта санкція стосується не абстрактної майнової маси або організаційної структури, а врешті-решт обмежує правами і свободами (зокрема майновими правами) конкретних фізичних осіб»⁵.

¹ Por. OTK ZU 5/1999. — Pos. 93.

² OTK ZU 10/A/2004. — Pos. 103.

³ Там само.

⁴ OTK ZU 4/A/2002. — Pos. 50.

⁵ OTK ZU 10/A/2004. — Pos. 103.

Треба наголосити, що КТ РП не кожне покарання, зокрема грошовий штраф, вважає таким, що охоплюється сферою дії частини першої статті 42 Конституції Польщі. В обґрунтуванні одного з рішень він стверджує, що у цьому конкретному випадку йдеться про покарання, яке «не є відплатою за скоєне діяння, а має характер засобів примусу, що слугують реалізації виконавчо-керівних управлінських завдань. Вони об'єднуються під поняттям публічних інтересів... Це є виявом державного втручання у сферу, визнану законодавцем особливо важливою. За такого покарання репресивна функція не є основною метою. У зв'язку з цим дане покарання не включається до системи кримінального права і не може охоплюватися конституційними положеннями про караність за допомогою відповідних покарань»¹.

Конституція Польщі гарантує право обвинуваченого на захист з формальної та матеріальної підстав. У матеріальному розумінні право на захист означає можливість використання всіх дозволених законодавством засобів правового оскарження в межах кримінального провадження, що закріплені за стороною захисту. Право на захист порушується також і в тому випадку, як доречно зазначив КТ РП, «якщо посилання на це право, навіть у незначній сфері у вигляді захисника, представляє собою предмет економічної калькуляції»².

Право на справедливе і відкрите провадження в суді. У напрацьованій КТ РП доктрині стосовно права на справедливе і відкрите провадження в суді це право визначено так: «Одним із фундаментальних принципів демократичної, правової держави є принцип доступності суду для громадян, аби вони мали можливість захисту своїх інтересів у не зв'язаному жодними вказівками органі, який приймає рішення на підставі чинного в державі права... Право на справедливе та відкрите провадження в суді, зокрема, включає: право на доступ до суду (право на ініціювання провадження), право впливати на формування порядку ходу провадження (відповідно до вимог справедливості та відкритості) та право на судові рішення (право на обов'язкове судові рішення)»³. Право на справедливе та відкрите провадження в суді існує навіть тоді, коли закон, який врегульовує права та обов'язки окремої особи, не передбачає можливості судового провадження⁴.

¹ ОТК ZU 2/A/2008. — Pos. 34.

² ОТК ZU 7/A/2006. — Pos. 88.

³ ОТК ZU 2/A/2002. — S. 202.

⁴ Див. OSNAPiUS 11/2000. — Pos. 423; 7/2001, Pos. 210 oraz OSNP 9/2001. — Pos. 149.

У 2007 році КТ РП доповнив елементи права на справедливе та відкрите провадження в суді правом на певну співучасть у визначенні структури та позиції органів влади, компетентних вирішувати справи¹. КТ РП також наголосив, що «у правовій державі право на справедливе та відкрите провадження в суді не повинне розумітися формально — як доступ до правосуддя, а також у матеріальному розумінні — як можливість ефективного правового захисту з боку правосуддя...». Таку саму позицію висловив ВС РП, коли зазначив, що право на справедливе та відкрите провадження в суді не скасовується у момент подання позову та відкриття процесу. Виходячи зі змісту цього права, йдеться про те, що суд має вирішити справу»². Крім того, КТ РП зазначає, «що порушення права на справедливе та відкрите провадження в суді відбувається також через поглинання так званого права бути заслуханим судом, яке закріплено в Конституції, але вважається частиною права на справедливе та відкрите провадження в суді»³.

Право на приватність і захист честі, а також — доброго імені та на визначення меж приватного життя. Завдяки врегулюванню у статті 47 суб'єктивного права на приватне життя Конституція Польщі захищає та конкретизує окремі елементи цього права також і в інших нормах. Стаття 47 є *lex generalis* для інших конституційно-правових норм, що стосуються приватної сфери (статті 45, 48, 49, 50, 51, 52 Конституції Польщі): «Загальні положення статті 47 є вказівкою, у який спосіб можна тлумачити та застосовувати норми стосовно окремих правових благ приватної сфери. З іншого боку, треба зазначити, що конституційно-правовий захист приватної сфери має субсидіарний характер. Якщо певна матерія не охоплена змістовим регулюванням конкретних елементів приватності, то гарантії дотримання права на приватне життя впливають безпосередньо із положень статті 47»⁴.

КТ РП провів у своїй судовій практиці цікаву суб'єктивну диференціацію можливостей обмеження правового захисту приватності. Він припустив, що «стосовно осіб, які є кандидатами на зайняття публічних посад, і тих, хто такі посади обіймає, право на приватність підлягає значним обмеженням, що обґрунтовуються необхідністю

¹ ОТК ZU 9/A/2007. — Pos. 108.

² Див. неопубліковане Рішення Верховного Суду від 19 липня 2006 року (sygn. akt I CSK 112/06).

³ ОТК ZU 2/A/2002. — S. 203.

⁴ J. Braciak, Prawo do prywatności, Warszawa 2004. — S. 164.

забезпечення в демократичній державі безпеки (частина третя статті 31 Конституції)»¹. Отже, ці обмеження можуть бути наслідком колізії з іншими гарантованими Конституцією Польщі правами і свободами, зокрема дотриманням права на доступ до інформації про діяльність посадовців тощо.

Свобода комунікації та захист недоторканності таємниці комунікації. Комунікація є порозумінням між фізичними особами, підтримкою контактів між особами не тільки вербально, а й в інших формах (мовою знаків, жестів, символів, за допомогою електронних засобів комунікації тощо). З того, що законодавець гарантує не тільки свободу, а й захист недоторканності таємниці спілкування, впливає, що йдеться передусім про порозуміння з адресатом, який індивідуально був обраний автором комунікації. Держава повинна захищати осіб від нелегальних дій з боку її органів, а також інших фізичних та юридичних осіб. Прикладом цього є діяльність законодавця, який у КПК Польщі дозволяє втручання у таємницю комунікації тільки процесуальним органам (наприклад, стаття 37 КПК Польщі щодо процесуального прослуховування) і лише з дотриманням такої передумови, як наявність потреби. Однак ВС РП допускає важливий виняток. Він зазначив, що «норми глави 26 КПК Польщі, які стосуються контролю та запису розмов технічними приладами, не стосуються приватного способу збирання доказів. Тому касету із записом розмови з обвинуваченим, зроблену потерпілим (співобвинувачувачем), можна використовувати у кримінальній справі як перевірений згідно із загальними положеннями доказ»². Треба додати, що до недавнього часу ВСП дотримувався іншої думки, а саме: про заборону приватних доказів на основі прослуховування телефону, що здійснювалося не уповноваженою особою, а саме особою, яка не була учасником розмови³.

Свобода комунікацій і захист недоторканності таємниці комунікації не можуть бути абсолютизовані, але їх обмеження може здійснюватися тільки у визначених законом випадках і у визначений ним спосіб. Врегулювання обмежень та їх застосування мають підлягати судовому контролю. КТ РП у цьому контексті зазначив, «що заява про згоду з боку отримувача або відправника інформації не може порушувати цю гарантію. Гарантуюча роль зовнішнього контролю

¹ J. Braciak, Prawo do prywatności, Warszawa 2004. — S. 164.

² OSNKW 9-10/2002/ poz.77.

³ Неопубліковане рішення Верховного Суду від 24 жовтня 2000 року (sygn. Akt WA 37/00).

полягає у незалежності та неупередженості органу, який здійснює контроль. Якщо ж згода однієї зі сторін передачі інформації все-таки отримана, то це може бути виявом маніпуляції або тиску. Така згода, хоча й не коштує нічого тому, хто її надає, але нічого не гарантує іншій стороні передачі інформації»¹.

Свобода повідомлення інформації про власну особу. На думку КТ РП, «закріплене у статті 47 Конституції право на приватність гарантує, поряд з іншим, передбачений у статті 51 аспект захисту персональних даних»². Тут слід звернути увагу на те, що КТ РП в обґрунтуванні одного з рішень погодився з можливістю опосередкованого застосування так званого горизонтального захисту персональних даних. Він зазначив: «Частина перша статті 51 Конституції Республіки Польща однозначно не вказує зобов'язаній особі на забезпечення гарантованого у цій нормі права. Це означає, що ця норма стосується всіх випадків, у яких окрема особа зобов'язується надавати інформацію про власну особу іншим суб'єктам, а також приватним особам»³.

Свобода пересування територією Республіки Польща, а також обрання місця проживання та перебування. Свобода пересування територією Республіки Польща означає можливість вільного (на підставі власного рішення особи) подорожування територією Республіки Польща за допомогою самостійно обраних відповідною особою транспортних засобів. На думку КТ РП, «це не має нічого спільного з використанням доріг для пересування у якийсь спосіб»⁴. З іншого боку, КТ РП вважає, що «для реалізації цієї свободи конче необхідним є створення та утримання у належному стані системи публічних доріг (шляхів), якими будь-хто може пересуватися без перешкод»⁵.

Відповідно до позиції КТ РП треба розуміти поняття вільного обрання місця проживання «у класичних категоріях конституційно-правових свобод, якщо припустити, що вони охоплюють загальну заборону державі та публічній владі втручатись у цю сферу життя людини. Але остання не може протиставляти себе вимогам держави до приватних осіб і встановленим підставам щодо обмеження права власності та інших майнових прав»⁶.

¹ Неопубліковане рішення Верховного Суду від 24 жовтня 2000 року (sygn. Akt WA 37/00).

² ОТК ZU 4-1998. — Poz. 46.

³ ОТК ZU 1/A/2002. — Poz. 1.

⁴ Там само.

⁵ ОТК ZU 5/2000. — Poz. 142.

⁶ ОТК ZU 6/A/2003. — Poz. 60.

Свобода совісті та віросповідання. Конституційно-правова гарантія цих обох свобод означає визнання публічною владою релігійного та світоглядного плюралізму. Публічна влада може втручатись у зовнішні прояви релігійних вірувань, зокрема, у випадку виходу за межі, визначені нормами права (частина третя статті 31 Конституції Польщі). Публічна влада, водночас, зобов'язана забезпечувати віруючим вільні від будь-яких порушень (також з боку інших осіб, груп та ін.) вияв їх віри та участь у релігійних заходах.

КТ РП пов'язує із свободою віросповідання та совісті захист релігійних почуттів. В одному з ухвалених ним ще до прийняття чинної Конституції Польщі рішень КТ РП зазначив: «релігійні почуття відповідно до їх характеру підлягають особливому правовому захисту. Вони безпосередньо пов'язані із свободою віросповідання та совісті та з їх конституційно-правовою цінністю. Це підтверджують також і міжнародні правові акти. Тому дії, спрямовані проти релігійних почуттів, можуть бути предметом законодавчої заборони, зокрема, і у випадку, коли вони здійснюються за допомогою засобів, які слугують реалізації свободи вираження думки»¹.

ВС РП також пов'язує захист релігійних почуттів із захистом свободи релігії. Він зазначає: «завдяки захисту свободи релігії захищається сфера понять, уявлень, переконань і релігійних почуттів особи. Тому можна прирівнювати релігійні почуття до захищених нормами права індивідуальних правових благ»².

У даному підрозділі розглянуті тільки деякі важливі права і свободи особи, про які йшлося вище. Їх конституційно-правове врегулювання і застосування в судовій практиці КТ РП і ВС РП свідчить, що останні додержуються стандартів, прийнятих в інших демократичних державах.

1.2.2. Федеративна Республіка Німеччина: права особи в судовій практиці Федерального Конституційного Суду

1.2.2.1. Філософсько-догматичні засади. Основою всіх аспектів сучасного захисту особи є індивідуалістична філософія Е. Канта, що у душі Просвітництва захищає людину як керовану розумом істоту від свавілля інших незалежних осіб і ставить її як мету «в собі» у

¹ OTK w 1991 r., Warszawa 1992. — Poz. 2.

² OSNC 4/2005. — Poz. 69.

центр правової системи¹. Але ще до Е. Канта філософи і правознавці зверталися до розгляду поняття особи, її становища у суспільстві та до особистісної правової ідентичності². Так, якщо Фома Аквінський³ намагався пояснити гідність особи та її здатність діяти морально, рівняючись на Бога, то Дж. Локк⁴ розглядав свідомість, а отже, і людську гідність як основу людського буття.

Після закінчення Другої світової війни, зі знищенням принизливого для гідності людини режиму націонал-соціалізму, в німецькому конституційному праві були закладені найважливіші підвалини нового порядку речей і цінностей. Більша частина основоположних прав, закріплених у першому розділі Основного Закону ФРН, захищають складові статусу особи⁵. Йдеться, у тому числі, про окремі гарантії, які у різному обсязі підпадають під законодавчі застереження і, таким чином, можуть бути обмежені по-різному. Всеохоплюючий захист вільного розвитку, який визначає особистість, впливає із закріпленого в Основному Законі ФРН визначального права особи.

Становлення визначального права особи. Визначальне право особи як самостійне основоположне право витлумачено німецьким ФКС із частини першої статті 2 у взаємозв'язку з частиною першою статті 1 Основного Закону ФРН і є доробком суддівського права⁶. Спочатку ФКС, на знак приєднання до цивільно-правової практики Федеральної Судової палати⁷, розробив з окремих питань доктрину універ-

¹ Див.: Immanuel Kant, *Metaphysik der Sitten* (1797), in: *Werke* Bd. 7 (hrsg. von Wilhelm Weischedel). — S. 345.

² Детальніше див.: Kube, in: *Isensee/Kirchhof, Handbuch des Staatsrechts VII, Freiheitsrechte*, 3. Aufl., 2009, § 148, Rn. 2 ff.

³ Thomas von Aquin. *Summa Theologica*, 1265, I, 29, 1.

⁴ John Locke. *An essay concerning the Human Understanding*, 1690, book II, chapter XXVII, § 19.

⁵ Виходячи з недоторканності гідності людини відповідно до частини першої статті 1 Основного Закону; свобода дій (частина перша статті 2 Основного Закону); свобода віросповідання та совісті (частина перша статті 4 Основного Закону); свобода вираження думки (частина перша статті 5 Основного Закону); захист шлюбу та сім'ї (частина перша статті 6 Основного Закону); захист таємниці листування та поштових відправлень (частина перша статті 10 Основного Закону); недоторканність житла (частина перша статті 13 Основного Закону); гарантія власності (частина перша статті 14 Основного Закону).

⁶ Di Fabio, in: *Maunz/Dhrg (Hrsg.), Grundgesetz, Kommentar*, Lfg. 39, Juli 2001, Art. 2, Rn. 127 f., який визначає провідне право особистості як «основоположне право»; Dreier, in: *Dreier (Hrsg.), Grundgesetz, Kommentar*, 2. Aufl., 2004, Art. 2 I, Rn. 68; Murswiek, in: *Sachs (Hrsg.), Grundgesetz, Kommentar*, 5. Aufl., 2009, Art. 2, Rn. 60.

⁷ BGHZ 13, 334; BGHZ 24, 72; BGHZ 35, 363.

сального захисту особи¹. Уже у своєму рішенні у справі «Elfes» ФКС зазначив, що Основний Закон ФРН у частині першій статті 1 гарантує окремому громадянину, поряд із загальною свободою дій, також і недоторканну сферу особисто-приватного життя як частини інтелектуальної, політичної та економічної свободи людини, сферу, на яку не поширюється вплив з боку публічної влади². Таке розширене розуміння загальної свободи особистості підготувало шлях для догматичного визначення ФКС визначального права особи. Захист прав особи, що у світлі доктрини людської гідності, закладеної в частині першій статті 1 Основного Закону ФРН, включає також визначення її як соціальної цінності та право на повагу до цієї гідності з боку суспільства, був істотно опрацьований у Рішенні ФКС у справі «Mikrozensus»³.

Функція визначального права особи як основоположного права, як права на повагу до приватної сфери та соціального визнання окремої особи, а також значення цієї правової конструкції для правового захисту особи в галузі приватного права охоплює, на думку ФКС, усю систему соціальних цінностей, закріплених Основним Законом ФРН в основоположних правах⁴. Ця система цінностей посідає центральне місце у структурі вільного розвитку людської особистості як члена соціальної спільноти⁵.

У межах вільного розвитку особистості, гарантованого частиною першою статті 2 Основного Закону ФРН, необхідна чітка диференціація такого розвитку. Тоді як загальна свобода особистості захищає «активний» елемент цього розвитку, провідне право особи у пасивному сенсі включає захист вужчої сфери особистого життя і соціального визнання людини⁶. Останнє ФКС позначає як «неназване» право на свободу, завдання якого полягає в тому, щоб «у сенсі вищого конституційного принципу «гідність людини» (частина перша статті 1 Основного Закону ФРН) гарантувати більш вузьку сферу особистого життя та оберігати її основоположні умови, які не можна визначити однозначно лише за допомогою традиційних конкретних гарантій свободи»⁷. Отже, визначальне право особи закріплене в частині пер-

¹ BVerfGE 6, 32.

² BVerfGE 6, 32 (41).

³ BVerfGE 27, 1 (6).

⁴ BVerfGE 34, 269 (281).

⁵ BVerfGE 7, 198 (205); BVerfGE 34, 269 (281).

⁶ BVerfGE 54, 148 (153).

⁷ BVerfGE 54, 148 (153).

шій статті 2 Основного Закону ФРН, але повне уявлення про його зміст, обсяг і сферу захисту можна скласти лише з урахуванням приписів щодо гарантій людської гідності (частина перша статті 1 Основного Закону ФРН)¹. Такі гарантії фактично діють як об'єктивно-правова допомога при тлумаченні Основного Закону ФРН. Водночас, зв'язок провідного права особи з людською гідністю підсилює захисну дію цього права, адже таким чином ускладнюється можливість його обмеження (порівняно із загальною свободою дій)².

«Новостворене» визначальне право особи має вузькі, з погляду фактичних обставин, матеріальні контури. Через його казуїстичні властивості дотепер остаточно не сформовано зміст цього права, тож лишається можливість його коригування за допомогою суддівського права³. З погляду правової догматики сфера захисту визначального права особи розвивається за уявною шкалою між основоположними правами особи та абсолютною гарантією людської гідності. Ця догматика з огляду на частину першу статті 1 Основного Закону ФРН не утворює основоположного «права-близнюка»⁴, оскільки, на відміну від визначального права особи, інші права підлягають певним обмеженням. Тому «неназане основоположне право» (по суті, над-позитивне право) має вищий рівень захисту, ніж основоположне право особи, яке структурно підпорядковано праву на людську гідність (частина перша статті 1 Основного Закону ФРН). Тобто йдеться про здійснене шляхом суддівського права звуження одного позитивного права особи, яке зумовлює розширення іншого основоположного права (на людську гідність).

На рівні *lex specialis* визначальне право особи було остаточно закріплене у Рішенні ФКС у справі «Scientology»⁵. Відповідно до цього Рішення право захищає складові особистості, які, хоч і не гарантовані безпосередньо, але мають конститутивне (у розумінні «основне») значення для особи. З цього можна вивести стійку універсальну функцію правового забезпечення, яка здатна протистояти новим загрозам для особи, що виникають внаслідок технічного прогресу, розвитку суспільних цінностей та відносин⁶. Якщо ж сфери захисту ви-

¹ Di Fabio (Fn. 6), Rn. 128.

² Murswiek (Fn. 6), Rn. 62; Kunig, in: von Mhnhc/Kunig (Hrsg.), Grundgesetz'Kommentar, 5. Aufl., 2000, Art. 2, Rn. 30; Starck, in: v. Mangoldt/Klein/Starck (Hrsg.), Grundgesetz, Kommentar, 5. Aufl., 2005, Art. 2 I, Rn. 89.

³ BVerfG 54, 148 (153 f.); Dreier (Fn. 6), Rn. 68; Kunig (Fn. 16), Rn. 31.

⁴ Starck (Fn. 16), Rn. 15.

⁵ BVerfGE 99, 185 (193).

⁶ BVerfGE 106, 28 (39); 118, 168 (183).

значального права особи та спеціального, або конкретного, основоположного права перетинаються, то визначальне право особи має «відійти убік» як допоміжне («підхоплюючи» основоположне право особи, якщо воно стосується тих самих аспектів)¹.

Різні варіанти втілення визначального права особи як нового суб'єктивного права демонструє ФКС у всій своїй судовій практиці. Виходячи з окремих груп справ йдеться про конкретизацію захисту цього права у відповідних сферах, коли інші основоположні права особи не мають самостійного значення, а цей захист пов'язаний з відкритістю для подальшого розвитку² визначального права особи, але не є остаточним³.

Нижче на прикладі вибраних рішень ФКС проаналізуємо зміст захисту визначального права особи у відповідних сферах приватного життя.

Зміст захисту визначального права особи. Предметна сфера захисту визначального права особи охоплює:

- захист приватної сфери, тобто внутрішньої, закритої для зовнішніх впливів, сфери особистого розвитку;
- право на пошук ідентичності та вільний розвиток приватної сфери відповідно до власних рішень особи;
- свободу вибору засобів представлення (позиціонування) власної особистості в суспільстві⁴.

Єдина систематизація різновидів практики захисту визначального права особи у німецькій науковій літературі до цього часу відсутня. Чіткого визначення (структурування) застосованих ФКС гарантій цього права досягти дуже важко з огляду на рухомі межі різних варіантів його захисту. Спільним для всіх цих варіантів є захист людини як інтелектуально-духовної істоти, її буття, з одного боку, та забезпечення передумов для діяльності кожної окремої особи в її приватній сфері та в суспільстві — з іншого⁵. Звідси зміст захисту визначального права особи структурно поділяється на три складові: право особи на самовизначення, на самозбереження та на самовираження.

1.2.2.2. Право особи на самовизначення включає: право кожного самостійно визначати та мати власну ідентичність, право на

¹ Dreier (Fn. 6), Rn. 69; Murswiek (Fn. 6), Rn. 66.

² BVerfGE 72, 155 (170); 79, 256 (268).

³ Di Fabio (Fn. 6), Rn. 131.

⁴ Kunig (Fn. 16), Rn. 32 ff.

⁵ Jarass, Das allgemeine Pers'nlichkeitsrecht im Grundgesetz, NJW 1989, 857 (859).

формування та реалізацію цієї ідентичності без будь-якого впливу, право на забезпечення та охорону основних передумов суто особистої сфери життя¹. До ідентичності особи належить, зокрема, усвідомлення власного походження². Останнє стосується основних (конститутивних) факторів розвитку індивідуума, оскільки є ключовим для самоусвідомлення окремої особи³. Приховування державою інформації, що стосується походження особи, не може відповідати цьому праву. Держава зобов'язана надавати у розпорядження особи процедурно-правові засоби (матеріали тощо) для з'ясування її походження⁴. З цього погляду та з урахуванням частини першої статті 1, частини першої статті 2 Основного Закону ФРН як приклад можна навести право чоловіка на встановлення батьківства⁵. В одному зі своїх рішень 2007 року⁶ ФКС адресував німецькому законодавцю вимогу закріпити процедуру, яка має сприяти встановленню батьківства без настання правових наслідків. Законодавець виконав цю вимогу ФКС шляхом внесення змін до Цивільного кодексу ФРН.

Концепція ресоціалізації злочинців у ФРН, що вже позитивно оцінена фахівцями у галузі кримінального права, отримала конституційно-правове втілення у визначальному праві особи. Злочинець повинен мати шанс «почати життя по-новому», тобто одержати можливість «в умовах вільного суспільства виявити себе без порушення права, скористатися наданим суспільством шансом і врахувати його ризику»⁷. Ресоціалізація слугує також захисту самого суспільства. Тому з визначального права особи випливає обов'язок держави щодо захисту та розвитку дієвої концепції ресоціалізації⁸. Увага питанню ресоціалізації має приділятися і тоді, коли йдеться про довічно ув'язнених. Наприклад, при прийнятті компетентним органом рішення про відпустку з ув'язнення мають враховуватися вік і стан здоров'я ув'язненого⁹.

Право на «початок життя по-новому» діє в межах визначального права особи також і у випадку, коли батьки, володіючи правом на представництво інтересів своїх дітей, можуть без обмежень брати на

¹ Див.: Murswiek (Fn. 6), Rn. 59 ff.

² BVerfGE 38, 241 (251 ff.).

³ BVerfGE 79, 256 (268 f.); 90, 263 (270).

⁴ Di Fabio (Fn. 6), Rn. 212.

⁵ BVerfGE 117, 202 ff.

⁶ BVerfGE 117, 202 (234, 243).

⁷ BVerfGE 35, 202 (235).

⁸ BVerfGE 98, 169 (200 ff.).

⁹ BVerfGE 64, 261 (276 f.).

себе їхні фінансові зобов'язання. ФКС вирішив, що неповнолітній має право на «вступ до суспільства» з досягненням повноліття без наявності у нього боргів¹. Таким чином, визначальне право особи у сфері захисту економічної свободи її розвитку має вплив і на приватне право особи.

До права на самовизначення належить також право самостійно визначатися щодо статевих відносин². У зв'язку з тим, що сексуальна сфера є частиною приватної сфери, людина має бути вільною у своїх сексуальних відносинах, самостійно визначати міру втручання у це третіх осіб, а також принципово самостійно визначати свою належність до відповідної статі³.

1.2.2.3. Право особи на самозбереження. Поряд із правом на встановлення ідентичності та забезпечення особистої автономії, частина перша статті 2 Основного Закону ФРН у взаємозв'язку з частиною першою статті 1 гарантує приватність порівняно вузької сфери життя особи, що включає аспект її буття (у собі і для себе), індивідуального ставлення до себе та до обраних довірених осіб⁴. Звідси кожній особі має бути гарантовано недоторканну сферу приватного життя, де вона убезпечена від прискіпливих поглядів і втручання з боку третіх осіб⁵. У соціальному вимірі йдеться передусім про можливість відсторонюватись і мати певні приватні справи; у просторовому вимірі цей захист охоплює ту сферу, в якій людина може вільно почуватися і не зважати на те, що сторонні люди за нею спостерігають⁶.

В одному з принципових рішень 1999 року ФКС⁷ дійшов висновку, що особи, які у зв'язку з їх посадою, рангом і суспільним становищем є публічними особами, мають первинне право на захист приватної сфери життя, яке виключає спостереження з боку суспільства. У цій справі йшлося про не дозволені до опублікування знімки принцеси Кароліни фон Монако та її сім'ї, що були зроблені так званими папарацці та розміщені у різних журналах. У зв'язку з цим судді ФКС вирішили, що приватна сфера у просторовому вимірі обмежується не лише домашньою обстановкою, а й охоплює простір, в якому

¹ BVerfGE 72, 155 ff.

² BVerfGE 47, 46 (73).

³ BVerfGE 121, 175 (190 f.).

⁴ Horn, in: Isensee/Kirchhof, Handbuch des Staatsrechts VII, Freiheitsrechte, 3. Aufl., 2009, § 149, Rn. 39.

⁵ Kunig (Fn. 16), Rn. 32.

⁶ Murswiek (Fn. 6), Rn. 69.

⁷ BVerfGE 101, 361 ff.

відповідна особа вважає, що вона може вільно почуватися, не піддаючи себе постійному контролю у зв'язку із суспільною увагою до неї¹. Тобто просторові межі цієї сфери стають відносними і не можуть бути точно визначені, а тому ФКС вважає за потрібне оцінювати кожен конкретну ситуацію.

Однак захист приватної сфери закінчується там, де починається добровільна комерціалізація даних про себе, наприклад, шляхом укладення ексклюзивних угод щодо надання інформації про власну приватну сферу². У даному випадку заслуговує на увагу, з одного боку, взаємодія визначального права особи та інституційних гарантій шлюбу та сім'ї (частина перша статті 6 Основного Закону ФРН), а з іншого — права батьків на виховання дитини (частина друга статті 6 Основного Закону ФРН). Якщо йдеться про опублікування знімків, які зображують батьківське спілкування з їхніми дітьми, то у такому випадку стаття 6 Основного Закону ФРН посилює визначає право батьків³. У результаті захист приватної сфери вільного розвитку особистості був ще раз підтверджений і посилений відповідним рішенням ФКС.

Про право на повагу до приватного та сімейного життя йдеться також у статті 8 ЄКПЛ, яка відповідно до судової практики ЄСПЛ передбачає гарантії, подібні до тих, що стосуються провідного права особи в німецькій конституційній практиці. Зокрема, частина перша статті 8 ЄКПЛ декларує право кожного на повагу до його приватного і сімейного життя, до його житла і кореспонденції, що є дуже близьким до Right of Privacy у сфері захисту прав особистості в США⁴. Показовим є рішення ЄСПЛ 2004 року⁵, в якому також йшлося про опублікування фотографій приватного життя Кароліни фон Монако. Конвенція має виключно міжнародно-правову природу, і тому рішення цього Суду в німецькому праві мають силу ординарних федеральних законів. Однак при тлумаченні Основного Закону ФРН мають братися до уваги положення ЄКПЛ (і додатків до неї), зміст яких розвивається в основному завдяки ЄСПЛ⁶.

Думки людини та особисті почуття, відображені у щоденнику, також захищаються визначальним правом особи⁷. Такий самий кон-

¹ BVerfGE 101, 361 (383).

² BVerfGE 101, 361 (385).

³ BVerfGE 101, 361 (385 f.).

⁴ Див.: Horn (Fn. 38), Rn. 40 f.

⁵ EGMR, NJW 2004, 2647 ff.

⁶ BVerfGE 74, 358 (370).

⁷ BVerfGE 80, 367 (374 f.).

ституційно-правовий рівень захисту поширюється на спілкування з особами, до яких людина має особливу довіру, та документи, на підставі яких можна дійти висновку про приватну сферу життя особи. Наприклад, підпадають під захист, гарантований частиною першою статті 2 та частиною першою статті 1 Основного Закону ФРН, довірливі контакти лікаря з пацієнтом, а також пов'язані з цим дані медичних карток¹. Справи клієнтів центру консультування залежних осіб так само є складовою приватної сфери, і таким чином, захищені визначальним правом особи².

Право особи на самозбереження як прояв її визначального права особливо наближене до основоположних прав, таких як забезпечення таємниці листування, поштових відправлень і телефонного зв'язку (стаття 10 Основного Закону ФРН), недоторканність житла (стаття 13 Основного Закону ФРН). У зв'язку з тим, що згадані норми захищають особливі складові приватної сфери, вони передують визначальному праву особи у тому випадку, коли людина використовує листування, телефон або своє житло, щоб отримати приватність у певній сфері приватного життя³. Питання, в якому обсязі тут перетинаються визначальне та основоположне право, має вирішуватися у кожному окремому випадку. Деякі часткові збіги є можливими⁴, тому, на нашу думку, в таких випадках є цілком доцільним посилення ФКС на різні основоположні права.

1.2.2.4. Право особи на публічне самовираження. Зазначене право гарантує захист права особи на самовизначення стосовно способу її життя та рис характеру у зовнішніх відносинах, тобто свободу окремої особи самостійно визначати зміст і форму сприйняття її соціумом⁵. Втілення визначального права особи у цьому аспекті включає право на власне зображення⁶, що означає можливість особи приймати рішення стосовно фото- або відеофіксування її зображення та використання його результатів. Також особі гарантується право на вільний вибір зовнішнього вигляду, за допомогою якого вона презентує себе публіці, наприклад право підсудного бути на судовому засіданні у власному одязі⁷. Цій частині соціальної ідентичності осо-

¹ BVerfGE 32, 373 (379).

² BVerfGE 44, 353 (372 f.).

³ BVerfGE 51, 97 (105); 109, 279 (325); 115, 166 (187 f.); Starck (Fn. 16), Rn. 73.

⁴ BVerfGE 115, 166 (187).

⁵ Di Fabio (Fn. 6), Rn. 212; Dreier (Fn. 6), Rn. 71.

⁶ BVerfGE 35, 202 (220 ff.); 87, 334 (340); 101, 361 (381).

⁷ BVerfG, NJW 2000, 1399 f.

би кореспондує її право на власні висловлювання, в межах чого будь-хто самостійно може визначити, «чи може бути відтворений записаний на касету голос та у чийй приступності»¹. Невимушеність людської комунікації, що спирається на визначення способу життя особи, як і самі висловлювання про це, довіряються лише тому, кому саме вони адресуються², а тому теж підпадають під вимоги визначального права особи. У цьому контексті розглядається також захист від неправильного, сфальсифікованого або спотвореного відтворення висловлювань особи³. З цим пов'язаний і захист кожного від тверджень інших осіб, які створюють фальшиву, вигадану картину життя конкретної особи або здатні негативно впливати на її сприйняття суспільством⁴. Спеціальне право на альтернативне представлення життя особи гарантується, на думку ФКС⁵, у поєднанні з можливостями впливу мас-медіа на індивідуальну сферу життя. Якщо персональні дані окремої особи публічно обговорюються в мас-медіа, то вона як зустрічну дію повинна мати можливість у такий самий спосіб представити власну позицію щодо відповідних даних.

Подальшу конкретизацію зазначена практика ФКС отримує завдяки захисту права особистої честі⁶, яке в частині другій статті 5 Основного Закону ФРН фігурує як обмеження свободи висловлення думки та у межах визначального права особи набуває рівня самостійного блага, яке підпадає під такий захист. Дуже часто ФКС розмежовує різні прояви права честі особи, наприклад соціальне визнання і пов'язаний з цим захист від плямування іміджу⁷, що завдає шкоди честі й гідності особи; принизливі висловлювання⁸, а також інтегративність особи як прояв її людської гідності⁹, що юридично захищається і прирівнюється до визначального права особи. Межі права особи на власне зображення та власні висловлювання часто-густо є нестабільними (рухливими).

Неназване в частині першій статті 2 Основного Закону ФРН право на свободу особи забезпечує, разом з іншим, захист від примусу

¹ BVerfGE 34, 238 (246).

² BVerfGE 106, 28 (39 ff.).

³ BVerfGE 54, 208, (217 f.).

⁴ BVerfGE 99, 185 (193); 114, 339 (346).

⁵ BVerfGE 63, 131 (142).

⁶ BVerfGE 54, 208 (217).

⁷ BVerfGE 99, 185 (193); 114, 339 (346).

⁸ BVerfGE 82, 272 (281).

⁹ Kube (Fn. 2), Rn. 61 f.

до самообвинувачення в межах кримінального провадження (так званий принцип *nemo tenetur se ipsum accusare*)¹ та право в межах професійної діяльності не оприлюднювати відомості, які можуть обтяжити права саме цієї особи².

Спеціальні гарантії визначального права особи. Право особи на інформаційне самовизначення (захист); довіра та пристосування до розвитку інформаційно-технічних систем. Самостійним, з догматичної та термінологічної точок зору, в межах основоположного права особи, закріпленого в частині першій статті 2 у поєднанні з частиною першою статті 1 Основного Закону ФРН, є право особи на інформаційне самовизначення (захист). Воно охоплює право окремої особи самостійно приймати рішення, кому і за яких обставин надавати особисті дані³. У своєму Рішенні «Volkszählung»⁴ ФКС розглянув загрозу, пов'язану із отриманням, записом, використанням і подальшою передачею особистих даних за допомогою сучасної системи їх обробки, і саме у такому контексті встановив специфічну гарантуючу роль визначального права особи. На думку суддів ФКС, обсяг права особи на інформаційне самовизначення (захист) визначається не тим, наскільки ті чи інші дані стосуються конкретної особи (адже у зв'язку з розвитком нових інформаційних технологій «більше не існує «неважливих» даних»⁵), а метою, з якою ці дані використовуються всупереч інтересам особи. Навіть за наявності мінімальних даних про особу з'являється небезпека їх використання проти неї, а отже, навіть неважливі дані можуть набути неабиякої ваги. На своє право на інформаційне самовизначення (захист) відповідна особа може посилатися і у випадку використання її особистих даних шляхом встановлення зв'язку⁶ з нею. Під згаданий захист підпадає також і відеоспостереження у публічних місцях⁷.

Ще одну самостійну гарантію визначального права особи ФКС визначив у 2008 році⁸ в одному зі своїх рішень, відповідно до якого існує право, що має відокремлюватись від права особи на інформаційне самовизначення (захист) — право особи на довіру до інформа-

¹ BVerfGE 56, 37 (49); 95, 220 (241).

² BVerfGE 96, 171 (181).

³ BVerfGE 65, 1 ff.; 113, 29 (45 f.).

⁴ BVerfGE 65, 1 ff.

⁵ BVerfGE 65, 1 (45).

⁶ BVerfGE 115, 166 (189 f.).

⁷ BVerfG, NVwZ 2007, 688 ff.

⁸ BVerfGE 120, 274 ff.

ційно-технічних систем і на їх інтегрованість у механізм захисту цієї особи. У зв'язку з тим, що комп'ютер та Інтернет стали важливими складовими сфери розвитку особи, виникає потреба у спеціальному захисті окремої особи у цьому віртуальному просторі, який несе в собі і нові загрози для особи¹.

1.2.2.5. Захист прав особи після смерті. Застосування визначального права особи передбачає існування дієздатної особи². Така умова відсутня у випадку смерті особи, і, таким чином, захист її прав після смерті не може бути закріплений у частині першій статті 2 Основного Закону ФРН, а тому стосується виключно гарантій людської гідності (частина перша статті 1 Основного Закону ФРН)³. Якщо право на повагу до померлого порушується через комерційне використання складових цього права, його захист так само можливий завдяки саме частині першій статті 1 Основного Закону ФРН⁴.

Визначальне право особи відіграє у німецькому конституційному праві та німецькій конституційній практиці вирішальну роль. По-перше, воно виконує стійку, універсальну функцію саме там, де закріплені в Основному Законі ФРН основоположні права пропонують недостатній рівень захисту або ж не надають його взагалі. По-друге, у зв'язку з відкритістю для подальшого розвитку визначальне право особи є гнучким інструментом захисту інших її прав беручи до уваги динаміку сучасної глобалізації світу та все складнішу систему відносин між людьми. Окремі гарантії визначального права особи є результатом правосудної діяльності ФКС; на жаль, не існує можливості повністю описати всю сферу цього захисту.

Особиста сфера захисту. Основоположне право, закріплене у частині першій статті 2 Основного Закону ФРН у формі визначального права особи, належить усім фізичним особам, незалежно від віку або громадянства⁵. Спірним є питання, чи можуть юридичні особи також посилатися на це право, і якщо так, то наскільки. Відповідно до частини третьої статті 19 Основного Закону ФРН основоположні права також поширюються і на національних юридичних осіб приватного права⁶, якщо за своєю суттю вони можуть бути застосовані до таких

¹ BVerfGE 120, 274 (303 ff.).

² BVerfGE 30, 173 (194).

³ BVerfGE 30, 173 ff.

⁴ BVerfG, NJW 2006, 3409 f.

⁵ Kunig (Fn. 16), Rn. 39.

⁶ В BVerfGE 21, 362 ff. Суд визначає, що незважаючи на зміст частини 3 статті 19 ОЗ посилання на основоположні права є можливим тільки з боку юри-

суб'єктів. Просте перенесення всіх елементів визначального права особи на юридичних осіб не є можливим з огляду на існуючий вплив права захисту людської гідності на зазначене основоположне право¹. ФКС поки що залишив відкритим питання щодо принципової можливості такого перенесення (застосування аналогії) і вирішував це питання тільки у зв'язку з окремими складовими провідного права особи². Так, наприклад, право особи на власні висловлювання³ належить також і юридичним особам приватного права. Визначальне право особи виключно як спосіб формування «прикрашеної» картини правової системи, на думку суддів ФКС, не може застосовуватись до юридичних осіб саме там, «де захист основоположних прав базується на властивостях, формах прояву та зв'язках, притаманних тільки фізичним особам»⁴. На противагу цьому, практика ФКС у галузі цивільного права⁵ підтверджує масштабне поширення визначального права особи на юридичних осіб приватного права, зокрема на господарські товариства. Але, з погляду конституційного права, сумнівним все ж таки видається те, що юридичні особи приватного права часто отримують захист завдяки спеціальним основоположним правам⁶, закріпленим, наприклад, у статті 12 Основного Закону ФРН (свобода вибору професій), статті 14 Основного Закону ФРН (свобода власності) або в межах свободи релігії (стаття 4 Основного Закону ФРН) у випадку релігійних об'єднань. Тому особливого значення набуває оцінка кожного окремого випадку застосування основоположних прав стосовно відповідного потенційного носія права — юридичної особи приватного права.

1.2.2.6. Втручання у визначальне право особи. Відповідно до класичного праворозуміння терміна «втручання» у визначальне право особи можна втрутитись лише на підставі владного припису у формі певних положень або окремих актів. Наприклад, покладені

дичних осіб приватного права. Винятки діють тільки стосовно таких юридичних осіб публічного права: університети, факультети, державні дослідницькі інститути, установи телерадіо, церкви та релігійні товариства; див.: Schnapp, in: Merten/Papier, Handbuch der Grundrechte II, Allgemeine Lehren I, Band II, 2006, § 52, Rn. 12 ff.

¹ Di Fabio (Fn. 6), Rn. 224.

² BVerfGE 95, 220 (242); 106, 28 (42 f.).

³ BVerfGE 106, 28 (42 ff.).

⁴ BVerfGE 95, 220 (242).

⁵ BGHZ 78, 24 (25 f.); 78, 274 (278 f.); 98, 95 (97).

⁶ Див.: Dreier (Fn. 6), Rn. 82.

державою на особу обов'язки щодо повідомлення записів у щоденнику¹, надання дозволу для зняття запису та використання генетичного відбитку пальця в межах кримінального провадження², а також будь-яке інше владне примусове збирання особистих даних³ є втручанням у визначальне право особи, а тому вони потребують спеціального законодавчого врегулювання. Велике значення тут має також і сучасне, розширене, праворозуміння терміна «втручання», за яким опосередковано діючі, фактичні заходи держави можуть призводити до негативного впливу на основоположне право особи⁴. Саме у приватну сферу та у сферу інформаційного самовизначення особи відбувається втручання у неформальний спосіб, наприклад шляхом таємного запису розмов⁵ або зніmkів⁶.

Для конкретизації сфери захисту визначального права особи використовується гарантована частиною першою статті 1 Основного Закону ФРН недоторканна гідність людини, а також проводиться визначення рівнів гарантій відповідно до змісту права на людську гідність. У зв'язку з цим ФКС спробував диференціювати різні ступені загрози цьому праву особи та потребу в його захисті шляхом формулювання так званої теорії сфер⁷. Ця теорія базується на уявленні про три правові сфери, що рівномірно оточують особу як три концентричні кола. Найближче до центру знаходиться інтимна сфера особи, яка в основному визначається завдяки людській гідності і потребує від усієї державної влади її дотримання та захисту⁸. На відміну від інтимної сфери, приватна сфера прав особи є дещо ширшою і не настільки інтенсивною в аспекті її захисту, оскільки спрямована лише на захист сфери приватної життєдіяльності⁹. Зовнішнім колом є соціальна сфера прав особи¹⁰, у межах якої особа контактує

¹ BVerfGE 80, 367 (374 f.).

² BVerfGE 103, 21 (32 f.).

³ BVerfGE 65, 1 (45).

⁴ Starck (Fn. 16), Rn. 19.

⁵ BVerfGE 34, 238 (246).

⁶ BVerfGE 101, 361 (382 ff.).

⁷ Див.: Degenhart, Das allgemeine Pers'nlchkeitsrecht, Art. 2 I i.V.m. Art. 1 I GG, JS 1992, 361, 363 f.; Geis, Der Kernbereich des Pers'nlchkeitsrechts, JZ 1991, 112 ff.; Kunig (Fn. 16), Rn. 41.

⁸ Див.: BVerfGE 34, 238 (245); 80, 367 (373).

⁹ BVerfGE 27, 344 (351); 44, 353 (371 f.); 119, 1 (29 f.).

¹⁰ BVerfGE 27, 344 (351); 44, 353 (371 f.); 119, 1 (29 f.). BVerfGE 35, 202 (220), (оприлюднення імені, зображення та представлення злочинця в телепередачі); 54, 148 (155 f.), (нездійснені висловлювання).

із суспільством, а отже, стикається з колізійними ситуаціями щодо прав інших осіб.

Проведення меж між трьома правовими сферами реалізації основоположних прав особи породжує певні проблеми, зокрема щодо розмежування інтимної та приватної сфер. Особливе значення таке розмежування має для оцінки правомірності втручань держави, коли у разі порушення положень щодо різних сфер мають бути застосовані різні за жорсткістю і розмірністю заходи втручання¹. Серцевина цих сфер, якою є інтимна сфера прав особи, залишається у суддівській практиці занадто невизначеною. Яка сфера і коли зачіпається державою — описати дуже важко, а тому це має визначатися окремо у кожному випадку². *Forum internum*, *intime emotionale* та мікрокосмос мислення людини, хоч і підлягають абсолютному захисту, однак з огляду на їх тісний взаємозв'язок з правом на гідність людини ФКС відніс записи в щоденнику³, матеріали провадження про розірвання шлюбу, які стосуються сексуальних відносин⁴, а також використання таємно записаних розмов⁵ до приватної сфери. Порушення прав особи в інтимній сфері до цього часу ФКС не встановлювалося. Федеральна Судова палата Верховного Суду ФРН, яка в межах деліктного захисту цивільних прав особи (§ 823 Цивільного кодексу) не раз розглядала саме ці проблеми, наголосила, зокрема, на відносності меж приватної та соціальної сфер⁶. На цій підставі поділ прав особи на жорстко визначені сфери піддавався критиці⁷ і розглядався як занадто догматичний. Однак різні вияви прав особи, що належать до тієї чи іншої сфери, надають важливу інформацію для визначення інтенсивності втручання держави і не повинні сприйматися як просто «схематична ступінчаста структура»⁸.

«Гарантоване у такий спосіб визначальне право особи є захищеним не тільки від прямих втручань з боку держави. Як об'єктивна норма воно поширює свій правовий вплив і на приватне право і у такій якості впливає на тлумачення та застосування приватно-правових норм»⁹. З позицій догматики основоположних прав, зва-

¹ Див.: Di Fabio (Fn. 6), Rn. 159.

² BVerfGE 34, 238 (248).

³ BVerfGE 80, 367 (374 f.).

⁴ BVerfGE 27, 344 (351).

⁵ BVerfGE 34, 238 (248).

⁶ BGH, NJW 1981, 1366 ff.

⁷ Dreier (Fn. 6), Rn. 88; Kube (Fn. 2), Rn. 87; Starck (Fn. 16), Rn. 16.

⁸ BVerfGE 119, 1 (30).

⁹ BVerfGE 84, 192 (194 f.).

жаючи на принципи прямої дії конституційних норм і тлумачення простих законів відповідно до основоположних прав, а також з огляду на пов'язаність судочинства цими принципами визначальне право особи застосовується і при тлумаченні простих законів¹. Разом з цим, визначальне право особи діє також і у відносинах між приватними особами, в яких так само можуть з'явитися загрози для права розвитку особистості. Таким чином, визначальне право особи шляхом опосередкованого впливу на третіх осіб (суб'єктів права) захищає її від втручань з боку останніх, а тому має бути співрозмірним зустрічним основоположним правам інших осіб². Саме так часто відбувається при висловлюваннях на публіці та фотографуванні³. Тобто визначальне право особи діє не тільки як класичне захисне право, що гарантує захист від втручань з боку держави, а й має об'єктивно-правовий вимір. Цей вимір включає обов'язок судової влади щодо тлумачення законів, яке відповідало б основоположним правам, а також завдання законодавчої та виконавчої влади щодо забезпечення захисту, спрямованого на попередження негативних впливів на основоположні права особи з боку інших осіб⁴.

1.2.2.7. Виправданість державного втручання. Втручання у визначальне право особи з боку держави у німецькій конституційній доктрині не вважається недопустимим. Його обмеження можливе тільки у випадку, коли його застосування з формального та матеріального погляду не відповідає Основному Закону ФРН. Стосовно закріплених у частині першій статті 2 гарантій у їх зв'язку з частиною першою статті 1 Основного Закону ФРН принципово діють обмеження частини першої статті 2 Основного Закону ФРН⁵. Це так зване «тріо обмежень», що складається з відповідного конституційного правопорядку, прав інших осіб і звичаєвих норм. Водночас,

¹ BVerfGE 34, 269 (279 f.); 35, 202 (219).

² Див.: Jarass (Fn. 25), 861 ff.

³ BVerfGE 34, 269 (282); 35, 202 (221 ff.); 101, 361 (388 ff.), (порівняння із свободою преси та свободою висловлення думки); BVerfGE 30, 173 (196 ff.), (порівняння із свободою мистецтва).

⁴ Kunig (Fn. 16), Rn. 40. Прикладом обов'язку держави із забезпечення захисту на основі частини 1 статті 2 у поєднанні з частиною 1 статті 1 ОЗ є обов'язок законодавця забезпечити можливість реалізації права на отримання відомостей про власне походження на законодавчому рівні: BVerfGE 38, 241 (251 ff.); 79, 256 (274); 90, 263 (276 f.).

⁵ Dreier (Fn. 6), Rn. 86.

коли кожна норма належить до визначеного Конституцією порядку, який у формальному та матеріальному аспектах відповідає цьому Закону¹, правами інших осіб є всі суб'єктивні приватні права². Враховуючи іноді швидкі зміни у поглядах на мораль суб'єктивні приватні права особи важко узагальнити у певному понятті, яке потребує відповідного наповнення³. При цьому до тлумачення положень про ці права треба активно залучати закріплені у цивільному праві поняття добрих звичаїв, добросовісності (§§ 138, 242, 826 Цивільного кодексу), але самі вони мають бути інтерпретовані відповідно до Основного Закону ФРН⁴. Однак найважливішим для реалізації визначального права особи є врешті-решт тільки конституційний правопорядок у розумінні простого законодавчого застереження⁵. ФКС висуває до конституційного правопорядку (як обмеження) досить високі вимоги⁶, так само як і до меж державного втручання у визначальне право особи. Наприклад, закріплений у формальних законах обов'язок особи надати особисті дані може призвести до втручання у її право на інформаційне самовизначення, а тому цей обов'язок повинен бути чітко виписаний саме в частині мети використання таких даних. Ця вимога підкреслює значення згаданого права особи⁷.

Перевірка виправданості державного втручання у сферу права особи відбувається шляхом оцінки дотримання принципу розмірності при такому втручанні⁸. Спираючись на теорію сфер реалізації прав особи як методологічну засаду, ФКС, як правило, визначає різні за рівнем обмеження вимоги для виправдання державного втручання залежно від потреби у захисті конкретних життєвих цінностей. «Захист має бути тим більш інтенсивним, чим ближчим є втручання в інтимну сферу відповідної особи»⁹; тобто чим сильнішим є зв'язок цього втручання з правом на гідність людини, тим більш обґрунтованим має бути виправдання необхідності державного втручання. Втручання в ядро інтимної сфери, тобто у визначальне право особи,

¹ Усталена судова практика з часу прийняття BVerfGE 6, 32 (37 ff.); див.: BVerfGE 63, 88 (108 f.).

² Murswiek (Fn. 6), Rn. 91.

³ Murswiek (Fn. 6), Rn. 94.

⁴ Murswiek (Fn. 6), Rn. 95.

⁵ Murswiek (Fn. 6), Rn. 103.

⁶ Dreier (Fn. 6), Rn. 86; Kunig (Fn. 16), Rn. 25, 42.

⁷ В такому результаті див.: BVerfGE 65, 1 (46).

⁸ Di Fabio (Fn. 6), Rn. 157.

⁹ BVerfGE 89, 69 (82); схожа позиція в BVerfGE 119, 1 (29).

взагалі не може бути виправданим, а тому будь-які дії, навіть у межах оцінки такої розмірності, недопустимі¹.

На противагу цьому принципово допустимим є державне втручання у права особи в приватній сфері, але тільки у випадку, коли інтереси суспільства є переважаючими, а жорсткі критерії принципу розмірності — дотриманими². Підвищена потреба у захисті цієї сфери виникає тоді, коли йдеться про сімейні відносини, зокрема про дітей відомих осіб³. Стосовно державного втручання у соціальну сферу, то принципово не передбачається жодних особливостей⁴ і щодо них діє наведене вище «тріо обмежень».

Цікавим у практиці ФКС є захист прав так званих відомих осіб новітньої історії. Що стосується прав цих осіб у соціальній сфері, то виходячи з постійного інтересу громадськості до них на практиці забезпечується нижчий рівень їх захисту⁵. Йдеться про осіб, які у зв'язку з їхнім публічним статусом, функціями або діяльністю посідають у повідомленнях мас-медіа значне місце, наприклад монархи, науковці, політики та інші. У цьому випадку залишається враховувати обставини кожного конкретного випадку при виправданні державного втручання у їхні права, що належать до певної сфери.

Незалежно від теорії сфер ФКС висуває особливо високі вимоги до виправданості таємного державного втручання в інформаційні системи — адже воно значною мірою негативно впливає на право на довіру та інтегрованість інформаційно-технічних систем у правові механізми⁶. Таке втручання принципово потребує відповідної санкції з боку судді і може відбуватися тільки у випадку конкретної загрози для значно важливішого правового блага, що захищається державою.

1.2.2.8. Нові виклики для захисту прав особи. Захист прав особи у ХХІ столітті стикається з викликами високотехнологічного, політично та економічно пов'язаного світу, який у процесі глобалізації видається все меншим. Інтернаціоналізація руху даних про особу

¹ BVerfGE 34, 238 (245); 80, 367 (373). До центральної сфери належить, наприклад, таємниця сповіді, але не інтимний щоденник, див.: BVerfGE 80, 367 (373 ff.). Останнє дискутується в науковій літературі; див. замість багатьох інших — Geis (Fn. 91).

² BVerfGE 27, 344 (351); 44, 353 (373 ff.).

³ BVerfGE 101, 361 (385 f.); це пов'язано з посиленням захисту особистості статтею 6 ОЗ, див.: розділ III, п. 1 б.

⁴ Di Fabio (Fn. 6), Rn. 160 (визначає цю сферу як «галузь публічності»).

⁵ BVerfGE 101, 361 (392 ff.).

⁶ BVerfGE 120, 274 (326, 331).

завдяки world-wide-web, швидкість обміну інформацією та пов'язана з цим зміна спілкування електронною поштою, а тепер ще через такі соціальні мережі, як Facebook, несуть невідомі до сьогодні загрози для розвитку прав особи. У зв'язку з цим право встановлює як міжнародно-правові, так і фактичні межі, наприклад, у випадку транскордонного збирання, запису та збереження особистих даних у віртуальних банках даних, а також у випадку надзвичайно великого обсягу електронної комерційної інформації та добровільного відкриття приватної і навіть інтимної інформації щодо особи¹. Колізії з іншими основоположними правами особи та потреба у принципово обмеженому поведженні держави з інформаційними технологіями у зв'язку з визначальним правом особи є тільки деякими аспектами нової проблематики.

Так само складними є питання, пов'язані з міжнародним тероризмом². Зобов'язання держави захищати гідність, життя та фізичну недоторканність людини діаметрально протилежні захисному характеру визначального права особи у таких його проявах, як право на інформаційне самовизначення і право на довіру та інтегрованість інформаційно-технічних систем. Труднощі виникають при протиставленні гідності та життя терористів і гідності та життя потерпілих. Адже не тільки потерпілі, а й терористи мають право і надалі перебувати в статусі особи без будь-якого применшення.

У галузі медицини та біотехнологій державі та суспільству необхідно звертатися до аналізу особливо гострих проблем³. Дуже переплутаними між собою є догматично-правові та етичні, культурні й релігійні питання. Де починається і де закінчується людське життя як частина недоторканного ядра гідності особистості? Наскільки можна або треба врегульовувати людське життя стосовно тих людей, які користуються генетичними методами? Саме у сфері допологової діагностики та діагностики преімплантації, створення генетичних банків даних і дослідження ембріонів конституційному праву не вистачає чітких відповідей.

Summa summarum актуальним стає те, що ФКС поступово розвиває захист прав особи з позицій визначального права особи і намагається адаптувати їх до можливостей технічного прогресу. Водночас, тенденції судової практики свідчать, що використання державою даних про громадян завжди потребує обґрунтування.

¹ Див.: Kube (Fn. 2), Rn. 142 ff.

² Див.: Kube (Fn. 2), Rn. 149 ff.

³ Див.: Kube (Fn. 2), Rn. 155 ff.

1.2.3. Юридичні наслідки приєднання Європейського Союзу до Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

1.2.3.1. Вступні зауваження. Відмінна особливість сучасного європейського конституціоналізму полягає у зростаючому значенні індивіда, чия гідність, автономія і свобода є найвищими цінностями національного та наднаціонального конституційного порядку в державах — членах ЄС та у самому ЄС¹. Людина перебуває в центрі чинного правопорядку; призначення держави, а також наднаціонального ЄС, який усе більше підміняє ці держави, полягає у забезпеченні захисту людини та реалізації її фізичного, соціального, культурного й духовного потенціалу. Цьому антропоцентричному принципу сучасного конституційного права відповідає засаднича роль прав людини та їх конституційне закріплення на державному й наднаціональному рівнях². Перелік основних прав у національних конституціях держав — членів ЄС доповнюється наднаціональними документами в галузі захисту прав людини, як, наприклад, Хартія ЄС про основні права, що набрала чинності 1 грудня 2009 року, або ЄКПЛ, прийнята понад 60 років тому. З того часу сфера її дії постійно розширювалася шляхом прийняття додаткових протоколів до неї³.

Паралельно з процесом розвитку багатопланового механізму забезпечення реалізації основних прав людини і громадянина в країнах ЄС свій внесок у гарантування захисту цих прав вносить інститут конституційного правосуддя, головним завданням якого є захист конституції, особливо гарантованих у ній прав людини, у тому числі від зазіхань з боку законодавця⁴. Для виконання цього завдання застосовується нормативний контроль, а в деяких країнах — механізм конституційної скарги.

Майбутнє приєднання ЄС до ЄКПЛ, на що вказують різні факти та обставини, на нашу думку, зумовить суттєві зміни, особливо інституційного характеру. Це торкнеться, зокрема, й праворозуміння

¹ Див.: Конституція Європейського Союзу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2004:310:SOM:EN:HTML>.

² Див.: Rainer Arnold, *Interdependenz im Europischen Verfassungsrecht*, Essays in Honour of Georgios I. Kassimatis, Athens 2004, S. 733—751.

³ Йдеться про протоколи до ЄКПЛ № 17147bis [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

⁴ Див.: Rainer Arnold, *Grundrechtsschutz in Europa: Vielfalt und Konvergenz*, Festschrift Dzialocha, Wroclaw 2012.

державами — членами ЄС природи основних прав людини і громадянина. Зустрічний процес як своєрідний зворотній зв'язок повинен відбутися і в ЄСПЛ.

Як відомо, інститут основних прав людини і громадянина в ЄС здавна захищався у процесі судової практики. При цьому, наприклад, СЕС¹ використовує норми, що склалися на основі загальної конституційної традиції європейських країн. Ці норми є результатом застосування ціннісного методу на основі порівняльно-правового аналізу. СЕС також звертається до конституцій окремих держав — членів ЄС і до ЄКПЛ². Остання навіть отримала статус документа, обов'язкового для органів ЄС, що було закріплено в першому договорі про ЄС у 1993 році. ЄКПЛ також вплинула на важливі положення Хартії, зокрема її глави 6.

Таким чином, ЄКПЛ та її тлумачення, зокрема, ЄСПЛ, уже давно стали орієнтирами для створення неписаних правових принципів, що застосовуються для захисту основних прав людини і громадянина ЄСПЛ.

Вплив ЄКПЛ на право ЄС, як уже зазначалося, здійснювався шляхом рецепції СЕС позицій окремих конституцій національних держав. З іншого боку, всі держави — члени ЄС були й залишаються членами РЄ, а отже, визнають вплив ЄКПЛ на свої конституції. Звичайно, ступінь цього впливу був і залишається неоднаковим: в Австрії ЄКПЛ є частиною конституційного права³; в Іспанії вона відповідно до положення абзацу другого статті 19 Конституції держави слугує тлумаченню основних прав⁴. У багатьох інших державах — членах ЄС, таких як Франція⁵ або центрально- і східноєвропейські держави⁶, ЄКПЛ посідає місце між конституцією і законами; завдяки принципу тлумачення національного законодавства відповідно до міжнародно-правових зобов'язань⁷ вона впливає на тлумачення основних прав людини і громадянина. Це справедливо навіть для ФРН, де ЄКПЛ через панування традиційного вчення про трансформацію

¹ Детальніше див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://curia.europa.eu/jcms/jcms/j_6/.

² EuGH Slg. 1969, 419 (Stauder); 1979, 3727 (Hauer).

³ BGBl. 59/1964.

⁴ Див.: STC 133/2010 FJ 6.

⁵ Див.: ст. 55 Конституції Франції.

⁶ Rainer Arnold, *Le principe de l'Etat de droit dans les nouvelles Constitutions de l'Europe centrale et orientale*, Hommage Rolv Ryssdal, Ancien Président de la Cour européenne des droits de l'homme, Édition Carl Heymanns, 2000.

⁷ BVerfGE 111, S. 307, 329.

міжнародно-правових актів має статус звичайного закону. Незважаючи на це ФКС використовує ЄКПЛ для тлумачення конституційного принципу правової державності. А нещодавно він зобов'язав застосовувати її при тлумаченні основних прав людини і громадянина¹. На практиці ФКС приймає до розгляду конституційні скарги навіть у випадках, коли німецькі суди або адміністративні органи не додержувалися тлумачення ЄКПЛ, яке давав ЄСПЛ, порушуючи цим принцип правової державності і німецьке конституційне право, що йому відповідає.

1.2.3.2. Права людини в Європейському Союзі. Розвиток інституту основних прав людини і громадянина у ЄС відбувався двома шляхами: через пряме звернення національних держав безпосередньо до положень ЄКПЛ або опосередковано, тобто шляхом звернення до положень конституцій цих держав, які містять аналогічні положення.

Тому недивно, що у своєму рішенні «Босфор»² у 2005 році ЄСПЛ відзначив важливе значення ЄКПЛ для основних прав людини і громадянина у ЄС. Завдяки цьому ЄСПЛ вважає за можливе відмовитися від перевірки актів ЄС на відповідність ЄКПЛ, вказавши, що в конституціях держав — членів ЄС визначені основні права людини і громадянина, ідентичні тим, що закріплені у ЄКПЛ, а тому використання цих прав є достатнім для конституційної оцінки правових актів ЄС.

На нашу думку, після приєднання ЄС до ЄКПЛ вищезгадана тенденція розвитку практики держав — членів ЄС щодо інтерпретації основних прав людини і громадянина може підсилитися. До того ж рішення СЄС, що стосуються цих прав, підлягатимуть контролю з боку ЄСПЛ. Це буде, так би мовити, загальноєвропейський контроль того, що відбуватиметься в Європі у рамках ЄС у сфері основних прав людини і громадянина.

Зміст положень про основні права людини і громадянина навряд чи розвиватиметься в ЄС по-різному. Навпаки, варто очікувати певної стандартизації цих положень. Припустимі обмеження зазначених прав також не різнитимуться у різних державах — членах ЄС, навіть якщо частина обмежень конвенціональних прав буде обумовлена особливостями окремих країн («необхідні в демократичному суспіль-

¹ BVerfGE 111, S. 307, 328.

² Рішення Великої палати у справі «Босфорус ейрвейз» проти Ірландії» від 30 червня 2005 року № 45036/98.

стві обмеження»¹). Однак оцінки, що будуть даватися у разі обмеження прав, можуть базуватися на різних аргументах, тож можливі розходження і при визначенні «меж розсуду»² окремих держав, а в недалекому майбутньому — і ЄС, визнаних у практиці ЄСПЛ.

Вектор розвитку основних прав і свобод людини і громадянина вказує на те, що хоча механізми їх реалізації та захисту в ЄС і ЄКПЛ автономні, позиції ЄСПЛ у тривалій перспективі набудуть пріоритетного значення. Це стосується не тільки правових положень, прямо запозичених з ЄКПЛ, які відповідно до правила тлумачення Хартії ЄС про основні права повинні застосовуватися в незмінному вигляді в інтерпретації ЄСПЛ³, а й інших прав, декларованих у Хартії. Такий наслідок обумовлений принципом відкритості національних правових систем для впливу з боку міжнародного публічного права, яке передбачає обов'язок учасників ЄКПЛ тлумачити з урахуванням її положень весь масив права⁴, а не лише запозичені з неї норми. Отже, тим самим підсилюватимуться роль ЄКПЛ та її вплив на інші акти ЄС у галузі прав людини.

1.2.3.3. Практика Європейського суду з прав людини. У майбутньому ЄСПЛ, очевидно, враховуватиме концепції, розроблені в окремих державах — членах ЄС, а згодом — і в самому ЄС. Завдяки цьому Конвенція та її тлумачення слугуватимуть джерелом права у роботі суддів СЕС, а, у свою чергу, розвиток основних прав людини і громадянина у ЄС впливатиме на ЄСПЛ. Європейцям треба буде враховувати й досвід країн з іншими правовими системами, зокрема, під час «діалогу суддів». Цей процес, хоча й двосторонній, але в кінцевому підсумку веде до переважного впливу ЄСПЛ, а не СЕС.

Відповідно до загальних принципів права ЄС Договір про приєднання⁵ й ЄКПЛ, що є частиною його тексту, стають «складовою правової системи ЄС»⁶. Отже, імплементація положень ЄКПЛ від-

¹ Див.: Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

² Rainer Arnold, *Fundamental Rights Review in Europe: Substitution or Standard Control? Essays in Honour of Sergio Ortino*, 2012.

³ Див.: абзац 3 ст. 52 Хартії ЄС про основні права.

⁴ Такими є загальні тенденції у європейському праві; стосовно Основного Закону Німеччини див.: BVerfGE 111, S. 307, 317.

⁵ Йдеться про Договір про приєднання, підписаний в Афінах 16 квітня 2003 року.

⁶ Такою є термінологія Суду ЄС. EuGH Rs. 181/73, Slg. 1974, 460.

бувається шляхом рецепції, а не трансформації. У результаті цього ЄКПЛ набуває більшої юридичної сили порівняно з вторинним правом ЄС і правом окремих держав — учасниць ЄС, включаючи їх конституційне право¹. Таким чином, завдяки її імплементації ЄКПЛ набуває надконституційного статусу. Як підсумок, прирівнювання ЄКПЛ в аспекті юридичної чинності до звичайних федеральних законів², що характерно, наприклад, для німецької доктрини, не може зберегтися. Це справедливо, як мінімум, для тих сфер життя, що віднесені до компетенції ЄС. Враховуючи, що ці сфери досить великі, можна виходити з того, що пріоритет ЄКПЛ стосовно внутрішньодержавного, наприклад конституційного, права, діятиме в істотній частині національного правопорядку. Рано чи пізно пріоритет ЄКПЛ доведеться поширити й на інші сфери внутрішньодержавного права з тим, щоб уникнути існування двох неузгоджених систем у структурі ієрархії правових актів. Очевидно, що тим самим буде підтримано точку зору, відповідно до якої механізм схвалення міжнародних договорів, передбачений абзацом другим статті 59 Основного Закону ФРН, є не процедурою трансформації, а порядком ухвалення питань застосування міжнародного договору³.

Іншими важливими наслідками стануть ефективно забезпечення доступу громадян до європейських судів, а саме до ЄСПЛ (у першій інстанції) та до СЕС, і, можливо, нижченаведене тлумачення права на позов (абзац третій статті 263 Договору про функціонування ЄС) — факт порушення права, а не статус адресата оспорюваної норми⁴ — відіграватиме вирішальну роль.

Ще одне непросте питання стосується сумісності порядку проходження інстанцій у межах національних і європейської судових систем⁵. Якщо, як це часто трапляється, акт вторинного права ЄС застосовується органом державної влади країни — члена ЄС, то його оскарження може відбуватися шляхом звернення до судів цієї країни, а на завершальному етапі — шляхом звернення до ЄСПЛ. Дотепер цей Суд приймав подібні скарги до розгляду. Та обставина, що внутрішньодержавний акт, який оскаржується, має підставою вто-

¹ Див.: абзац другий статті 216 Договору про фінансування ЄС.

² Це впливає з абзацу другого статті 59 Abs. 2 Основного Закону і було підтверджено ФКС. Див.: BVerfGE 111, S. 307, 316.

³ Karl-Josef Partsch, Die Anwendung des Völkerrechts im innerstaatlichen Recht, Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht H. 6, 1965.

⁴ Див.: Markus Kotzur v. Geiger/Khan/Kotzur, EUV/AEU, Kommentar, 5. Aufl. 2010, Art. 263 Rn. 28—33.

⁵ Див.: абзац 1b ст. 267 Договору про функціонування ЄС.

ринне право ЄС¹, що суперечить ЄКПЛ, наприклад якийсь регламент, на практиці не буде перешкодою для перевірки ЄСПЛ дій державних органів, тому що останні є органами держав — учасниць ЄКПЛ.

Тим самим, можливо, виключається участь СЕС у зазначених процесах. Саме до цього Суду сьогодні має звернутися національний суд, якщо він вважає, що акт вторинного права ЄС суперечить положенням акта з вищою юридичною силою. Суперечність такого акта ЄКПЛ водночас суперечить і базовому праву ЄС, а саме абзацу другого статті 216 Договору про функціонування ЄС. Адже в даному випадку має місце порушення міжнародної норми, обов'язкової для учасників цього Договору.

Якщо акт ЄС, що суперечить ЄКПЛ, є рішенням у сенсі абзацу четвертого статті 288 Договору про функціонування ЄС, то в такому випадку зацікавлена особа повинна буде звернутися до ЄСПЛ як суду першої інстанції, рішення якого, вона, можливо, оскаржить потім у СЕС. Якщо ЄКПЛ суперечать положення певного регламенту, то зацікавлена особа має одержати право на подання скарги про визнання відповідних норм нечинними. Вимога статті 13 ЄКПЛ щодо забезпечення ефективного судового захисту, в разі вичерпання засобів внутрішньодержавного судового захисту, зумовлює, на думку частини авторів, необхідність визнання права на подання скарги про нечинність.

Якщо національний акт має підставою норми вторинного права ЄС, то для запобігання остаточному набранню ним чинності (наприклад, у німецькому адміністративному праві це відбувається через місяць після прийняття такого акта) мають застосовуватися засоби захисту, що надаються національною судовою системою. Навіть якщо в СЕС як суді першої інстанції буде успішно оскаржено порушення ЄКПЛ в акті ЄС, то це саме по собі не перешкоджає остаточному набранню чинності національним актом. У таких ситуаціях є сенс звертатися до внутрішньодержавних судів. У рамках цієї процедури СЕС повинен також бути задіяний для перевірки чинності норми, що заперечується, згідно з пунктом b абзацу першого статті 267 Договору про функціонування ЄС.

Доктрину, напрацьовану ЄСПЛ в його рішенні «Босфор», не можна буде застосовувати після приєднання ЄС до ЄКПЛ. В іншому разі

¹ Вторинне право ЄС — це акти, розроблені інституціями ЄС на основі установчих договорів ЄС. Докладніше див.: Топорнин Б. Н. Европейское право : учебник / Б. Н. Топорнин. — М. : Юрист, 2001. — С. 283.

перевірці піддаватимуться лише загальнообов'язкові акти ЄС, які очевидно порушують ЄКПЛ. Така практика перешкоджатиме виконанню ЄСПЛ його контрольної функції, хоча саме реалізація останньої була мотивом для приєднання ЄС до ЄКПЛ. Зазначений висновок заперечує також можливість перевірки рішень СЄС на їх відповідність ЄКПЛ.

Приєднання ЄС до ЄКПЛ, на нашу думку, надасть завершеного вигляду системі захисту прав людини і громадянина в ЄС. Важливо, щоби при цьому відбулася гармонізація фундаментальних елементів змісту основних прав людини і громадянина між національним та європейським правом, однак водночас збереглися можливості для контролю рішень, що базуються на особливостях певних конституційних культур, що перебувають на різних рівнях у сфері дії прав людини (внутрішньодержавні конституційні простори, конституційний простір ЄС та ЄКПЛ). При вирішенні цього непростого завдання чимало роль має відіграти ідея субсидіарності.

Проблемні питання до § 1.2

1. Розкрити зміст концепції прав людини, закріпленої в Конституції Польщі. Яке місце в ній посідає право на повагу до гідності людини? Чому?
2. Як співвідносяться рішення КТ РП у справі захисту прав та свобод людини і громадянина? Чи сприяють вони утвердженню права на повагу до гідності людини? Якщо так (ні), то чому?
3. Розкрити сутність визначального права особи, сформованого ФКС. Як воно співвідноситься з іншими правами громадян ФРН?
4. Які доктрини ФКС вплинули на захист прав і свобод людини і громадянина в інших країнах, зокрема в Україні? Чи сприяють ці доктрини утвердженню визначального права особи? Обґрунтуйте Вашу відповідь.
5. Як конституційні суди європейських країн оцінюють виправданість державного втручання у визначальне право особи?

Практичні завдання та вправи до § 1.2

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. У європейських країнах право на повагу до людської гідності розглядається як головне, визначальне, право в системі основних прав і свобод громадян.

- 1.2. Конституція Польщі закріплює принцип персоналізму, згідно з яким гідність будь-якої особи має сприйматися як вища цінність.
- 1.3. У деяких європейських країнах прийняті та діють спеціальні Основні закони про гідність людини.
- 1.4. Втручання у визначальне право особи з боку держави у німецькій конституційній доктрині вважається недопустимим.
- 1.5. Конституційні суди європейських країн по-різному тлумачать право людини на повагу до її гідності.
 - *Письмові відповіді аргументувати теоретично, юридично та практично.*

№ 2. Проаналізувати практику ФКС у сфері захисту визначального права особи (справа «Elfes» BVerfGE 6, 32 (41), справа «Mikrozensus» BVerfGE 27, 1 (6), справа «Scientology» BVerfGE 99, 185 (193), справа «Volkszählung» BVerfGE 65, 1 ff тощо).

Завдання

1. Чим, на Вашу думку, керувався ФКС, приймаючи зазначені рішення? У якому саме з цих рішень визначальне право особи витлумачено Судом як самостійне основоположне право?
2. Які правові позиції, викладені ФКС у проаналізованих рішеннях, є, на Вашу думку, ключовими? Чому Ви так вважаєте?
 - *Письмові відповіді необхідно обґрунтувати теоретичними, практичними та власними міркуваннями.*

№ 3. В одному з рішень КТ РП зазначається: «Релігійні почуття відповідно до їх характеру підлягають особливому правовому захисту. Вони безпосередньо пов'язані зі свободою віросповідання та совісті та з їх конституційно-правовою цінністю. Це підтверджують також і міжнародні правові акти. Тому дії, спрямовані проти релігійних почуттів, можуть бути предметом законодавчої заборони, зокрема, і у випадку, коли вони здійснюються за допомогою засобів, які слугують реалізації свободи вираження думки» (ОТК w 1991 r., Warszawa 1992. — Poz. 2).

Завдання

1. Чи пов'язаний захист релігійних почуттів людини з її гідністю? Якщо так (ні), то чому?
2. Чим, на Вашу думку, керувався КТ РП, приймаючи рішення, витяг з якого наведено вище? Про які міжнародні правові акти йдеться у наведеному витягу з рішення?

3. Чи може сприяти прийняття зазначеного рішення КТ РП захисту гідності людини? Якщо так (ні), то чому?
 - *Письмові відповіді необхідно аргументувати теоретичними, практичними та власними міркуваннями.*

№ 4. Необхідно самостійно сформулювати 2—3 найактуальніших питання щодо захисту права людини на гідність конституційними судами в окремих європейських країнах.

Завдання

1. Якими ідеями Ви керувалися, називаючи ці питання найактуальнішими?
2. Дати аргументовані відповіді на поставлені Вами запитання, керуючись конституціями європейських країн, практикою їх конституційних судів, матеріалами ЗМІ.
3. Які заперечення можна висунути щодо актуальності цих питань?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 5. Проаналізувати положення Основного Закону ФРН, Конституції Польщі та Конституції України, які стосуються гідності людини та її (гідності) захисту.

Завдання

1. Провести порівняльний аналіз таких положень. На що він вказує?
2. Як впливають конституційні положення про гідність людини на реальний стан (якість) реалізації і захисту прав людини в європейських країнах?
 - *Свої письмові відповіді необхідно аргументувати посиланнями на статті конституцій відповідних країн, суспільну та юридичну практику, власні міркування.*

№ 6. У мотивувальній частині Рішення КС РФ від 27 червня 2012 р. № 15-П зазначається:

1. «Конституція РФ проголошує людину, її права і свободи вищою цінністю та — виходячи з того, що права і свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими, визначають сутність, зміст й застосування законів та забезпечуються правосуддям, — покладає на державу обов'язок визнавати, дотримуватись і захищати ці права та свободи на основі принципу рівності, гарантувати їх відповідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права й згідно з Конституцією РФ (стаття 2; стаття 17, частина 1; стаття 18; стат-

тя 19, частини 1 і 2), але, разом з тим, допускає обмеження прав і свобод людини і громадянина лише федеральним законом і лише тією мірою, яка необхідна для захисту засад конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни та безпеки держави (стаття 55, частина 3).

Невідчужуваність основних прав і свобод людини, їх належність кожному від народження (стаття 17, частина 2 Конституції РФ) передбачають, як наголосив КС РФ, неприпустимість будь-якого їх применшення (умалення), в тому числі стосовно осіб, які страждають на психічні розлади (постанова від 20 листопада 2007 року № 13-П). Щодо гідності особи як цінності, яка охороняється державою, права на недоторканність приватного життя, особисту та сімейну таємницю, захист своєї честі та доброго імені, а також права мати майно у власності, володіти, користуватися та розпоряджатися ним як особисто, так і разом з іншими особами (стаття 21, частина 1; стаття 23, частина 1; стаття 35, частина 2 Конституції РФ) у взаємозв'язку з передбаченим статтею 60 Конституції РФ правом громадян РФ самостійно здійснювати у повному обсязі свої права та обов'язки з 18 років, це означає, як впливає з правової позиції КС РФ, викладеної в постанові від 27 лютого 2009 року № 4-П та ухвалі від 19 січня 2011 року № 114-О-П, необхідність адекватних гарантій, які б забезпечували особам, які страждають на психічні розлади, можливість здійснення зазначених прав і свобод» (пункт 2).

2. «Згідно з неодноразово висловленою КС РФ правовою позицією про неприпустимість обмеження того чи іншого права, відповідно до конституційно схвалених цілей держава, забезпечуючи баланс цінностей та інтересів, що захищаються конституційно, має використовувати не перебільшені, а лише необхідні та суворо обумовлені цими цілями заходи; публічні інтереси, перелічені в ст. 55 (частина 3) Конституції Російської Федерації, можуть виправдати правові обмеження прав і свобод лише в тому випадку, коли такі обмеження відповідають вимогам справедливості, є адекватними, пропорційними, розмірними та необхідними для захисту конституційно значущих цінностей і, разом з тим, не посягають на саму сутність права та не призводять до втрати його основного змісту (постанови від 30 жовтня 2003 року № 15-П, від 22 березня 2005 року № 4-П, від 14 липня 2005 року № 9-П, від 16 червня 2009 року № 9-П тощо). Такий підхід узгоджується із загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права, зокрема зі статтею 29 ЗДПЛ, згідно з якою при здійсненні своїх прав та свобод людина може бути обмежена лише такими обмеженнями, які встановлені законом виключно з метою

забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку та загального благополуччя у демократичному суспільстві» (пункт 4).

Завдання

1. Чи є визначальним вплив ЗДПЛ на наведені вище правові позиції КС РФ щодо утвердження права поваги до гідності людини в РФ? Якщо так (ні), то чому? Якщо так, то яким саме чином?
 2. Порівняти правові позиції про неприпустимість обмеження прав громадян, вироблені КС РФ (наведені вище) та КСУ, які містяться у зазначених рішеннях КСУ: від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009, від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. Що у них спільного та відмінного? Чому?
- *Свої письмові відповіді аргументуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 7. У січні 2012 року у Франції Сенатом прийнято закон про криміналізацію невизнання геноциду вірменів, який (закон) передбачав кримінальну відповідальність у вигляді позбавлення волі строком до одного року і штраф у 45 тисяч євро для тих осіб, які не визнають геноцид вірменів в Османській імперії у 1915 році. Конституційна Рада Франції 28 лютого 2012 року анулювала цей Закон (визнала неконституційним) як такий, що суперечить Конституції Франції та обмежує право французів на свободу слова.

Зазначене Рішення Конституційної Ради Франції мало наслідком суспільний резонанс, оскільки воно дуже обурило вірменську меншину. Обурення, насамперед, викликало те, що залишився незмінним інший закон Франції, який криміналізує невизнання холокосту (геноциду) євреїв. На думку вірменів, це несправедливо, оскільки всі жертви геноциду, незалежно від національності, заслуговують на однаковий захист, який має забезпечуватися законом. На підставі цього вони збираються звернутися до європейських структур за захистом своїх порушених зазначеним вище Рішенням Конституційної Ради Франції прав.

Завдання

1. Прокоментувати зазначене рішення Конституційної Ради Франції. Чи порушує воно принцип рівності громадян Франції, які за походженням є вірменами? Якщо так (ні), то чому?
2. Чи порушує це рішення права та свободи людини і громадянина, передбачені ЄКПЛ? Якщо так (ні), то чому? Якщо так, то які саме?

3. Чи може зазначене Рішення Конституційної Ради Франції бути оскаржене в ЄСПЛ? Якщо так (ні), то чому?
 - *Письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 8. На відміну від інших європейських країн, де передбачений захист конституційним судом усіх гарантованих прав і свобод людини, Конституція Республіки Македонія обмежує перелік таких прав і свобод. Зокрема, конституційне повноваження Конституційного Суду Республіки Македонія полягає в прийнятті рішень щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, передбачених лише ст. 110 її Конституції, а саме: свободи переконань, свободи сумління, думки та їх публічного вираження, свободи політичних об'єднань, заборони дискримінації громадян за ознаками статі, раси, релігійних переконань, національності, соціальної та політичної належності. Таким чином, очевидно, що Конституційний Суд Республіки Македонія має обмежену компетенцію, адже захист соціально-економічних та культурних прав і свобод громадян ним не здійснюється.

Завдання

1. Чи обмежує положення ст. 110 Конституції Македонії право громадян цієї Республіки на повагу до їх гідності? А на захист цього права? Якщо так (ні), то чому?
2. Порівняйте можливості Конституційного Суду Республіки Македонія та КСУ щодо утвердження та забезпечення права на повагу до гідності людини. Хто з них має більше можливостей у цій сфері? Чому? Чи достатні повноваження зазначених конституційних судів для ефективного забезпечення права на повагу до гідності людини на практиці? Якщо так (ні), то чому?
3. Якщо ні, то якими, на Вашу думку, додатковими повноваженнями слід наділити конституційні суди двох країн для ефективного забезпечення зазначеного права людини на практиці?
 - *Свої письмові відповіді аргументуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 9. Приватне підприємство «ІКІО» звернулося до КСУ з клопотанням дати офіційне тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України, відповідно до якого об'єктом права спільної сумісної власності подружжя може бути будь-яке майно, за винятком виключеного з цивільного обороту, в аспекті того, чи є статутний капітал і майно приватного підприємства об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Суб'єкт права на конституційне звернення стверджує, що неоднакова судова практика порушила його конституційні права, оскільки неоднозначне розуміння змісту права спільної сумісної власності подружжя судами загальної юрисдикції призводить до прийняття різних за змістом і правовими наслідками рішень. В одному випадку суди визначили майно та статутний капітал приватного підприємства «ІКІО», створеного за рахунок спільної сумісної власності подружжя, як об'єкт права спільної сумісної власності подружжя і здійснили його поділ у відсотковому співвідношенні між спадкоємцями, в інших — виходили з того, що статутний капітал і майно такого підприємства не є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, а тому один із подружжя має право тільки на частку одержаних доходів від діяльності приватного підприємства.

Завдання

1. Чи порушує неоднакова судова практика право особи на повагу до її гідності? Якщо так (ні), то чому? Яку роль при цьому відіграє (має відігравати) КСУ?
2. Які принципи права, на Вашу думку, має застосувати КСУ, розглядаючи питання, порушені у конституційному зверненні?
 - *Свої письмові відповіді аргументуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 10. Скласти порівняльну таблицю повноважень КСУ та конституційних судів 5—6 зарубіжних країн, вибраних для цього самостійно.

Завдання

1. Повноваження якого з цих конституційних судів є найбільш широкими для забезпечення прав і свобод громадян? Чому Ви так вважаєте?
2. Чи достатніми повноваженнями у сфері прав людини, порівняно з конституційними судами інших країн, наділений КСУ? Якщо так (ні), то чому?
 - *Свої письмові відповіді аргументуйте юридично, теоретично та практично.*

§ 1.3. Судовий захист гідності людини в Україні: теорія і практика

1.3.1. Вступні положення

Захист прав і свобод людини і громадянина в Україні є однією з центральних проблем розвитку демократичної, соціальної, правової держави. Насамперед тому, що пасивні, позбавлені ініціативи громадяни є поганими партнерами влади, яка хоче змінити країну. Саме неналежне забезпечення різними органами і посадовими особами публічної влади прав і свобод людини і громадянина, на нашу думку, є однією з найголовніших причин нового процесу реформування Конституції України, який ініційовано Президентом України В. Януковичем в 2012 році¹.

Однак недоліки у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина треба шукати не тільки в органах і посадових особах публічної влади, а й у правовій доктрині цих прав і свобод. Якщо в державі панує правовий догматизм, нормативізм (нормативістська доктрина), тоді права і свободи людини і громадянина набувають змісту юридичних фікцій, реалізація яких залежить від чиновника, майнового статку особи чи неформальних зв'язків тощо. Навпаки, коли в державі утверджується правовий солідаризм (один за всіх і всі за одного) і громадянин знає, що свої права і свободи він буде захищати за підтримки колег по роботі, профспілки, громадських організа-

¹ Див.: Указ Президента України «Про Конституційну Асамблею» від 17 травня 2012 року № 328/2012 // Офіційний вісник України. — 2012. — № 39. — Ст. 1449. — 1 червня.

цій чи територіальної громади, тоді ці права і свободи набувають для кожного нового змісту.

Таким чином, існують значні розходження між нормативістською і реалістичною доктринами захисту прав і свобод людини і громадянина.

Для переходу країни від нормативістської до реалістичної доктрини захисту прав і свобод людини і громадянина особливо важливе значення має визнання права на людську гідність, яке закріплюється у конституціях різних країн, але стає гарантією реалізації інших прав і свобод лише за умови впровадження реалістичної доктрини такого захисту.

Тільки із включенням права на людську гідність до механізму захисту інших прав і свобод людини і громадянина, як показує зарубіжний і частково — вітчизняний досвід, цей механізм починає працювати на людину. Тому центральні органи влади — законодавчої, виконавчої, судової — повинні звертати особливу увагу на правове і фактичне забезпечення права на людську гідність своїх співвітчизників.

У юридичній науці категорія «гідність» є поняттям багатоаспектним, має багато ознак, значень і дістає вияв у різних сферах буття людини. Гідність є невід'ємною природною ознакою цивілізованої людини; вона взаємопов'язана з правами і свободами особи і, безперечно, потребує правового регулювання, захисту й охорони.

Право на людську гідність належить до природних прав людини і становить одну з головних правових цінностей, яка слугує критерієм оцінки конституційності та законності актів, дій чи бездіяльності органів і посадових осіб публічної влади, інших юридичних і фізичних осіб.

Соціально-правову природу, механізми захисту права на людську гідність, його роль і значення у системі прав і свобод людини і громадянина досліджували або продовжують досліджувати багато українських та зарубіжних вчених, зокрема С. Авак'ян, Б. Банашак, М.-Е. Гайс, В. Головченко, О. Гришук, О. Мучнік, В. Невінський, П. Рабінович, Л. Расказов, З. Ромовська та інші. Проте конституційні аспекти права на людську гідність, особливо питання його ролі у контексті реалізації та захисту інших прав і свобод людини і громадянина КСУ, науковцями не досліджувалися.

Отже, щоб частково заповнити цю наукову прогалину, і пропонується розглянути матеріали даного дослідження, метою якого є, насамперед, з'ясування ролі права на людську гідність у гаран-

туванні реалізації та захисту інших прав і свобод людини і громадянина.

Однак для початку необхідно визначитися із самим правом на людську гідність, з'ясувати витoki того величезного значення, яке воно набуло на практиці починаючи з часів Великої французької революції 1789 року і до наших днів.

Особлива вага і значення права на людську гідність пов'язані з його релігійними та етико-моральними засадами. Деякі сучасні філософи заперечують, наприклад, вирішальний вплив релігії та моралі на право, виходячи із принципів світоглядного плюралізму¹. Однак такий підхід не є бездоганим; світ може змінювати знання про нього, але це не може бути підставою для заперечення абсолютної істини, якою є Бог. А тому ці знання мають ставати тільки глибшими.

1.3.2. Релігійні та морально-етичні основи права на людську гідність

У філософських словниках гідність, або достоїнство, визначається як етична і природно-правова категорія, яка позначає цінність людської особистості, визнану як нею самою, так і її соціальним оточенням. Усвідомлення власної гідності — це функція загальної та правової культури людини, що є похідною від рівня розвиненості її духовного «Я».

У натхненому Богом історичному описі, що міститься в Біблії, яка є духовним джерелом для формування законодавства та практики його реалізації, чітко зазначено, що всі люди наділені гідністю. Творячи людину за своїм образом і подобою, Величний Творець наділив її почуттям самоповаги, власної гідності й достоїнства. Отже, всі люди мають природне право на гідність незалежно від їх майнового стану, соціального походження тощо, оскільки вони створені за образом Божим.

Феномен гідності має ціннісну природу, в яку Бог заклад параметри існування та еталон вимірювання для всіх своїх створінь, в тому числі людини. Саме з цього фундаментального факту, відповідно до теологічної доктрини людської гідності, випливає вихідна імперативність вищих моральних цінностей та основних прав лю-

¹ Див., напр.: Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії // Ю. Габермас ; пер. з нім. А. Дахній ; наук. ред. Б. Поляруш. — Львів : Астролябія, 2005. — 416 с.

дини, яка не залежить від будь-яких тимчасових міркувань доцільності. Таким чином, людина як боже створіння гідна того, щоб жити у пристойних природних і соціальних умовах; того, щоб керувати собою; а також гідна ставлення до себе як до суб'єкта морального вибору¹.

Домінування духовного начала насамперед означає готовність людини жити і діяти за законом Божим, за совістю, за правдою. У сучасних умовах людська гідність залишається тією найвищою чеснотою, яку мають боронити людство, суспільство і держава. Не може бути вільною, правовою та держава, яка не може належним чином захистити людську гідність своїх громадян.

Відповідно до Конституції України захист прав і свобод людини, гідності кожного громадянина є першочерговим обов'язком Української держави. Знайти правильне співвідношення між поняттями державної системи, прав людини і моральної основи суспільства — чи не основне завдання кожної влади. На практиці це завдання у перехідному українському суспільстві часом реалізується по-різному². Однак через правозахист, зміцнення духовності та правових засад суспільного і державного життя, розвиток особистості це суспільство рухається до утвердження людської гідності, прав і свобод громадян³.

Свою «філософію гідності людини» пропонує відомий вітчизняний науковець О. Мучнік, який розуміє під нею світогляд, згідно з яким самозбереження, розвиток і благополуччя будь-якої людини, народу, а також усього людства перебувають у прямій залежності від дбайливого ставлення до особистості кожного індивіда незалежно від його громадянства, расової, етнічної, релігійної або партійної належності. У своїй праці цей автор виділяє також «культуру гідності»,

¹ Миронова Г. А. Гідність людини у правових умовах медичного втручання: досвід операціоналізації поняття / Г. А. Миронова // Проблеми філософії права. — 2008—2009. — Т. VI—VII. — С. 205.

² Наприклад, див.: інтерв'ю в матеріалі «Любов і голод рухають людьми...» доктора філософії, президента Українського ПЕН-клубу, політ'язня радянського режиму Євгена Сверстюка, директора Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України Мирослава Поповича, віце-ректора Українського католицького університету, українського правозахисника, публіциста, релігієзнавця, члена-засновника Української Гельсинської групи Мирослава Мариновича // Експрес. — 19—26 квітня 2012 року. — С. 12.

³ Див., наприклад: Виступи Уповноваженого з прав людини на представленні у Верховній Раді України Щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні 14 січня 2011 року, 7 лютого 2012 року / Н. Карпачова ; Омбудсман України. — К., 2012. — 103 с.

під якою розуміє стереотип поведінки, яка вирізняється солідарністю, доброзичливістю, схильністю до взаємної підтримки і навіть само-відданістю заради збереження гідності один одного¹. Власне, це все те, чого так бракує культурі українця і без чого він не може піднятися на вищий рівень у розвитку своєї особистості.

Очевидно, що без релігійних, етико-моральних і культурних основ право на людську гідність не мало б ґрунтового фундаменту, який тільки й гарантує його невичерпну та необмежену дію. Отже, ці основи фактично визначають сутність даного права, яке завдяки їм набуває ціннісного значення та виконує особливу роль у системі прав і свобод людини і громадянина.

1.3.3. Європейська історія і філософія права на людську гідність

У позитивному аспекті концепція права на людську гідність бере початок з античних часів, коли це право стало розглядатись як реально існуюче. Зокрема, римському праву були притаманні такі поняття, як індивідуальна та групова честь, що є складовими поняття гідності. Починаючи із середньовіччя людська гідність асоціюється з певними класовими групами. У процесі економічного та політичного становлення феодальної держави гідність як моральне право закріплюється за певними соціальними групами та набуває юридичного змісту; переважно при цьому йдеться про високостатусні, владні соціальні групи. Поступово, з цивілізаційним розвитком суспільства, концепція права на людську гідність починає поширюватися на всіх членів соціуму. Так, у філософсько-правових поглядах ХІХ століття утверджується ідея абсолютної людської цінності (І. Кант та інші). Це було пов'язано, передусім, з опором людей приниженню та насиллю з боку абсолютистської держави та владних соціальних груп (наприклад антифеодальними революціями)².

Проблема людської гідності як самостійний предмет дослідження виникла в європейській гуманістичній філософії в ХІІІ—ХVІ століттях. Так, представники органічного консерватизму в ХІІІ столітті на основі поняття гідності давали визначення суспільства. За словами анонімного письменника, суспільство можна визначити як сту-

¹ Мучник А. Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А. Г. Мучник. — К. : Парламентское издательство, 2009. — С. 23—25.

² Детальніше див., наприклад: История государства и права зарубежных стран : учебник / под ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. — М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. — Ч. 1. — 461 с.

пінчасту шкалу гідності — гідності, що зростає від селянина до князя; вона здійснюється як піраміда від широкого фундаменту, зменшуючись до цятки на своїй вершині»¹.

Проблема людської гідності була однією з головних у філософсько-правовій антропології Ренесансу і Нового часу; вона була тісно пов'язана з проблемою вільної волі (свободи); гідність розглядалась як ціннісне ядро у новосформованій структурі європейської правової свідомості. Класичним виразом права на людську гідність стала філософсько-етична формула кантівського категоричного імперативу, яка вимагала, щоб люди завжди ставилися один до одного як до самоцінностей і ніколи — як до засобів досягнення своїх цілей². Сама людська гідність визначалася І. Кантом як абсолютна цінність, яка не допускає жодного еквівалента, а отже — перевищує будь-яку ціну. Він зазначав, що всі речі мають свою цінність, а людина має гідність — внутрішню і безвідносну, абсолютну цінність³.

Фактично природно-правова філософія зводила юридичну формулу людської гідності до універсальних етичних максимумів і релігійних абсолютів. На почутті власної гідності мала будуватися самосвідомість особистості як громадянина, готового обстоювати свої права і свободи; це ж почуття не повинно було дозволяти йому порушувати морально-правові норми⁴.

За словами Томаса Гоббса, «гідність людини — це є річ, що відмінна від вартості або цінності, а також заслуг і полягає у здатності до того, гідним чого її вважають»⁵. Інший філософ, Жан-Жак Руссо, людську гідність пов'язував зі свободою: «відмовитися від своєї свободи — означає відмовитися від своєї людської гідності, від прав людини, навіть від обов'язків [...] такий підхід несумісний з людською природою»⁶.

Дослідник Джон Кекес, аналізуючи «принади лібералізму», посилається на Імануїла Канта, який вважав, що всі люди рівні у своїй

¹ Консерватизм : антологія. — 2-ге вид. — К. : Простір ; Смолоскип, 2008. — С. 109.

² Бачинін В. А. Філософія права : словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. — К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 408 с.

³ Пракаш Синха Сурия. Юриспруденція. Філософія права : краткий курс / Пракаш Синха Сурия ; пер. с англ. — М. : Изд. центр «Академия», 1996. — С. 114.

⁴ Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Знач. праця. — С. 108.

⁵ Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. — М., 2001. — С. 67.

⁶ Цитовано за: Капицын В. М. Права человека и механизмы их защиты : учеб. пособ. / В. М. Капицын. — М. : ЭКМОС, 2003. — С. 91.

здатності до самостійності, що моральна відповідальність і людська гідність також ґрунтуються на цій здатності і що моральність вимагає поваги до кожного, здатного на таку самостійність. Тож І. Кант сформулював тезу, що індивіди мають користуватися рівною повагою внаслідок їхньої самостійності, втручання в яку означало б порушення абсолютної моральної заборони¹.

Інший дослідник, Вільям Геллстоун, серед переваг ліберального устрою суспільства називає мінімальне приниження гідності, наголошуючи, що ліберальні суспільства мають тенденцію зменшувати сферу дії двох найбільших принижень у людських взаєминах: свавільної брутальності як інструменту врядування й соціального контролю і кричущих злиднів, що сковують усі сподівання й перешкоджають досягненню всіх цілей².

З часом, у ході цивілізаційного розвитку європейського суспільства, особливо у XX столітті, поняття, роль і значення права на людську гідність суттєво змінились. Якщо у XVII—XIX, а особливо у XX, століттях головним правом людини вважалося, фактично, право на приватну власність, то після Другої світової війни — право на людську гідність. У сучасній Україні відбувається переоцінка соціальних цінностей: якщо донедавна право приватної власності було визначальним для суспільної оцінки особи, то тепер на перший план висувуються духовні та морально-етичні критерії її оцінки, а з ними — і право на людську гідність. Це дало поштовх для плідних наукових дискусій на дану тему.

Так, молодий український вчений С. П. Рабінович констатує, що змістом низки сучасних природно-правових концепцій виступає надання практико-юридичного значення тим чи іншим моральним категоріям (честь, гідність, приниження, повага тощо). Власне, в основу самого інституту природних прав людини покладено ідею про людину як морального суб'єкта, повага до гідності якого має бути юридично забезпечена. Більше того, в ідеях недоторканності й непорушності людської гідності та прав людини неважко впізнати загальний регулятивний механізм архаїчного табу, який полягає в «сакральному виокремленні певного об'єкта, наділлені його особливим статусом, і в забороні на профанацію сакрального»³.

¹ Кекес Дж. Зasadничі цінності лібералізму / Дж. Кекес // Лібералізм : антологія. — 2-ге вид. — К. : Простір, Смолоскип, 2009. — С. 113.

² Геллстоун В. Захист лібералізму / В. Геллстоун // Там само. — С. 796.

³ Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія / С. П. Рабінович. — Львів : ЛДУВС, 2010. — С. 82—83.

Розглянемо детальніше питання про правове наповнення поняття «людська гідність», оскільки це важливо для законодавчого врегулювання та застосування чинних законів.

Німецький дослідник П. Хеберле¹, відповідаючи на запитання, що таке гідність людини, стверджував, що у даному випадку слід керуватися тезою, згідно з якою сукупність індивідуально орієнтованих громадянських прав і обов'язків має дозволяти кожній людині стати, бути і залишатися особистістю. З-поміж гарантій особистого буття (особистісного існування) у різних сферах інтимного, приватного і соціального життя людській гідності належить першорядне місце: від того, яким чином людина стає особистістю, залежить і розуміння її гідності. П. Хеберле зазначає, що конституційна держава реалізує принцип гідності людини, перетворюючи громадян з об'єктів впливу в активно діючих суб'єктів. У цьому контексті еволюцію поняття «гідність людини» можна трактувати як реалізацію окремою особистістю, що склалася, її самостійних дій. Вищезгаданий дослідник також підкреслює, що про поняття «гідність людини» можна вести мову стосовно всього її життя — від народження до смерті. Але у ряді випадків цей конституційний принцип діє навіть до і після згадуваних подій. Прикладами можуть слугувати захист особистої гідності померлого і дискусія про права плоду в утробі матері².

На думку деяких дослідників, гідність треба розуміти у двох значеннях: в об'єктивному — як визнання і повагу до особи з боку оточуючих, а і в суб'єктивному — як усвідомлення особою свого суспільного становища³.

1.3.4. Концепції права на людську гідність у сучасній юридичній науці

Українська дослідниця Н. Г. Шукліна трактує гідність людини у загальносоціальному значенні — як сукупність різноманітних орієнтирів, соціальних і правових можливостей, а також «індивідуальної» культури держави, що визначають сутність людської гідності на певному етапі історичного розвитку цивілізації. У суто правовому значенні дослідниця трактує гідність людини як сукупність особистих прав і свобод, реалізація яких дозволяє кожній людині стати, бути і залишатися особистістю. За таких умов гідність особи, на її думку,

¹ Государственное право Германии. — М., 1994. — Т. 1. — С. 14—15.

² Там само. — С. 22.

³ Будагова А. Ш. Достоинство личности / А. Ш. Будагова // Конституционное право : словарь / отв. ред. В. В. Максакон. — М., 2001. — С. 139—140.

слід розглядати як фундаментальну норму існуючого державного ладу, яка, більше того, — утворює підвалину конституційно організованого суспільства¹.

Деякі автори під категорією «гідність особи» розуміють також володіння людиною певними моральними та інтелектуальними якостями, які відповідають загально визнаним моральним цінностям². Російська дослідниця Н. С. Колесова зазначає, що гідність — це визнання суспільством соціальної цінності, унікальності та неповторності людини, значущості кожної особи як частки людської спільноти³.

Як справедливо зазначають українські дослідники В. В. Головченко та О. В. Головченко, гідність у правовій системі — це не лише конституційний принцип, а й природне, невід’ємне право кожної людини. На основі принципу гідності формується суб’єктивне право людини на гідність⁴.

Аналізуючи вітчизняну та зарубіжну наукову літературу, законодавство, адміністративну та судову практику, можна виділити три основні концепції права на людську гідність.

Перша — нормативно-позитивістська — полягає у тому, що право на людську гідність розглядається як формально визнане право, забезпечене ефективним правовим захистом.

Друга концепція — соціально-правова — розглядає право на людську гідність як право, закріплене у нормативних і ненормативних джерелах. Це право може бути захищене юридичними та позаюридичними засобами; при цьому моральне право особи на людську гідність є достатньою підставою для його захисту.

Третьою є природно-правова концепція, згідно з якою право на людську гідність — це моральний імператив, що має надправове значення. Це право захищається у правовому порядку в демократичних країнах або шляхом мирних чи збройних революцій — у тоталітарних державах.

¹ Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) : монографія / Н. Г. Шукліна. — К. : Центр навчальної літератури, 2005. — С. 220.

² Авакян С. А. Достоинство личности / С. А. Авакян // Конституционное право : энциклопедический словарь / отв. ред. С. А. Авакян. — М., 2000. — С. 202—203.

³ Колесова Н. С. Личные (гражданские) права и свободы / Н. С. Колесова // Права человека / отв. ред. А. Е. Лукашева. — М., 1999. — С. 144.

⁴ Головченко В. В. Правозастосування і захист прав людини в суверенній Україні : монографія / В. В. Головченко, О. В. Головченко. — Чернівці : Видавець Лозовий В. М., 2012. — С. 55.

На нашу думку, суб'єктивне право на гідність — це правова можливість особи реалізувати свою моральну сутність за допомогою юридичних і неюридичних засобів, не заборонених законом. Серед іншого, суб'єктивне право на людську гідність презюмує утримання будь-якої особи від порушення цього права щодо інших осіб, а у випадку такого порушення — держава гарантує захист права на гідність.

Право на людську гідність як самостійне суб'єктивне право має особливі характеристики: юридично підтримує суміжні права, найбільш повно забезпечує реалізацію правового статусу особи, детермінує кордони обмеження прав людини, зобов'язує державу до створення необхідних умов для життя громадян. Суб'єктивне право на людську гідність також зобов'язує інших осіб утримуватись від дій, які можуть зашкодити гідності людини. Отже, право на людську гідність цілком закономірно претендує на особливу роль, яку воно може виконувати виходячи з філософії політичного режиму чи інших цілей і завдань.

1.3.5. Право на людську гідність у системі прав і свобод людини і громадянина

Конституційний захист гідності особи здійснюється зазвичай у формі закріплення права людини на повагу до її гідності, а також заборони катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи покарання, заборони медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди. Конституційні гарантії гідності особи передбачають закріплення в законодавстві різних форм і засобів її захисту, в тому числі самою особою (від особистого фізичного захисту в разі загрози життю, здоров'ю, моральному стану, незаконного обмеження свободи до цивільно-правових і кримінально-правових засобів захисту в разі заподіяння моральної шкоди)¹.

Гідність особи в Україні гарантується статтями 3, 21, 28, 68 Конституції України тощо.

Відповідно до частини першої статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Це положення стисло відтворює зміст концептуальних засад преамбули ЗДПЛ:

¹ Шляхтун П. П. Конституційне право : словник термінів / П. П. Шляхтун. — К. : Либідь, 2005. — С. 84—85.

«...визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру...». Однак Конституція України більше приховує значення людської гідності, аніж ЗДПЛ, яка її виділяє.

Стаття 21 Конституції України гарантує свободу і рівність людей у гідності та правах. Тобто з моменту народження кожного його гідність є однаковою, «рівною» з гідністю інших людей. Усвідомлення цього всіма зумовлює формування у кожної особи почуття власної гідності, очікування поваги до неї з боку інших людей, установку на відстоювання своїх прав, а також визнання нею рівних прав усіх інших людей. У зазначеній конституційній нормі поняття людської гідності самостійного і незалежного значення не отримало, а тому на практиці органам публічної влади легко її ігнорувати.

Стаття 28 Конституції України закріплює право кожного на повагу до його гідності, яке належить до особистих невід'ємних прав людини. Без визнання цього права з боку держави і забезпечення належного рівня його захисту людина не може бути ані повноправним, ані рівноправним членом суспільства. Однак у суспільному і державному житті тема людської гідності звучить дуже рідко, ніби у даному питанні в Україні немає проблем. Насправді проблеми є, але пануюча нормативістсько-правова доктрина, яка розглядає це право суто формально, їх не бачить, оскільки у законодавстві право на людську гідність закріплено.

Дійсно, проблеми права на людську гідність виникають не стільки у площині законодавства, скільки у площині його реалізації. При цьому проблеми його реалізації мають скоріше опосередкований, ніж безпосередній характер, оскільки право на людську гідність громадян більше страждає при купівлі неякісних товарів у супермаркетах, незаконному звільненні з роботи, невиплаті заробітної плати, у незаконному штрафуванні працівниками контролюючих державних органів тощо, тобто при обмані, свавіллі чи іншому насиллі над громадянами. На жаль, посилаючись на людську гідність як на цінність не прийнято в органах публічної влади, і допоки тут не сформується добрий звичай згадувати про цю цінність, громадяни також не будуть до неї апелювати, тому що українське суспільство залишається поки що патерналістським.

Як впливаєє з положень, що містяться у статті 28 Конституції України, в їх нормативній єдності, держава формально не лише повинна утримуватися від посягання на гідність особи, а й зобов'язана забезпечити дієвий захист усім особам від таких посягань

з боку третіх осіб. Частина друга даної статті закріплює, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню¹. Ця конституційна норма відтворює відповідні положення статті 5 ЗДПЛ, статті 7 МПГПП, Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року, статті 3 ЄКПЛ, Декларації про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання 1975 року, Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

1.3.6. Правове регулювання і гарантування права на людську гідність

Гідність особи забезпечується нормами більшості галузей права (конституційного, цивільного, кримінального тощо) за допомогою особливого комплексу прийомів і методів правового регулювання. Перш за все, такі норми містяться у праві публічному — посягання на людську гідність захищається кримінальним законом (статті 365, 387 тощо КК України).

Захист людської гідності здійснюється також за допомогою правових норм у сфері приватного права щодо захисту нематеріальних благ та особистих немайнових прав особи.

Зокрема, у ЦК України:

- гідність визнано особистим немайновим благом (стаття 201);
- задекларовано право на повагу і недоторканність «гідності та честі» фізичних осіб (стаття 297);
- гарантується право фізичних осіб звернутися до суду з позовом про захист їх гідності та честі (стаття 297);
- приниження «честі та гідності фізичної особи» визнається *моральною шкодою*, яка підлягає відшкодуванню (стаття 23).

Необхідно також зазначити, що конституційне розуміння людської гідності корелюється з його змістовим наповненням, визначе-

¹ Відповідно до статті 28 Основного Закону України кожен має право на повагу до його гідності (частина перша). За частиною другою цієї самої статті ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідженням (частина третя).

ним у вказаних вище міжнародних правових актах, зокрема у ЗДПЛ. Фактично синонімом поняття «гідність», яке вживається у міжнародних документах, а також у Конституції України, є поняття цінності людської особистості (від лат. dignus — цінний, відповідний)¹. Вітчизняне ж законодавство, застосовуючи поняття гідності (особливо для приватноправових відносин), трактує його переважно як близьке до лат. dignation — репутація. На нашу думку, таке розуміння поняття «гідність» певною мірою обмежує зміст і соціальне призначення аналізованого правового явища. Зокрема, таке логіко-граматичне тлумачення не дає уявлення про гідність як цілісний правовий інститут, а тому існує ризик не виправданого обмеження правового гарантування людської гідності.

Отже, право на людську гідність у контексті сучасних доктрин прав людини має особливе значення враховуючи його опосередкований вплив на реалізацію прав і свобод людини і громадянина в Україні.

1.3.7. Захист права на людську гідність у практиці Європейського суду з прав людини і зарубіжних конституційних судів

Особливо важливою у питаннях захисту права на людську гідність є практика ЄСПЛ. Так, стандарти нелюдського поводження або покарання і такого, що принижує гідність, поводження або покарання сформульовані в рішеннях ЄСПЛ, є обов'язковими й для України.

Наприклад, у справі Данія, Франція, Норвегія, Швеція та Нідерланди проти Греції (1969 р.) визначені такі ступені забороненого поводження з людиною: нелюдське поводження або покарання — поводження, яке навмисно спричинює тяжке розумове чи фізичне страждання, що за даних обставин є не виправданим; таке, що принижує гідність, поводження або покарання — поводження, яке грубо принижує особу перед іншими або примушує її діяти всупереч власній волі чи власним переконанням. У справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (1978 р.) ЄСПЛ вніс деякі корективи до цих визначень: катування — нелюдське поводження, що здійснюється навмисно і призводить до дуже серйозних і тяжких страждань; нелюд-

¹ Детальніше про це див.: Власова О. В. Достоинство человека как нравственно-правовая ценность: общетеоретическое исследование : дис. ... доктора юрид. наук / О. В. Власова ; Югорский гос. ун-т. — Ханты-Мансийск, 2011. — 417 с.

ське поводження чи покарання — спричинення сильних фізичних і душевних страждань; таке, що принижує гідність, поводження — знущання, які мають викликати у жертви почуття страху, страждання і почуття власної неповноцінності, а також принизити її гідність і, по можливості, зламати її фізичний і моральний опір¹.

У рішенні від 28 березня 2006 року (справа «Мельник проти України») ЄСПЛ зазначив, що «в даній справі відсутні ознаки того, що мав місце позитивний намір принизити заявника чи намір піддати його поводженню, що суперечить статті 3 ЄКПЛ. Проте відсутність подібної мети не виключає порушення статті № 3 ЄКПЛ (див. рішення у справі «Пірс проти Греції» (Peers v. Greece), Заява № 28524/95, п. 74). ЄСПЛ вважає, що умови тримання заявника [...] більше ніж 5 років спричинили психічні та фізичні страждання, *приниження його людської гідності* та пробудження у ньому почуття приниженості. У світлі [...] висновків щодо перенаселення, невідповідного медичного лікування та незадовільних санітарних умов ЄСПЛ вважає, що тримання заявника протягом усього часу в подібних умовах призвело до поводження, що принижує людську гідність»². Отже, кримінальне покарання не повинно мати на меті завдання фізичних страждань або приниження людської гідності, про що також прямо зазначено у частині третій статті 50 КК України.

Слід, разом з тим, враховувати, що відповідно до Конституції України у деяких випадках, прямо визначених у законі, компетентні державні органи мають право приймати рішення та вчиняти певні дії, які, хоча й спричиняють особі моральні переживання, проте ґрунтуються виключно на законі і обумовлюються необхідністю досягнення соціально значущої мети. Ці дії та рішення не можуть бути визнані як такі, що принижують гідність особи. Особливо це стосується сфери кримінального судочинства, де широко застосовуються заходи процесуального примусу, які так чи інакше можуть обмежувати конституційні права людини.

Так, наприклад, у ході провадження обшуку слідчим можуть бути виявлені факти, які стосуються інтимних сторін життя особи, у житлі чи іншому володінні якої проводиться слідча дія. Прослухо-

¹ Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. — Х. : Право ; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — С. 140.

² Фулей Т. І. Застосування Європейської конвенції з прав людини при здійсненні правосуддя в Україні : навч.-метод. посіб. для суддів / Т. І. Фулей. — К., 2009. — С. 115.

вування телефонних переговорів або перлюстрація кореспонденції в порядку статті 187 вже нечинного КПК України (або ж «втручання у приватне спілкування» у розумінні статті 258 КПК України від 13 квітня 2012 року, що набрав чинності 20 листопада 2012 року), Закону України від 18 лютого 1992 р. «Про оперативно-розшукову діяльність» також пов'язані зі втручанням в особисте життя. Певні труднощі морального характеру відчуває людина й при провадженні стосовно неї особистого обшуку, освідування, відібрання зразків для експертного дослідження, поміщенні до стаціонару для проведення судово-психіатричної експертизи тощо.

Правову позицію з цього питання виклав КСУ в Рішенні від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011¹, розглянувши питання недопустимості доказів у кримінальних справах, якщо вони одержані з порушеннями, пов'язаними як з незаконним обмеженням основоположних прав і свобод людини, закріплених у Конституції України, так і з порушенням закону, зокрема, внаслідок діяльності, яка має формальні ознаки оперативно-розшукової і всупереч Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» здійснюється особами, які безпідставно перебирають на себе функції державних органів, уповноважених на здійснення такої діяльності.

Судова практика конституційних судів зарубіжних країн дає приклади високого рівня захисту права на людську гідність. Зокрема, аналізуючи конституційно-правове значення гідності за Основним Законом ФРН і практикою ФКС, український дослідник Г. Рижков зазначає: «Відповідно до *частини 1 статті 1 Основного Закону ФРН* гідність людини недоторканна; поважати і захищати її — обов'язок усієї державної влади. Як зазначив ФКС в одному зі своїх рішень, ця стаття Основного Закону належить до *«(...) основоположних конституційних принципів, які пронизують усі норми Основного Закону»*. У зв'язку з цим можна зазначити, що за уявленням ФКС ця стаття також є частиною практичної реалізації принципу *правової держави* в тексті Основного Закону ФРН, оскільки вона зобов'язує державну владу в своїй діяльності захищати і поважати людську гідність. Ще в одному з рішень ФКС підсилив свою позицію таким чином: *«Дотримання та захист людської гідності належать до конституційних принципів Основного Закону. Вільна людська особистість та її гідність*

¹ Рішення КСУ від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011 у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 6. — С. 155—161.

становлять найвищу правову цінність у конституційному устрої (...). На державну владу в усіх формах її прояву покладається обов'язок поважати гідність людини та захищати її»¹. На підтвердження тези про обов'язок державної влади поважати та захищати людську гідність можна навести вислів Гюнтера Дюріга, який, ведучи мову про співвідношення діяльності держави і дотримання людської гідності, стверджував: «Це суперечило б людській гідності, якби людина перетворювалась на простий об'єкт держави»².

Про надзвичайну важливість принципу недоторканності людської гідності свідчить і той факт, що відповідно до частини 3 статті 79 Основного Закону ФРН зміни до цієї статті не допускаються. Тобто вона є недоторканною і передбачає в собі так звану вічну гарантію. І навіть більше: зміст і сенс статті 1 Основного Закону не можуть бути навіть зачеплені при внесенні змін до інших статей Основного Закону ФРН, оскільки вона через свою сутність і важливість підлягає врахуванню й іншими статтями Основного Закону. Норми Основного Закону про основні права становлять розгалужену систему цінностей, яка, за оцінкою ФКС (...) впливає з гідності та свободи окремої людини як фізичної особи. Основні права повинні передусім захищати сферу свобод окремої особи від втручання публічної влади і, таким чином, водночас забезпечувати їй передумови для вільної активної співпраці та визначення структури суспільства»³.

Отже, у більшій частині літератури з конституційного права, яка узгоджується, зокрема, із судовою практикою ФКС, гарантія недоторканності та захисту людської гідності розглядається як головне, провідне право в системі основних прав і свобод громадян. «Закріплена в рамках конституційної систематики в розділі основних прав норма частини 1 статті 1 реалізується як фундаментальне уявлення про те, що на основі конституції людина існує не завдяки державі, а, навпаки, держава засновується завдяки волі людини»⁴.

Норми Конституції Польщі враховують деякі з основоположних ідей концепції статусу особи, що сформульовані у соціальному вченні католицької церкви. До найважливіших з них належить, зокрема, принцип персоналізму, тобто сприйняття особистості та гідності будь-якої особи як вищої цінності, що має наслідком ви-

¹ BVerfGE 45, 187 — Lebenslange Freiheitsstrafe.

² Цитовано за: Рижков Г. Принцип правової держави в Основному Законі (Конституції) ФРН і судова практика Федерального Конституційного суду ФРН / Г. Рижков. — К. : Книги для бізнесу, 2008. — С. 18—19.

³ BVerfGE 21, 362 [369].

⁴ Рижков Г. Зазнач. праця. — С. 18—19.

знання верховенства прав особи над правами суспільства (стаття 30 Конституції Польщі)¹. Усе це враховує у своїй діяльності КТ РП, який забезпечує захист права на людську гідність як найвищу соціальну цінність.

Особливий досвід захисту права на людську гідність має Ізраїль. Тут прийнято спеціальний Основний Закон з даного питання. Захист людських гідності і свободи є безпосередньою метою цього Основного Закону², в якому також визнаються і гарантуються недоторканність життя і гідності людини, право на їх захист.

1.3.8. Захист права на людську гідність Конституційним Судом України і судами загальної юрисдикції

КСУ неодноразово розглядав справи, пов'язані з гідністю людини, та висловив певні правові позиції, зокрема, у рішеннях від 22 лютого 2012 року № 4-рп/2012 (справа за конституційним зверненням громадянина Стріхаря Володимира Васильовича щодо офіційного тлумачення положень статті 233 Кодексу законів про працю України у взаємозв'язку з положеннями статей 117, 237¹ цього Кодексу); від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 (справа за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України); від 3 лютого 2009 року № 3-рп/2009 (у справі за конституційним поданням Уповноваженого ВРУ з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення частини другої статті 211 Сімейного кодексу України (справа про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною). У згаданих справах КСУ враховував і утверджував положення Конституції і законів України, що визнають гідність особи найвищою соціальною цінністю та захищають право особи на гідність, рівність у гідності та правах.

Як посягання на гідність особи розглядається й проведення медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди. Тому частина третя статті 28 Конституції України категорично забороняє таке втручання. Згода на проведення дослідів може

¹ Банашак Б. Права і свободи особи в контексті судової практики Конституційного Трибуналу Польщі та Верховного Суду Польщі / Б. Банашак // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 2. — С. 120.

² Основной закон о человеческом достоинстве [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://constitutions.ru/arhives/3791>.

бути визнана вільною лише за умови, що особа, яка її дає, повністю обізнана про характер і наслідки дослідів і повністю усвідомлює пов'язану з ними небезпеку.

Про недопустимість посягання на гідність інших людей зазначено у статті 68 Конституції України. Наслідком порушення цього припису є спричинення людині шкоди та виникнення у потерпілого права на її компенсацію. У деяких випадках оцінка гідності людини стає безпосереднім, самостійним і, можливо, навіть єдиним об'єктом умисного, цілеспрямованого її приниження (наприклад у разі вчинення наклепу, образи). Як особисте немайнове право, що забезпечує соціальне буття фізичної особи, право на повагу до гідності та честі захищається й нормами ЦК України¹. Відповідно до статей 277, 280, 297 цього Кодексу фізична особа має право на звернення до суду з позовом про захист її гідності та честі та відшкодування моральної шкоди, заподіяної внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, а також на відповідь і спростування цієї інформації².

Як зазначено у постанові Пленуму ВСУ від 27 лютого 2009 року³, «праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань відповідає обов'язок не поширювати про особу недостовірну інформацію та таку, що ганьбить її гідність, честь чи ділову репутацію. ...суди при вирішенні справ про захист гідності, честі та ділової репутації повинні забезпечувати баланс між конституційним правом на свободу думки і слова, правом на вільне вираження своїх поглядів та переконань, з одного боку, та правом на повагу до людської гідності конституційними гарантіями невтручання в особисте і сімейне життя, судовим захистом права на спростування недостовірної інформації про особу, з іншого боку». Як зазначено в цій же постанові «чинне законодавство не містить визначення понять гідності, честі чи ділової репутації, оскільки вони є морально-етичними категоріями й одночасно особистими немайно-

¹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11. — Ст. 461. — 28 лютого.

² Про спростування недостовірної інформації, захист честі, гідності та ділової репутації див., наприклад, у судових рішеннях Печерського районного суду міста Києва: від 17 січня 2008 року № 2-289/08; від 1 лютого 2008 року № 2-140/08; від 12 травня 2008 року № 2-564-1/08; від 8 серпня 2008 року № 2-1520/2008.

³ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 року № 1.

вими правами, яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту».

Отже, аналіз вітчизняної судової практики свідчить про визнання та утвердження права особи на гідність, однак суди поки що недостатньо аналізують вплив порушення окремих прав людини і громадянина на людську гідність.

Суди загальної юрисдикції забезпечують захист цих прав, серед яких право на людську гідність посідає центральне місце.

Отже, судовий захист права на людську гідність є ефективним засобом його забезпечення, але він не має того масштабу і широти, яких потребує цей захист на практиці.

1.3.9. Висновки і пропозиції

Проведений аналіз правових норм і практики їх застосування свідчить, що право на людську гідність є головним (провідним) правом особи, яке незаслужено оминають увагою вітчизняна доктрина й практика.

Дійсно, у випадках порушення якогось права людини чи якоїсь свободи завжди принижується її гідність. Саме такий різновид неправомірної моральної шкоди є, вочевидь, найпоширенішим, хоча вимога щодо її компенсації висувається потерпілим — принаймні у вітчизняній судовій практиці — ще не завжди.

Виходячи з наведеного вважаємо за доцільне:

1) право на людську гідність офіційно визнати головним (визначальним) правом людини і закріпити його у статті 1 нової редакції Конституції України, проект якої розробляється Конституційною Асамблеєю;

2) КСУ і суди загальної юрисдикції при розгляді судових справ, пов'язаних з порушенням прав і свобод людини, повинні досліджувати такі порушення з урахуванням, насамперед, фактичного приниження людської гідності;

3) науковим установам і навчальним закладам юридичного профілю звернути увагу на необхідність першочергового дослідження питань щодо права на людську гідність як першооснови доктрини прав людини та популяризації серед населення матеріалів цих досліджень;

4) створити при Президентові України Комісію з утвердження поваги до гідності людини і забезпечення її прав і свобод як його консультативно-дорадчий орган, що допомагатиме Главі держави у формуванні відповідної ідеології та впровадженні її в його державній практиці.

Проблемні питання до § 1.3

1. Розкрити сутність понять «гідність людини» та «повага до гідності людини». Як трактують ці поняття представники нормативістської, природно-правової та реалістичної доктрин права? Що у них спільного та відмінного? Чому?
2. Знайти найпопулярніше визначення права чи визначити власні критерії виміру гідності. Чи доцільно на законодавчому рівні закріпити такі критерії? Чому?
3. Як на практиці можна виявити порушення права людини на повагу до її гідності в разі порушення її права на: а) свободу об'єднання в громадські організації; б) свободу пересування; в) свободу совісті та віросповідання; г) житло; д) підприємницьку діяльність?
4. Яким чином КСУ сприяє утвердженню права на повагу до гідності людини і на цій основі — захисту позитивних прав та свобод людини і громадянина в Україні? Чи є його повноваження для цього достатніми? Якщо так (ні), то чому?
5. Які рішення КСУ є найбільш вагомими для утвердження права на повагу до гідності людини в Україні? Чому Ви так вважаєте?

Практичні завдання та вправи до § 1.3

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. Природне право людини на повагу до її гідності є ключовим у системі прав та свобод людини і громадянина.
 - 1.2. Конституція України гарантує свободу і рівність людей у гідності та правах, визначає право людини на повагу до її гідності як визначальне.
 - 1.3. За вітчизняним законодавством приниження честі та гідності фізичної особи визнається моральною шкодою, яка підлягає відшкодуванню.
 - 1.4. Терміни «гідність» та «репутація» є повністю тотожними.
 - 1.5. Суди при вирішенні справ про захист гідності, честі та ділової репутації повинні забезпечувати баланс між конституційним правом на свободу думки і слова, правом на вільне вираження своїх поглядів та переконань, з одного боку, та правом на повагу до людської гідності, з іншого.
- *Письмові відповіді аргументувати теоретично, юридично та практично.*

№ 2. Прочитати наукові публікації: Хеберле П. Государственное право Германии / П. Хеберле. — М., 1994. — Т. 1. — С. 14—15; Вдовіченко С. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду / С. Вдовіченко, В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 4. — С. 55—62; № 5. — С. 60—70; Будагова А. Ш. Достоинство личности // Конституционное право : словарь / А. Ш. Будагова ; отв. ред. В. В. Максак. — М., 2001. — С. 139—140; Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) : монографія / Н. Г. Шукліна. — К. : Центр навчальної літератури, 2005; Авакьян С. А. Достоинство личности / С. А. Авакьян // Конституционное право : энциклопедический словарь / отв. ред. С. А. Авакьян. — М., 2000. — С. 202—203; Колесова Н. С. Личные (гражданские права и свободы) / Н. С. Колесова // Права человека / отв. ред. А. Е. Лукашева. — М., 1999; Головченко В. В. Правозастосування і захист прав людини в суверенній Україні : монографія / В. В. Головченко, О. В. Головченко. — Чернівці : Видавець Лозовий В. М., 2012.

Завдання

1. Що спільного та відмінного у питаннях визначення гідності людини у зазначених вище публікаціях?
 2. Чим обумовлена розбіжність поглядів науковців: прихильністю до певної наукової школи чи чимось іншим?
 3. Дати критику наукових понять «гідність людини» та «право людини на повагу до її гідності», розкрити їх невідповідність практиці.
- *Письмові відповіді необхідно обґрунтувати теоретичними, практичними та власними міркуваннями.*

№ 3. На підставі відповідного ордеру Шевченківської колегії адвокатів м. Києва адвокат Петренко І. був допущений до кримінальної справи громадянина Авдеєва О. як його захисник. Під час чергового судового засідання, яке відбувалось без участі Петренка І. (він заздалегідь повідомив місцевий суд, що буде відсутній через поважні причини), суд виніс постанову про його усунення від участі у справі. Про факт винесення зазначеної постанови Петренка І. суд жодним чином не повідомив. Петренко І. оскаржив зазначену постанову суду. Але апеляційний суд, посилаючись на норми частин 3, 4 ст. 61¹ КПК України 1960 року, відмовив у скасуванні постанови суду першої інстанції.

Тоді Петренко І. подав два позови до суду: від імені Авдеєва О. — про захист порушеного права на правову допомогу та від свого іме-

ні — про захист професійної честі та гідності, а також права на повагу до власної гідності. Обґрунтовуючи позовні вимоги, Петренко І. виходив з того, що закріплене в ст. 59 Конституції України право на правову допомогу, зокрема і на отримання її від обраного на власний розсуд захисника, передбачає не тільки відповідне конституційне право особи на отримання такої допомоги, а й конституційний обов'язок особи, яка погодилася бути захисником у конкретній справі, безперешкодно надавати належну та ефективну правову допомогу. Відповідно до ст. 8 Конституції України норма про правову допомогу є нормою прямої дії. Крім того, Петренко І. наголошував на тому, що його позбавлено професійного права, у тому числі на захист честі та гідності, оскільки усунення захисника, який є адвокатом, від участі у справі зазвичай свідчить про вчинення ним дій, що порушують присягу адвоката і можуть бути підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності. А зазначені постанови судів, на думку Петренка І., порушують його конституційне право на повагу до гідності людини.

Завдання

1. Проаналізуйте правову ситуацію з погляду Конституції і законів України.
 2. Чи дійсно в даному випадку порушено зазначені права Петренка І. та Авдеева О.? Чи вірно розмірковував Петренко І., обґрунтовуючи позовні вимоги? Якщо так (ні), то чому?
 3. Які можливі рішення з приводу поданих позовів повинен прийняти касаційний суд? Чому Ви так вважаєте?
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 4. Проаналізувати матеріали з питань прав людини, надруковані в газеті «Голос України» за останні 2—3 тижні.

Завдання

1. Чи містять вони матеріали щодо фактів судового захисту і порушень права на повагу до гідності людини в Україні?
2. Які фактори, на Вашу думку, впливають на суспільну думку щодо поваги до гідності людини та на сучасний стан судового захисту права на цю повагу в Україні? Яку роль при цьому відіграє стала судова практика у вигляді постанов та інших актів вищих спеціалізованих судів щодо реалізації та захисту прав людини?
3. На підставі аналізу матеріалів газет дійдіть висновку про ступінь врахування журналістами і суддями в Україні моральних

принципів природного права (справедливості, рівності, моральності тощо), коли йдеться про факти порушення права на повагу до гідності людини, при порушенні інших прав людини? Чи пов'язують судді порушення інших прав людини насамперед з порушенням права на повагу до її гідності? Якщо так (ні), то чому?

- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично та практично.*

№ 5. Необхідно проаналізувати рішення КСУ від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99, від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004, від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008, від 3 лютого 2009 року № 3-рп/2009, від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009, від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011, від 22 лютого 2012 року № 4-рп/2012 та від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012.

Завдання

1. У яких з цих рішень КСУ врахував і утвердив положення Конституції і законів України, що визнають гідність особи найвищою соціальною цінністю та захищають право особи на гідність, рівність у гідності та правах? Чому?
 2. Які правові позиції з приводу гідності людини та захисту її прав сформулював КСУ в зазначених рішеннях? Які з них, на Вашу думку, є ключовими? Чому Ви так вважаєте?
 3. Яку роль відіграє КСУ в утвердженні поваги до гідності людини та забезпеченні реалізації і захисту прав людини в Україні?
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 6. Громадянин Іванов О., піклуючись про стан свого здоров'я, звернувся до лабораторії медичної клініки «Діла», щоб здати аналіз крові. Йому дали квитанцію, яку він мав оплатити в касі. Але касир відмовилася прийняти оплату, мотивуючи свою відмову тим, що у неї немає дрібних грошей для здачі та направила Іванова О. розміняти гроші. Іванов, відчуваючи, що порушується повага до його гідності як клієнта, звернувся до завідувача клініки, вимагаючи пояснень щодо поведінки касира. Завідувач принесла свої вибачення за поведінку касира, конфлікт було вирішено.

Завдання

1. Чи було порушено в даному випадку право на повагу до гідності громадянина Іванова О.? Якщо так (ні), то чому?

2. Чи може громадянин Іванов О. звернутися до ЄСПЛ за захистом свого права на повагу до гідності? Якщо так (ні), то чому? Як, на Вашу думку, має вчинити ЄСПЛ, якщо Іванов О. звернеться з відповідною заявою?
3. Спробуйте визначити перелік критеріїв, за якими ЄСПЛ визнає наявність (або відсутність) порушення права на повагу до гідності людини.
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 7. Суб'єкт права на конституційне подання — ВСУ — звернувся до КСУ з клопотанням вирішити питання щодо конституційності положень статті 69 КК України в частині, яка унеможливорює призначення особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості, більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.

Зокрема, частина перша статті 69 КК України містить положення, згідно з яким за наявності декількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного, суд, умотивувавши своє рішення, може за особливо тяжкий, тяжкий злочин або злочин середньої тяжкості призначити основне покарання нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті Особливої частини КК України, або перейти до іншого, більш м'якого, виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті за цей злочин.

Посилаючись на статтю 24 Конституції України, автор клопотання зазначав, що всі особи, які вчинили злочини, мають рівні права й однакові обмеження у правах. Обсяг прав і обмежень осіб, які вчинили злочини, визначається законом і залежить насамперед від ступеня тяжкості вчинених злочинів (стаття 12 КК України). Проте, на відміну від осіб, які вчинили особливо тяжкий, тяжкий злочин або злочин середньої тяжкості і яким може бути призначено більш м'яке, ніж передбачено законом, покарання, стосовно осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості, статтею 69 КК України такого права не передбачено.

Тому призначення покарання нижче від найнижчої межі на підставі статті 69 КК України лише за вчинення особливо тяжкого, тяжкого злочину або злочину середньої тяжкості є дискримінацією стосовно осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості, оскільки вони перебувають у гіршому становищі. Судова практика, наведена суб'єктом права на конституційне подання, свідчить, що положення статті 69 КК України застосовуються судами неоднозначно.

Завдання

1. Чи є позиція ВСУ достатньо переконливою? Якщо так (ні), то чому?
2. Які загальноправові принципи необхідно застосувати КСУ в даному випадку, щоб дати оцінку неконституційності статті 69 КК України? Необхідно аргументувати свою позицію посиланнями на практику КСУ.
3. Чи порушує дискримінація прав особи (в будь-якій сфері) її право на повагу до гідності?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 8. Громадянин Слободянюк І. звернувся до КСУ з клопотанням дати офіційне тлумачення положення пункту 12 частини першої статті 293 ЦПК України стосовно можливості апеляційного оскарження ухвал суду першої інстанції щодо роз'яснення рішення суду, а також про відмову в роз'ясненні рішення суду у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України. На його думку, в одних випадках суди України розглядали в апеляційному порядку скарги на ухвали про відмову в роз'ясненні рішення, а в інших — відмовляли у прийнятті до розгляду таких скарг.

На підтвердження неоднозначного застосування пункту 12 частини першої статті 293 ЦПК України суб'єкт права на конституційне звернення посилається на ухвалу Дарницького районного суду міста Києва від 26 березня 2008 року, якою відмовлено в роз'ясненні рішення суду і в резолютивній частині якої зазначено, що ухвала оскарженню не підлягає, та на ухвалу колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду міста Києва від 24 квітня 2008 року, в якій визначено, що названою нормою не передбачена можливість подання скарги на ухвалу про відмову в роз'ясненні рішення суду. Проте Оболонський районний суд міста Києва ухвалою від 28 вересня 2007 року та Шевченківський районний суд міста Києва — ухвалою від 6 липня 2009 року, відмовляючи в задоволенні заяв про роз'яснення рішень судів, вказали на можливість оскарження цих ухвал в апеляційному порядку. З ухвали колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Автономної Республіки Крим від 21 березня 2007 року також вбачається, що її було прийнято саме за результатами розгляду апеляційної скарги на ухвалу Київського районного суду міста Сімферополя від 6 лютого 2007 року про відмову в роз'ясненні рішення суду.

Така правова невизначеність, як стверджує автор клопотання, призвела до порушення його конституційних прав і свобод. Зокрема, необґрунтована відмова у роз'ясненні незрозумілих положень судового рішення, яке набрало законної сили, фактично унеможливило його виконання.

Завдання

1. Чи є, на Вашу думку, клопотання Слободянюка І. обґрунтованим? Якщо так (ні), то чому? Розкрити взаємозв'язок між можливістю апеляційного оскарження ухвал суду першої інстанції про роз'яснення рішення суду, а також про відмову в роз'ясненні рішення суду, з одного боку, та положеннями абзаців 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України, з іншого.
2. Чи порушує неоднозначність застосування певних положень чинного законодавства України судами України, іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування право особи на повагу до її гідності? Якщо так (ні), то чому? Наведіть практичні приклади.
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 9. У 2002 році громадянин Попов О. звернувся до КСУ з клопотанням визнати неконституційним положення абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року № 565—ХІІ з наступними змінами (далі — Закон), згідно з яким міліції надано право затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях осіб, яких запідозрено у зайнятті бродяжництвом, — на строк до 30 діб за вмотивованим рішенням суду.

В своєму конституційному зверненні Попов О. стверджував, що оспорюване положення суперечить статтям 29, 33, 58 Конституції України, оскільки порушує права громадян на свободу та особисту недоторканність, свободу пересування та вільний вибір місця проживання і надає право працівникам міліції застосовувати заходи примусу до осіб за діяння, які не визнаються правопорушенням відповідно до законодавства України.

Завдання

1. Чи були, на Вашу думку, питання, порушені Поповим О. у конституційному зверненні, обґрунтованими? Якщо так (ні), то чому?
2. Чи могли громадяни України у 2002 році звертатися до КСУ з подібними конституційними зверненнями? Якщо так (ні), то чому? Як і чому мав вчинити КСУ?

3. Яким чином питання, порушені Поповим О. в конституційному зверненні, пов'язані з правом на повагу до гідності людини?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 10. Необхідно самостійно сформулювати 2—3 найактуальніших питання з приводу судового захисту права на повагу до гідності людини в Україні виходячи з наукових публікацій, інформаційних матеріалів в Інтернеті та ЗМІ.

Завдання

1. Якими міркуваннями Ви керувалися, називаючи ці питання найактуальнішими? Чому?
2. Дати аргументовані відповіді на порушені Вами питання.
3. Які є правові і позаправові заперечення щодо актуальності зазначених питань?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

§ 1.4. Комісія з утвердження поваги до гідності людини і забезпечення реалізації її прав і свобод при Президентіві України: перспективи створення

1.4.1. Вступні положення

Конституція України утверджує рівність людей перш за все у гідності і лише в другу чергу — в правах. Однак, на превеликий жаль, навряд чи ми сьогодні маємо право стверджувати, що в Україні забезпечено ефективну реалізацію права кожного на повагу до гідності. Тому утвердження у суспільній думці цього природного права має надзвичайно важливе значення.

Як свідчить практика, формального закріплення права у конституції держави недостатньо. Право на повагу до людської гідності буде фактично реальним лише тоді, коли саме стане гарантією реалізації інших прав і свобод людини і громадянина.

Ознайомлення з дослідженнями проблем гідності і прав людини, проведеними відомими авторами, судьями КСУ С. Вдовіченком та В. Кампом, їх пропозиція щодо створення нового інституційного механізму забезпечення гідності і прав людини в Україні¹ зумовлюють розуміння того, що основою для побудови такого механізму могло б стати утвердження при Президентіві України Комісії УПГЛ.

¹ Див., наприклад: Вдовіченко С. Гідність людини: аспекти захисту / С. Вдовіченко, В. Кампо // Голос України. — 2012 р. — С. 6. — 4 серпня; С. Вдовіченко. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду / С. Вдовіченко, В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 4. — С. 55–62.

Право людини на повагу до її гідності має два значення: насамперед воно належить до природних прав людини і становить одну з головних соціальних цінностей демократичного суспільства — цінність, яка на практиці може слугувати критерієм оцінки конституційності та законності актів, дій чи бездіяльності органів і посадових осіб публічної влади, інших юридичних і фізичних осіб тощо. Воно також може належати до позитивно визначених конституційних прав і свобод і забезпечувати захист громадян від певних посягань з боку фізичних і юридичних осіб.

Очевидно, що особливий інтерес для громадськості становить саме природне право людини на повагу до її гідності як конструктивний інструмент у справі захисту прав і свобод людини і громадянина. Це надпозитивне право має своїм найглибшим корінням морально-етичні, релігійні, культурні та інші підвалини, що надають йому фундаментального значення. Фактично ці підвалини визначають сутність даного природного права, яке завдяки їм набуває ціннісного значення та відіграє особливу роль у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина.

Знайти правильне співвідношення між державним ладом, правами людини та іншими правовими цінностями — чи не основне завдання кожної влади. На практиці це завдання у перехідному українському суспільстві часом реалізується суперечливо, складно. Однак через правозахист, зміцнення духовності та правових засад суспільного і державного життя, через розвиток особистості наше суспільство рухається до утвердження гідності людини і реального забезпечення її прав і свобод.

1.4.2. Право на повагу до гідності людини

Як засвідчує аналіз природних прав людини і позитивних правових положень у галузі її прав, практики їх застосування в Україні та зарубіжних країнах, природне право на гідність людини є провідним надпозитивним правом особи, яке, на жаль, ще недостатньо вивчено і не завжди на нього спираються у вітчизняних теорії та практиці. Незважаючи на те, що питання гідності людини врегульовується різними галузями законодавства і права (конституційним, кримінальним, цивільним, адміністративним тощо), законодавче визначення цього поняття на сьогодні відсутнє. Воно міститься лише в постанові Пленуму ВСУ від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи». За зазначеною постановою

гідність — це визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності.

Дійсно, у випадках порушення будь-якого позитивного права людини так чи інакше принижується її гідність. З огляду на це природне право на повагу до гідності людини в Україні має бути конституційно визнане її провідним правом і відповідним чином закріплене з тим, щоб через захист гідності особа могла захистити й свої конкретні права та свободи.

Аналіз вітчизняної судової практики свідчить про необхідність покращення захисту, насамперед самого природного права особи — на повагу до її гідності. Суди поки що не досить часто пов'язують порушення окремих прав і свобод людини і громадянина та їх захист із захистом цього природного права, на повагу гідності людини, що, як уже зазначалося, фактично порушується одночасно з посяганням на позитивні права і свободи людини і громадянина. Тому дане природне право потребує суттєвого покращення його захисту на практиці. Інакше кажучи, щоб надати природному праву на повагу до гідності людини в Україні належного суспільно-правового значення, необхідно переорієнтувати судову практику на його реальний захист.

Слід зазначити, що у більшості країн світу вже зроблені суттєві кроки до реального, а не лише формального, захисту права на повагу до людської гідності. Наприклад, багатоманітним складовим права на повагу до людської гідності, закріпленого у статті 1 Основного Закону ФРН, присвячено значну частину рішень ФКС, який послідовно здійснює захист прав особи з позицій природного права на повагу до людської гідності та намагається адаптувати ці складові до можливостей економічного, соціального, технічного та культурного прогресу.

Захист права на повагу до людської гідності є одним із пріоритетних напрямів роботи Ради з розвитку громадянського суспільства і прав людини при Президентіві РФ, який виступає гарантом реалізації права на повагу до честі та гідності особи. У РФ питанням такої реалізації присвячуються окремі розділи у доповідях Уповноваженого з прав людини.

У частині другій статті 3 Конституції України проголошено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення таких прав і свобод є її головним обов'язком. Фактично реалізація державою цього обов'язку є однією з необхідних, визначальних умов становлення та забезпечення в нашому суспільстві належної, за висловом О. Мучніка, «культури гідності».

Водночас, необхідно враховувати, що утвердження гідності особи не можна обмежувати виключно її захистом (зокрема судовим). Забезпечення ж прав і свобод людини і громадянина включає також гарантування їх охорони та, що найголовніше, — гарантування реалізації цих прав та свобод, тобто фактичне створення державою належних умов для їх безперешкодного здійснення громадянами у межах правомірної поведінки. Іншими словами, наведені вище конституційні положення зобов'язують державу не лише проголошувати у Конституції та інших законах України права і свободи людини і громадянина, захищати їх у разі фактичних порушень, а й, насамперед, створювати умови та можливості для їх повсякденної практичної реалізації, а отже, — гідні умови життя людини, про що прямо йдеться у Преамбулі Основного Закону нашої держави.

1.4.3. Гарантії права на повагу до людської гідності

Якщо обов'язок держави стосовно забезпечення прав та свобод людини і громадянина в Україні, зокрема гарантування їх захисту (в тому числі судового) та охорони, виконується більш-менш справно, то забезпечення гарантії реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав, на жаль, поки що є недостатнім і малоефективним. Це звучить як парадокс, але так воно є: реалізувати своє право на відповідні комунальні послуги, наприклад, у ЖЕКу, буває набагато важче, ніж звернутися із скаргою на бездіяльність цього ЖЕКу до суду. Тому на сьогодні надзвичайно актуалізується питання забезпечення державою саме гарантії реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав.

На наш погляд, під гарантіями реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав слід розуміти систему правових і позаправових умов і засобів, які у сукупності мають забезпечувати гідні умови життя громадян та ефективну реалізацію ними прав і свобод. У тому числі шляхом покладання на органи публічної влади зобов'язання діяти у відносинах з громадянами на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, з урахуванням конституційних принципів, зокрема верховенства права. Фактично гарантії реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав — це сукупність засобів, умов, факторів тощо, які мають забезпечувати або створювати органи влади з метою їх (прав) гарантування. У юридичному сенсі ці гарантії є одним з інститутів конституційного пра-

ва, норми і правовідносини якого забезпечують реалізацію зазначених прав.

Гарантії реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав умовно можна поділити на: 1) нормативно-правові; 2) інтерпретаційні; 3) організаційно-правові (інституційні); 4) комунікативні. Далі наводимо деякі міркування щодо окремих видів гарантії реалізації прав, що розглядаються.

Нормативно-правові гарантії реалізації природного права на повагу гідності людини та її позитивних прав складають певні вимоги-стандарту щодо їх законодавчого і підзаконного регулювання та застосування. Зокрема, існує низка вимог до законодавчої техніки, які зумовлюють, наприклад, юридичну форму (структуру) закону, допомагають визначити його чинність і проводити перевірку конституційності тощо. Отже, виконання владними структурами положень закону про права людини не може призводити до створення штучних перепон в їх реалізації.

Проблеми законодавчого регулювання питань реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав (зокрема неповнота, наявність прогалин, колізій, застарілість тощо) може спричинити труднощі, а в деяких випадках навіть й унеможливити реалізацію громадянами зазначених прав. Це, в свою чергу, тягне необхідність у внесенні змін до неякісного законодавства. Щоб запобігти чи подолати шкоду від реалізації законоположень, які різними органами застосовуються неоднозначно, треба чітко з'ясувати і роз'яснювати зміст відповідних правових норм.

І тут, без перебільшення, провідну роль відіграє КСУ — єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, який відповідно до частин 1 і 2 статті 147 Основного Закону нашої держави може давати офіційне тлумачення Конституції та законів України. До речі, КСУ вже неодноразово розглядав справи, пов'язані з гідністю людини, і вже виклав певні правові позиції з цього приводу. Зокрема, у Рішенні від 20 січня 2012 року КСУ фактично зобов'язав усі органи і посадові особи публічної влади дотримуватись провідного права особи. В іншому Рішенні — від 3 лютого 2009 року КСУ визнав право на гідність дітей, які потребують належного сімейного виховання.

Інтерпретаційні гарантії реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав мають також важливе значення для практичної реалізації цих прав.

Організаційно-правові (інституційні) гарантії реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав — це систематична організаційна діяльність органів державної влади, орга-

нів місцевого самоврядування, їх службових і посадових осіб у сфері правотворчості, вжиття заходів процедурного, режимного та іншого характеру з метою створення сприятливих умов для реального користування громадянами відповідними правами. Також до інституційних гарантій реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав можна віднести й діяльність суб'єктів громадянського суспільства — засобів масової інформації, об'єднань громадян (політичних партій, громадських організацій тощо).

1.4.4. Комісія при Президентіві України

В Україні існують три основні європейські цінності: демократія, права людини та верховенство права. Виходячи з цих цінностей при Президентіві України можуть бути створені відповідні комісії, які мають діяти задля їх реалізації.

Може виникнути запитання — чому такі комісії мають бути створені саме при Президентіві України? Відповідь очевидна. Адже згідно з частиною першою статті 102 Конституції України саме Президент України є главою держави, яка в Україні є демократичною, соціальною, правовою. А згідно з частиною другою цієї ж конституційної статті він також є гарантом дотримання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина. Крім того, пункт 28 статті 106 Основного Закону нашої держави передбачає право Президента України, в межах коштів, передбачених в ДБУ, створювати для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи та служби.

Як відомо, з метою забезпечення двох з названих вище цінностей, а саме: демократії та верховенства права, при Президентіві України вже створений і функціонує консультативно-дорадчий орган, що займається утвердженням зазначених цінностей — Комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права¹. Завданням цієї Комісії, по суті, є сприяння Президентіві України у розбудові нової політичної і правової системи України.

А от щодо такої європейської цінності, як природне право на повагу до гідності людини та її позитивних прав, спеціальна комісія при Президентіві України ще, на жаль, відсутня.

Виходячи з наведених міркувань, вважаємо, що при Президентіві України доцільно створити *Комісію з УПГЛ* як новий консульта-

¹ Питання Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права : Указ Президента України від 9 грудня 2010 року № 1116/2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/document/12615.html>.

тивно-дорадчий орган, що допомагатиме Главі держави у формуванні відповідної ідеології та впровадженні її у державній практиці. Метою діяльності Комісії УПГЛ має бути ідеологічне, організаційне та інше забезпечення діяльності Президента України з утвердження поваги до гідності людини та гарантування реалізації її прав. Необхідність створення Комісії УПГЛ обумовлюється, зокрема, й тим, що в Україні, в силу певних історичних, політичних та інших причин, на рівні як органів публічної влади, так і пересічних громадян ще не вироблено усталеної «культури гідності» та культури прав людини.

Як зазначив у своєму щорічному посланні 2012 року Президент України, права і свободи людини і громадянина в Україні є однією з ключових проблем розвитку демократичної, соціальної, правової держави¹. Пасивні, позбавлені ініціативи громадяни — погані партнери влади, яка хоче змінити країну. Причина пасивності громадян, зокрема, у тому, що виховані чиновниками протягом десятиліть радянської і пострадянської доби в душі патерналізму і чиновочитання українські громадяни часто-густо не тільки не намагаються захистити в установленому законом порядку свою гідність, права і свободи, а й не здійснюють спроб природні та позитивні права практично реалізувати.

Зважаючи на це Комісія УПГЛ при Президентові України стане особливо необхідним інструментом забезпечення прав людини в Україні.

Відповідно до призначення та мети діяльності Комісії до її основних завдань, на наш погляд, можна було б віднести:

1) сприяння Президенту України в утвердженні ідей гідності людини та забезпечення реалізації її прав у державному і суспільному житті;

2) підготовку та розроблення для Президента України пропозицій щодо нормативно-правового забезпечення поваги до гідності людини та її прав у законодавстві України; розроблення методичних матеріалів з питань утвердження поваги до гідності та забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні;

3) консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення діяльності Президента України з утвердження поваги до гідності людини та забезпечення реалізації її прав і свобод в Україні;

¹ Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 р. : щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. — К. : НІСД, 2012. — 256 с.

4) співпрацю з науково-дослідними установами, вищими навчальними закладами, зокрема, з питань проведення науково-аналітичних досліджень проблем утвердження поваги до гідності людини і забезпечення реалізації її прав і свобод в Україні; проведення консультацій та підготовку пропозицій із зазначених питань; забезпечення взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями, діяльність яких спрямована на забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

5) підготовку, за дорученням Президента України, експертних висновків щодо законів, прийнятих Верховною Радою України та переданих йому на підпис, стосовно додержання в них положень про повагу до гідності людини та її прав і свобод;

6) моніторинг законодавчої, адміністративної та судової практики з питань утвердження поваги до гідності людини і забезпечення реалізації її прав і свобод тощо;

7) підготовку пропозицій щодо розвитку міжнародного співробітництва у сфері утвердження поваги до гідності та забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, узагальнення та сприяння поширенню вітчизняного і міжнародного досвіду з цих питань, сприяння реалізації в Україні міжнародних програм і проектів з питань забезпечення прав людини;

8) проведення та участь у роботі конференцій, семінарів, громадських слухань з питань узагальнення і впровадження у практику кращого вітчизняного та міжнародного досвіду з розв'язання проблем у сфері утвердження поваги до гідності людини та забезпечення реалізації її прав і свобод в Україні тощо.

Для виконання покладених на Комісію УПГЛ завдань вона повинна бути наділена правом одержувати інформацію, документи і матеріали від державних органів і органів місцевого самоврядування з питань утвердження поваги до гідності людини та забезпечення реалізації її прав і свобод; створювати робочі групи, комісії, скликати наради з питань, що належать до її компетенції; залучати працівників центральних і місцевих органів виконавчої влади, установ, організацій (за погодженням з їх керівниками) до розгляду питань, що належать до її компетенції; залучати до участі у вивченні окремих питань, виконання робіт і завдань учених, фахівців та експертів, у тому числі на договірній основі; здійснювати видавничу діяльність.

Після створення, у процесі виконання покладених на неї завдань, Комісія в установленому порядку взаємодіятиме з АПУ, консультативними,дорадчими та іншими допоміжними органами і службами,

утвореними Президентом України, з Апаратом ВРУ, Секретаріатом КМУ, центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх асоціаціями, громадськими організаціями тощо.

До складу Комісії УПГЛ могли б увійти, з одного боку, депутати, представники органів публічної влади (правоохоронних, правоохисних тощо), а з іншого, — відомі науковці та представники громадськості.

Як можна переконатися, завдання Комісії УПГЛ ніяким чином не дублюватимуться із завданнями вже існуючої Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. Навпаки, вони гармонійно доповнюватимуть одна одну, оскільки їх діяльність спрямована на одну мету — забезпечення вищих соціальних і правових цінностей: демократії, поваги до гідності людини та її прав, верховенства права.

Проблемні питання до § 1.4

1. Розкрити сутність поняття «гарантії реалізації» природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав.
2. На які види можна поділити гарантії реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав? Наведіть по 2—3 приклади кожного виду відповідних гарантій.
3. Як співвідносяться поняття «гарантії забезпечення», «гарантії реалізації», «гарантії охорони» та «гарантії захисту» природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав?
4. Навести додаткові аргументи на користь створення при Президентові України Комісії УПГЛ. Чому таку Комісію доцільно створити саме при Президентові України?
5. Розкрити концепцію завдань і повноважень зазначеної Комісії з позицій вітчизняної та зарубіжної практики.

Практичні завдання та вправи до § 1.4

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. Гарантії реалізації природного права на повагу до гідності людини є складовою гарантій захисту цього права.
- 1.2. Гарантії реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав і свобод — це сукупність правових заборів, умов, факторів тощо, які мають забезпечувати або створювати органи влади з метою їх реального гарантування.

- 1.3. КСУ є суб'єктом «виробництва» інтерпретаційних гарантій реалізації природного права на повагу до гідності людини та її позитивних прав і свобод.
- 1.4. Компетенція Комісії УПГЛ дублюватиме компетенцію вже створеної Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права.
- 1.5. Комісія УПГЛ при Президентові України, в разі її створення, стане черговою бюрократичною установою, яка навряд чи буде здатна сприяти реалізації громадянами їх прав та свобод, передбачених Конституцією України.
 - *Письмові відповіді аргументувати теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 2. На науковій конференції відбулась дискусія щодо створення інституцій для утвердження гідності людини та забезпечення реалізації її прав та свобод. Одні вчені вважали, що з цією метою найкраще створити спеціальний консультативно-дорадчий орган при Президентові України — Комісію УПГЛ. Така Комісія, на їх думку, допомагатиме Главі держави у формуванні відповідної ідеології та впровадженні її в державній практиці. Інші вчені знаходили аргументи на користь створення Державного фонду з утвердження поваги до гідності людини та забезпечення реалізації її прав. Третя група вчених намагалася довести, що створення нових інституцій у цій сфері взагалі не потрібне. На їх думку, з метою утвердження поваги до гідності людини та забезпечення реалізації її прав та свобод в Україні доцільніше надати відповідні повноваження вже функціонуючим інституціям (наприклад Уповноваженому ВРУ з прав людини чи Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права при Президентові України).

Завдання

1. Які вчені мають більшою мірою рацію і чому? Свою думку аргументувати практикою діяльності комісії при Главі держави в Україні та зарубіжних країнах.
2. Чи необхідно, на Вашу думку, створювати подібні комісії в Україні, якщо правова ситуація не є сприятливою? Якщо так, то якими мають бути їх завдання й статус?
3. Чи має практичне значення вищезгадана наукова дискусія? Якщо так (ні), то чому?
 - *Свої письмові відповіді аргументувати теоретично, юридично та практично.*

№ 3. Складіть структуру проекту Положення про Комісію УПГЛ зі статусом консультативно-дорадчого органу, що створюється при Президентові України.

Завдання

1. Якими мають бути мета діяльності та завдання цієї Комісії? Як вони мають співвідноситися з метою діяльності та завданнями Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права?
2. Якими повноваженнями має бути наділена Комісія УПГЛ, щоб вона могла реально сприяти громадянам у реалізації їх позитивних прав? Чому?
3. На яких принципах та завдяки яким механізмам Комісія УПГЛ має взаємодіяти з іншими органами влади?
 - *Свої письмові відповіді аргументувати юридично, теоретично та практично.*

№ 4. Проаналізувати матеріали газет «Голос України» за останні 2—3 тижні на предмет реалізації колективних чи індивідуальних прав і свобод громадян в Україні, а також щодо фактичних відносин між українськими чиновниками та громадянами.

Завдання

1. Чи цікаві матеріали Ви знайшли? Якщо так (ні), то чому?
2. Про порушення яких саме прав та свобод людини і громадянина йдеться у відібраних Вами матеріалах? Чи йдеться в них безпосередньо про порушення визначального права людини — на повагу до її гідності? Якщо ні, то чому?
3. Чи змогла б Комісія, якщо б вона була створена, сприяти усуненню порушень прав громадян, сприяючи тим самим фактичній реалізації прав та свобод громадян? Якщо так, то як саме?
 - *Свої письмові відповіді аргументувати теоретично, юридично та практично.*

№ 5. У якості прикладів навести 3—4 конфліктні ситуації з приводу прав людини у Вашому місті (області), які викликали суспільний резонанс і могли б вирішитись за відповідної участі та сприяння Комісії УПГЛ при Президентові України.

Завдання

1. Чи є конфлікти щодо прав людини закономірним явищем у житті міста (області)? Якщо так (ні), то чому?

2. Чи могла б Комісія УПГЛ виконувати функції експерта з конфліктної ситуації у галузі прав людини? Якщо так (ні), то чому?
 - *Свої письмові відповіді аргументувати теоретично, юридично та практично.*

№ 6. Громадянин Троян А. звернувся до КСУ щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України стосовно права засудженої особи, яка перебуває у місцях позбавлення волі, бути доставленою до суду для участі в судовому процесі у справах цивільної юрисдикції.

На думку суб'єкта права на конституційне звернення, суди України неоднозначно вирішують питання щодо можливості засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі, брати безпосередню участь у судових засіданнях під час розгляду справ, в яких вони є стороною.

Автор клопотання вважає, що недопущення його як позивача до особистої участі у розгляді судом справи у зв'язку з тим, що він відбуває кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк у кримінально-виконавчій установі закритого типу, є дискримінаційним і таким, що порушує конституційне право на рівний доступ до правосуддя.

Завдання

1. Проаналізувати конституційне звернення громадянина з погляду Конституції і законодавства України. Чи є правова ситуація нестандартною і на що вона може вплинути?
2. Чи обґрунтовані питання Трояна А.? Якщо так (ні), то чому? Яке рішення може прийняти КСУ?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 7. Громадянин Гуляк В. звернувся до КСУ з клопотанням дати офіційне тлумачення положень пункту 2 статті 10 Закону «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19 червня 1992 року № 2482-ХІІ стосовно того, чи стають допоміжні приміщення об'єктами права спільної власності громадян, які набули право приватної власності на квартири на підставі цивільно-правових угод, а не шляхом використання житлових чеків при приватизації.

Згідно з пунктом 2 статті 10 Закону власники квартир багатоквартирних будинків і житлових приміщень у гуртожитку є співвласниками допоміжних приміщень у будинку чи гуртожитку, технічного обладнання, елементів зовнішнього благоустрою і зобов'язані брати участь у загальних витратах, пов'язаних з утриманням будинку і при-

будинкової території відповідно до своєї частки у майні будинку чи гуртожитку. Допоміжні приміщення (кладовки, сараї тощо) передаються у власність квартиронаймачів безоплатно й окремо приватизації не підлягають.

Необхідність в офіційному тлумаченні вказаних положень Закону автор клопотання обґрунтовує тим, що суди України по-різному застосовують їх при вирішенні спорів щодо здійснення власниками квартир багатоквартирного будинку права спільної власності на допоміжні приміщення у зв'язку з неоднаковим розумінням змісту цього права та правових наслідків його реалізації.

На підтвердження своїх аргументів Гуляк В. долучив до конституційного звернення рішення Зарічного районного суду міста Суми від 4 грудня 2009 року, Городоцького районного суду Хмельницької області від 14 травня 2010 року. Як вбачається з цих актів, суди загальної юрисдикції, застосовуючи пункт 2 статті 10 Закону та посилаючись на правові позиції Конституційного Суду України, викладені в Рішенні від 2 березня 2004 року № 4-рп/2004, неоднаково розуміють право спільної власності на допоміжні приміщення в разі зміни власника квартири, що призводить до прийняття рішень, які мають різні правові наслідки.

Зокрема, більшість судів дотримуються думки, що право спільної власності на допоміжні приміщення є невід'ємним правом кожного власника квартири незалежно від підстав його набуття, або ж виходять із того, що у разі набуття права власності на квартиру за цивільно-правовими угодами об'єктом власності є тільки квартира, а право спільної власності на допоміжні приміщення належить лише особам, які набули його шляхом приватизації квартир.

Суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що таке неозначне розуміння і застосування судами положень пункту 2 статті 10 Закону призвело до порушення його права власності, передбаченого частиною першою статті 41 Конституції України.

Завдання

1. Проаналізувати конституційне звернення з погляду положень Конституції та законів України. Які правові питання виникають у цій ситуації і чому?
 2. Чи є обґрунтованою позиція Гуляка В.? Якщо так (ні), то чому? Яке рішення може прийняти КСУ?
 3. Чи могла б урегулювати цю правову ситуацію Комісія УПГЛ? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтувати юридично, теоретично та практично.*

№ 8. Громадянин Степаненко А. звернувся до КСУ з клопотанням дати офіційне тлумачення положень пункту 23 статті 1, абзацу другого частини четвертої, пункту 2 частини сьомої статті 11, частини восьмої статті 18, частини третьої статті 22 Закону у взаємозв'язку з положеннями частини четвертої статті 42 Конституції України.

Необхідність в офіційному тлумаченні автор клопотання аргументує неоднозначним застосуванням вказаних положень судами України та органами виконавчої влади, що може призвести до порушення його права як споживача послуг комерційного банку на захист державою, передбачений частиною четвертою статті 42 Конституції України.

Суб'єкт права на конституційне звернення стверджує, що суди поширюють дію Закону лише на правовідносини, що виникають на стадії укладення договору споживчого кредиту. Органи виконавчої влади, навпаки, виходять з того, що дія Закону поширюється на правовідносини сторін договору споживчого кредиту не тільки на стадії його укладення, а й на стадії виконання.

Громадянин Степаненко А. просить КСУ дати офіційне тлумачення положень пункту 23 статті 1, абзацу другого частини четвертої, пункту 2 частини сьомої статті 11, частини восьмої статті 18, частини третьої статті 22 Закону у взаємозв'язку з положеннями частини четвертої статті 42 Конституції України, роз'яснивши, чи дія Закону в частині регулювання договору споживчого кредиту поширюється лише на стадію укладення такого договору чи й на стадію його виконання.

Завдання

1. Проаналізувати правову ситуацію в контексті положень Конституції та законів України.
 2. Чи є обґрунтованою правова позиція Степаненка А.? Якщо так (ні), то чому? Яке рішення може прийняти КСУ?
 3. Чи могла б цю ситуацію врегулювати Комісія УПГЛ? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтувати юридично, теоретично та практично.*

№ 9. Громадянин Субота А. у конституційному зверненні порушив питання про офіційне тлумачення положень пункту 2 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України щодо забезпечення апеляційного оскарження ухвали суду першої інстанції про відмову в задоволенні заяви про забезпечення позову.

Автор клопотання обґрунтовує своє звернення наявністю неоднозначного застосування судами загальної юрисдикції названої процесуальної норми і як приклад наводить факти, коли в одних випадках суди допускали оскарження в апеляційному порядку ухвал про відмову в забезпеченні позову, в інших — приймали рішення про відмову в їх перегляді.

Посилаючись на пункт 8 частини третьої статті 129 Конституції України, Субота А. вважає, що в апеляційному порядку можна оскаржити будь-яку ухвалу щодо забезпечення позову, в тому числі про відмову в забезпеченні позову.

Завдання

1. Проаналізувати правову ситуацію з погляду положень Конституції і законів України.
 2. Чи є обґрунтованою позиція Суботи А.? Якщо так (ні), то чому? Яке рішення може прийняти КСУ?
 3. Чи могла б ця правову ситуацію врегулювати Комісія УПГЛ? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 10. Сформулюйте самостійно 2—3 найактуальніших питання щодо необхідності створення та можливого правового статусу Комісії УПГЛ виходячи з практики діяльності органів влади, матеріалів ЗМІ, Інтернету тощо.

Завдання

1. Якими міркуваннями Ви керувалися, називаючи ці питання найактуальнішими?
 2. Дати аргументовані відповіді на порушені Вами питання.
 3. Чи краще було б питання щодо Комісії УПГЛ передати на розгляд КСУ? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді аргументуйте юридично, теоретично та практично.*

Глава II.

Права людини в Україні
у контексті доктрини європейської
та української юстиції

§ 2.1. Конституційні засади захисту прав людини Конституційним Судом України

2.1.1. Загальні положення

Відповідно до частини першої статті 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. У цьому положенні Конституції України йдеться лише про права і свободи «конституційні» та про ті, якими Українська держава наділила тільки своїх громадян, а не всіх людей, що перебувають на її території. Щоправда, вказівка на те, що громадяни є рівними перед законом, істотно розширює сферу юридичної рівності, не обмежуючи її тільки конституційними правами і свободами. З цієї вказівки випливає, що всі права і свободи громадян, закріплені в законах, теж мають бути принципово рівними, однаковими¹.

Права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними. При цьому конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (стаття 22 Основного Закону держави). У такий спосіб конституцієдавець встановив заборону звуження не тільки позитивних, безпосередньо закріплених в Основному Законі України прав, а й прав природних, які такого закріп-

¹ Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. — Х. : Право ; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — С. 124.

лення не отримали, але безпосередньо впливають з духу та букви Конституції.

Відповідно до статті 42 Закону України «Про Конституційний Суд України» особа для захисту власних конституційних прав та свобод може звернутися до КСУ з конституційним зверненням щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України. Крім того, конституційні права та свободи людини і громадянина можуть бути захищені при розгляді конституційних подань щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законодавства.

2.1.2. Верховенство права

Конституція України не містить чіткого визначення принципу верховенства права. КСУ дав його загальне тлумачення в Рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004¹, в якому вказав, що «верховенство права — це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України».

Принцип верховенства права застосовується у рішеннях КСУ, зокрема при тлумаченні положень Конституції та законів України, при визначенні допустимості того чи іншого законодавчого обмеження прав, свобод чи інтересів². До того ж у практиці КСУ намітилася тенденція не лише прямого, а й опосередкованого застосування цього принципу: через застосування принципу верховен-

¹ Рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням ВСУ щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 КК України (справа про призначення судом більш м'якого покарання).

² Кампо В. М. Некоторые проблемы применения принципа верховенства права в практике конституционной юстиции Украины / В. М. Кампо // Журнал конституционного правосудия. — 2010. — № 6. — С. 34—37.

ства Конституції, конституційних положень про основні права і свободи людини і громадянина, посилення на міжнародні акти у сфері прав і свобод людини, використання доктрини верховенства права¹.

Загальне трактування КСУ верховенства права у Рішенні від 2 листопада 2004 року доповнюється його правовими позиціями, викладеними в інших рішеннях. Наприклад, у Рішенні у справі про охоронюваний законом інтерес, в якому визначено, що «види й зміст охоронюваних законом інтересів, що знаходяться в логічно-смысловому зв'язку з поняттям права, як правило, не визначаються в статтях закону, а тому фактично є правоохоронюваними»². Таким чином, КСУ визначив загальний принцип права, згідно з яким має забезпечуватись захист законних інтересів особи, прямо не зазначених у нормах «позитивного» права. Тобто позитивне право має захищати природне право людини на законний інтерес. Фактично у цій справі КСУ застосував доктрину «живого права», котра, як відомо, базується на принципі верховенства права.

Застосування КСУ принципу верховенства права у процесі перевірки конституційності правових актів та їх окремих положень є досить ефективним. Причому незалежно від того, чи скасував КСУ оспорюване положення законодавства, чи ні. Завдяки цьому принципу КСУ в процесі перевірки конституційності, зокрема, у справі за конституційним поданням Верховного Суду України³ визначив правові позиції щодо: мети відповідного законодавчого регулювання та засобів її досягнення; виокремлення лише певних конституційних цінностей та їх забезпечення, наприклад, шляхом установаження відповідних обмежень стосовно способів забезпечення позову тощо.

¹ Кампо В. М. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті / В. М. Кампо // Юридичний журнал. — 2008. — № 12. — С. 116—125.

² Рішення КСУ від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) // Вісник Конституційного Суду України. — 2005. — № 6.

³ Рішення КСУ у справі за конституційним поданням ВСУ щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України, законів України «Про Вищу раду юстиції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» від 16 червня 2011 № 5-рп/2011 // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 6.

2.1.3. Принцип рівності

Відповідно до статті 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

КСУ в Рішенні від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 у справі про право вільного вибору захисника визначив, що «Конституція України гарантує права і свободи людини і громадянина (частина друга статті 22), які не можуть бути обмежені за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками (частина друга статті 24)».

Частина друга статті 22, поряд з частинами першою, другою статті 24, застосовувалася Судом також у справі про виборчу заставу. Так, КСУ в Рішенні від 30 січня 2002 року № 2-рп/2002¹ зазначив, що «положення статті 2 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 року № 2766-III, згідно з яким забороняються будь-які прямі або непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, узгоджується з положеннями Конституції України, відповідно до яких не може бути привілеїв чи обмежень за названими вище ознаками, зокрема майновим станом (частина друга статті 22, частини перша, друга статті 24)».

Також показовим є Рішення від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012² у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу), в якому КСУ визначив, що гарантована Конституцією України рівність усіх

¹ Рішення від 30 січня 2002 року № 2-рп/2002 у справі за конституційним поданням 63 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 43 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про виборчу заставу) // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 1.

² Рішення КСУ від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 3.

людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. При цьому рівність усіх учасників судового процесу перед законом передбачає єдиний правовий режим судочинства, який забезпечує реалізацію їх процесуальних прав.

2.1.4. Заборона дискримінації

Дискримінація — це порушення прав людини, заборонене цілою низкою обов'язкових для виконання документів в області прав людини. Термін «дискримінація» має точне визначення і стало значення в міжнародному праві.

У статті 26 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права цей термін означає: «будь-яка відмінність, виняток, обмеження або перевага за ознакою раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших поглядів, національного або соціального походження, майнового стану, народження або іншої обставини, яка має на меті або як наслідок знищення або применшення визнання, використання або здійснення всіма особами, на рівних можливостях, всіх прав і свобод».

Проте не всяка відмінність у ставленні є дискримінацією: вона не буде такою, якщо «критерії такої відмінності є розумними і об'єктивними, а завдання полягає в тому, щоб досягти мети, яка допускається за Пактом». ЄСПЛ дає аналогічне визначення дискримінації: «Відмінність у поводженні є дискримінаційною, якщо вона «не має об'єктивного і розумного виправдання», тобто, якщо вона не переслідує «законної мети» або відсутня «розумна відповідність використовуваних засобів і переслідуваної мети».

У згаданому вище Рішенні від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 визначено, що рівність і недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина.

2.1.5. Поєднання природних і позитивних прав людини

Фактично при захисті прав і свобод громадян засобами конституційної юстиції більшість з цих прав чи свобод слід розглядати в позитивістському і природно-правовому сенсі, причому останній в да-

ному випадку становить особливий інтерес як найбільш конструктивний та прийнятний для громадян.

Показовим у даному контексті є право особи на людську гідність, яке отримало в Основному Законі держави закріплення і як природне, і як позитивне право.

Стаття 28 Конституції України закріплює позитивне право особи на людську гідність, яке має чітко визначений зміст. Але у більшості випадків поза увагою науковців і практиків залишається його природний аспект, тобто те, що право на людську гідність також закріплюється статтями 3 і 21 Основного Закону України; дане право входить до складу прав і свобод, однак «стоїть начебто перед ними»¹.

Стаття 3 Конституції України містить приписи, які дають підстави вважати людську гідність, поряд із життям і здоров'ям тощо, елементом провідного права людини — можливості вільно, на власний розсуд формувати розвиток своєї особистості. Так само і стаття 21 Конституції України гарантує свободу і рівність людей у гідності та правах. Тобто з моменту народження кожного його гідність є однаковою, «рівною» з гідністю інших людей. Усвідомлення цього всіма веде до формування у кожної особи почуття власної гідності, очікування поваги до неї з боку інших людей, установку на відстоювання своїх прав, а також визнання нею рівних прав усіх інших людей.

При цьому право людини на гідність у його природно-правовому розумінні порушується одночасно з порушенням будь-якого з позитивних прав людини (при купівлі неякісних товарів у супермаркетах, незаконному звільненні з роботи, невиплаті заробітної плати, незаконному штрафуванні працівниками контролюючих державних органів тощо)².

КСУ неодноразово розглядав справи, пов'язані з гідністю людини, та висловлював з цього приводу правові позиції.

Наприклад, у Рішенні від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012³ КСУ підтвердив, що згідно з Конституцією України людина, її честь і гід-

¹ Рабінович П. М. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) : праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина / П. М. Рабінович, О. В. Гришук ; АПНУ, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування ; редкол.: П. М. Рабінович та ін. — Львів : Світ, 2006. — С. 12.

² Вдовіченко С. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду / С. Вдовіченко, В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 4. — С. 55–62; № 5. — С. 60–70.

³ Рішення КСУ від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої стат-

ність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; кожен має право на повагу до його гідності і зобов'язаний не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (пункт 2 мотивувальної частини). Фактично цим Рішенням єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні зобов'язав усі органи і посадові особи публічної влади дотримуватись провідного права особи.

У Рішенні від 3 лютого 2009 року № 3-рп/2009¹ КСУ наголосив на обов'язку держави забезпечувати належні умови для виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності (пункт 3.1 мотивувальної частини). Фактично, Суд визнав право на людську гідність дітей, які потребують належного сімейного виховання.

У вказаних рішеннях КСУ врахував положення Конституції і законів України, що визнають гідність особи однією з найвищих соціальних цінностей, а також поширив право на людську гідність на наймолодших членів суспільства — дітей.

Однак у своїй практиці КСУ ще не виходить за межі позитивістського трактування права на людську гідність. А це означає, що він залишає поза своєю увагою природно-правові проблеми цього права.

Проблемні питання до § 2.1

1. Визначити ключові позиції захисту Конституційним Судом України прав та свобод людини і громадянина з погляду реалістичної школи права.
2. Чому всі громадяни України формально рівні у своїй гідності? Чи так є насправді?
3. Як співвідносяться поняття «засади захисту Конституційним Судом України прав і свобод людини і громадянина» та «принципи діяльності Конституційного Суду України»? Обґрунтувати чому.

ті 34 Конституції України // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 2. — С. 14–24.

¹ Рішення КСУ від 3 лютого 2009 року № 3-рп/2009 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення частини другої статті 211 Сімейного кодексу України (справа про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною) // Вісник Конституційного Суду України. — 2009. — № 2.

4. Чи достатньою мірою Конституційний Суд України розвиває у своїх рішеннях принцип зв'язаності держави правами та свободами людини і громадянина? Якщо так (ні), то чому?
5. Розкрити сутність принципу верховенства права та визначити його вплив на практику захисту Конституційним Судом України прав людини в контексті забезпечення її природного права на повагу до гідності.

Практичні завдання та вправи до § 2.1

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. КСУ має право шляхом формування правових позицій з конкретних справ конституційного провадження впливати на зміст та обсяг захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.
- 1.2. Рішення КСУ за юридичною силою можуть бути прирівняні до закону.
- 1.3. Аналіз повноважень КСУ дозволяє стверджувати, що на сьогодні він фактично виступає як орган конституційного правозахисту громадян.
- 1.4. Обов'язковою підставою для конституційного звернення громадян до КСУ є наявність неоднозначного застосування положень Конституції та законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо це призвело до фактичного порушення конституційних прав і свобод громадянина.
- 1.5. Конституційне звернення до КСУ можуть подавати лише громадяни та юридичні особи України.
 - *Письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

№ 2. Проаналізувати положення Конституції України та визначити, які з них встановлюють засади захисту КСУ прав та свобод людини і громадянина.

Завдання

1. Чи достатньо встановлених на конституційному рівні засад для здійснення ефективного захисту прав і свобод людини КСУ? Якщо так (ні), то чому?
2. Щодо яких із зазначених засад КСУ було сформульовано власні правові позиції?
 - *Свої письмові відповіді необхідно аргументувати посиланнями на відповідні статті Конституції України та рішення КСУ.*

№ 3. Громадянин Петренко І. є суб'єктом підприємницької діяльності, який, не будучи адвокатом, на підставі договорів про надання юридичних послуг здійснює представництво інтересів фізичних та юридичних осіб у суді. При розгляді господарської справи № 77/5 місцевий господарський суд, з яким згодом погодилися суди апеляційної та касаційної інстанцій, відмовив приватному малому підприємству в задоволенні позовних вимог у частині стягнення на його користь витрат за юридичні послуги, надані Петренком І. Суди посилалися на те, що статтею 44 Господарського процесуального кодексу України передбачено відшкодування витрат на правову допомогу лише адвоката. Зазначена позиція судів підтверджується постановою ВСУ від 1 жовтня 2002 року № 30/63 та інформаційним листом ВГСУ від 14 липня 2004 року № 01-8/270.

Завдання

1. Чи правомірно відмовили суди приватному малому підприємству у відшкодуванні витрат на юридичні послуги, надані Петренком І.? Якщо так (ні), то чому? Якою є практика КСУ з даного питання?
 2. Чи можна вважати практику судів щодо відмови відшкодування витрат на юридичні послуги, надані не адвокатами, дискримінаційною стосовно інших суб'єктів, які не є адвокатами, але надають юридичні послуги на підставі відповідних договорів? Якщо так (ні), то чому?
 3. Чи принижує така судова практика гідність громадян, які, не будучи адвокатами, надають юридичні послуги на підставі відповідних договорів? Якщо так (ні), то чому? Чи має Петренко І. підстави звернутися до КСУ з конституційним зверненням щодо офіційного тлумачення статті 44 ГПК України? Якщо так (ні), то чому?
- *Письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично та практично.*

№ 4. Якими із зазначених нижче джерел права визначаються правові засади захисту КСУ прав і свобод людини та громадянина?

- а) Конституцією України;
- б) рішеннями КСУ, в яких викладені відповідні правові позиції, сформульовані Судом;
- в) законами України, зокрема Законом «Про Конституційний Суд України»;
- г) міжнародними актами у сфері прав людини;
- д) рішеннями Європейського суду з прав людини;

- є) конституційними традиціями та звичаями;
- ж) усіма зазначеними джерелами.
- *Письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

№ 5. Громадянин Іванов П. звернувся до КСУ з конституційним зверненням, в якому просив дати офіційне тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру».

У зверненні він, зокрема, зазначив, що в 1988—1990 роках за клопотанням адміністрації Дніпропетровського залізничного технікуму він перебував на консультативному психіатричному обліку Дніпропетровського міського психоневрологічного диспансеру. Іванов П., якому про такий факт стало відомо у липні 1990 року, вважає, що це обмежувало можливості його працевлаштування і завдало йому моральних та матеріальних збитків. З метою їх відшкодування у цивільно-процесуальному порядку він звернувся до головного лікаря диспансеру з вимогою надати інформацію з питань: а) ким, коли і на яких підставах його було поставлено на облік; б) кому видавались довідки про його перебування на такому обліку; в) ким, коли і на яких підставах його було знято з обліку; г) чи законні дії психіатрів щодо обмеження його працевлаштування у 1988—1990 роках і хто несе відповідальність за заподіяні матеріальні збитки.

Головний лікар, посилаючись на лікарську таємницю, у наданні такої інформації відмовив. У зв'язку з цим протягом майже семи років справа Іванова П. неодноразово і неоднозначно розглядалась судами загальної юрисдикції різних інстанцій. Останніми рішеннями судів вимоги заявника було задоволено частково: він отримав копію своєї диспансерної картки і деяку іншу інформацію, яка, однак, його не задовольнила.

27 листопада 1992 року на підставі статті 37 Закону України «Про інформацію» заступник прокурора Дніпропетровської області без уточнення мотивів відмовив Іванову П. у наданні наявних у прокуратурі свідчень про стан здоров'я заявника. Скарги Іванова П. на зазначені дії посадової особи прокуратури судами загальної юрисдикції, включаючи і ВСУ, протягом 1993—1996 років відхилялися на підставі статті 12 Закону України «Про прокуратуру».

Завдання

1. Чи підтверджує Іванов П. викладеним у конституційному зверненні неоднозначність застосування законодавства? Якщо так (ні), то чому?

2. Які формальні вимоги передбачені чинним законодавством України для конституційних звернень громадян? Які правові наслідки недотримання цих вимог?
3. Як повинен діяти КСУ? Чому?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично та практично.*

№ 6. Згідно з частиною першою статті 786 ЦК України до вимог про відшкодування збитків у зв'язку з пошкодженням речі, яка була передана у користування наймачеві, а також до вимог про відшкодування витрат на поліпшення речі застосовується позовна давність в один рік. Як зазначено в частині другій цієї статті, перебіг позовної давності щодо вимог наймодавця починається з моменту повернення речі наймачем, а щодо вимог наймача — з моменту припинення договору найму.

На практиці це призводить до неоднозначного застосування судами України вказаних положень ЦК України. Так, в одних випадках ВССУ застосовує положення частини другої статті 786 Кодексу лише до вимог, наведених у частині першій цієї статті, а в інших — до всіх вимог, які випливають з договору найму (оренди).

Завдання:

1. Складіть конституційне звернення від імені громадянина, який просить КСУ дати офіційне тлумачення положень статті 786 ЦК України та роз'яснити, чи застосовується положення частини другої статті 786 цього Кодексу виключно до вимог наймача та наймодавця, визначених частиною першою цієї статті, чи до всіх вимог, які випливають з договору найму (оренди).
2. Що слід розуміти під «неоднозначним застосуванням законодавства судами України, іншими органами державної влади»? Які правові позиції з цього приводу сформулював сам КСУ?
 - *Свої письмові відповіді аргументуйте теоретично, юридично та практично.*

№ 7. Сформулюйте самостійно 2—3 найактуальніших питання щодо правової регламентації та практичної реалізації конституційних засад захисту КСУ прав і свобод людини і громадянина у контексті дотримання визначального права людини на повагу до її гідності з урахуванням власного або іншого відомого життєвого досвіду.

Завдання

1. Чим Ви керувалися, називаючи ці питання найактуальнішими?

2. Дайте аргументовані відповіді на порушені Вами питання.

- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 8. Проаналізуйте положення постанов пленумів вищих спеціалізованих судів, зокрема: ВССУ (пункт 10 постанови від 30 березня 2012 року № 4); ВГСУ (пункт 6 постанови від 26 грудня 2011 року № 17), згідно з якими не може вважатися нововиявленою обставиною для перегляду судового рішення висновок Конституційного Суду України про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України.

Завдання

1. Чи порушуються вказаними положеннями постанов пленумів конституційні права людини і громадянина?
 2. Чи простежується обмеження ролі конституційної юстиції як такої у вказаних положеннях постанов?
- *Відповідь обґрунтуйте юридично і практично.*

№ 9. Громадянин Сидоров С. з метою захисту свого майна встановив на своєму подвір'ї камеру відеоспостереження, що працює цілодобово. Його сусід — громадянин Потапенко В. випадково дізнався, що ця камера здійснює відеозапис того, що відбувається на частині і його подвір'я. На прохання Потапенка В. перевстановити камеру Сидоров С. відмовився, заявивши, що він не має на меті стежити за Потапенком, а лише намагається за особистої відсутності у помешканні здійснювати нагляд за своїм майном.

Громадянин Потапенко В. вирішив позиватися до суду, вважаючи таку відеозйомку втручанням у його приватне життя.

Завдання

1. Проаналізуйте з конституційно-правового погляду ситуацію, що склалася.
 2. Якими правовими аргументами громадянин Потапенко В. може мотивувати свій позов? Зпрогнозуйте, яке рішення може ухвалити суд загальної юрисдикції.
 3. Наведіть відповідні правові позиції КСУ, які стосуються даної ситуації.
- *Відповідь обґрунтуйте юридично і практично.*

№ 10. Двоє громадян-сусідів погодилися врегулювати свій спір з приводу межі на сусідніх земельних ділянках у третейському суді

через те, що нібито так буде швидше, ніж у суді загальної юрисдикції, і менший судовий (третейський) збір. Третейський суддя, розглянувши всі доводи сторін, прийняв відповідне третейське рішення. Однак один із сусідів відмовився його виконувати, мотивуючи тим, що його сусід нібито попередньо домовився з третейським суддею, щоб той ухвалив вигідне йому рішення, і що таке рішення немає ніякого юридичного значення і наслідків для нього.

Завдання

1. Проаналізуйте з конституційно-правового погляду ситуацію, що склалася.
2. Чи надає Конституція України право захищати свої законні права й інтереси у третейських судах? Якими нормативно-правовими актами врегульовується діяльність третейських судів?
3. Наведіть правові позиції КСУ щодо позасудового вирішення спорів.
 - *Відповідь обґрунтуйте юридично і практично.*

§ 2.2. Громадянські і політичні права і свободи

2.2.1. Громадянські права і свободи: вступні зауваження

Розглядаючи питання про громадянські і політичні права і свободи, треба мати на увазі, що ці права і свободи нерозривно пов'язані з гідністю людини — адже їх реалізація без урахування права на повагу до гідності людини означатиме чисто формальний, бюрократизований підхід до здійснення цих прав і свобод. Саме через повагу до гідності людини громадянські і політичні права набувають сучасних цивілізаційних виміру та змісту. Реалізація будь-якого політичного чи громадянського права або свободи так чи інакше спирається саме в гідність людини, і тому, якщо порушується відповідне політичне (або громадянське) право (чи свобода), має місце посягання саме на гідність людини.

Громадянські права і свободи визначають особистий статус індивіда та межі його приватної автономії. Особисті права передбачають конституційний захист від свавільного втручання у приватне життя індивіда з боку держави, що забезпечується примусово судовим рішенням. Право на оскарження до суду дій органів влади, які являють собою втручання у приватну автономію індивіда, є важливим аспектом конституційного статусу особи. На цій підставі в англо-американській правовій сім'ї склалася концепція *privacy*, іншими словами — приватності, яка втілюється у таких сферах особистого життя: інтимні сторони, соціальні зв'язки, коло інтересів і потреб, ведення листування, записів, щоденників, висловлювання думок і суджень.

Поняття приватності інтенсивно використовується у практиці ЄСПЛ. У сучасній теорії прав людини виділяють чотири аспекти приватності: *інформаційна приватність* (включає встановлення правил збору та обігу персональних даних, таких як інформація кредитних установ і медичні записи); *тілесна приватність* (стосується захисту від втручань стосовно фізичного стану людей, наприклад тестування щодо вживання наркотиків та обстеження порожнин тіла); *комунікаційна приватність* (тобто безпека та приватність поштових відправлень, телефонних розмов, електронних повідомлень та інших видів комунікації); *територіальна приватність* (стосується встановлення обмежень на втручання у домашнє та інше навколишнє середовище, наприклад робоче місце чи громадське оточення).

Сучасне розуміння приватності закріплене у статті 12 ЗДПЛ, що в основному захищає територіальну та комунікаційну приватність, і визнається у європейській системі захисту прав людини:

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте та сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємниці його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист законом від подібних втручань чи посягань.

ЄСПЛ у справі X & Y vs. Netherlands зазначив: «Незважаючи на те, що основною метою ст. 8 ЄКПЛ є захист громадянина від довільного втручання влади, вона не просто ставить за обов'язок державі утриматися від такого втручання в особисте життя громадянина: це негативне зобов'язання може доповнюватися позитивними зобов'язаннями, невід'ємними від дійсної поваги до особистого і сімейного життя... Такі зобов'язання можуть передбачати вжиття визначених заходів, спрямованих на забезпечення поваги до приватного життя навіть у сфері відносин громадян між собою».

Умовно особисті права можна поділити на фізичні та особистісні. Фізичні права пов'язані з життям людини та забезпеченням фізіологічної та психічної недоторканності особи (право на життя, фізіологічна цілісність і недоторканність, особиста свобода тощо). Особистісні права пов'язані із забезпеченням гідності особи та неприпустимості свавільного втручання у приватне життя (право на повагу до гідності людини, свобода і особиста недоторканність, недоторканність житла та іншого володіння особи, повага до особистого і сімейного життя, таємниця комунікацій, інформаційна недоторканність, свобода пересування і поселення, свобода думки і слова, свобода світогляду і віросповідання).

2.2.1.1. Право на життя (ст. 27 Конституції України). Конституція визначає право на життя як абсолютне право: ніхто не може свавільно позбавляти людину життя, таке право є невід'ємним. У свою чергу, на державу покладається позитивний обов'язок захищати життя людини.

Людина, її життя і здоров'я є найвищою соціальною цінністю; стан додержання цього принципу слугує критерієм ефективності діяльності держави у правоохоронній сфері, що накладає на державу певні позитивні та негативні обов'язки. Негативні обов'язки полягають в утриманні від вчинення дій щодо легітимації смертної кари як виду кримінального покарання. В Україні смертна кара була скасована в силу зобов'язань перед РЄ та ратифікації ЄКПЛ. З іншого боку, громадськість неоднозначно ставиться до ліквідації цього інституту, оскільки, на думку деяких, у такому разі кримінальний закон не виконує каральну і попереджувальну функції. Інші, на противагу цій позиції, посилаються на морально-духовні підвалини права, відповідно до яких держава взагалі не має права розпоряджатися людським життям, врешті-решт застосування інституту смертної кари не забезпечує від суддівської помилки та винесення смертного вироку невинуватій особі, що може істотно дискредитувати правоохоронну політику держави. Разом з тим, ЄКПЛ визнає можливість заподіяння людині смерті за виняткових обставин (ст. 2, п. 2):

Позбавлення життя не розглядається як порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- a) при захисті будь-якої людини від незаконного насильства;
- b) при здійсненні законного арешту або при запобіганні втечі людини, що законно перебуває під вартою;
- c) у діях, законно вчинених з метою придушення бунту або загрози.

Право на життя поряд з правом на повагу до гідності людини є вираженням надпозитивного характеру інституту основних прав і свобод, оскільки конституційне право на життя можна трактувати як право людини виявляти себе як особистість у різноманітних аспектах свого життя. П. Рабінович виділяє такі аспекти права на життя: право народитися; право вимагати усунення небезпеки, спричиненої життю та здоров'ю в результаті підприємницької чи іншої діяльності; право на самозахист від реальної небезпеки для життя, в тому числі право на необхідну оборону; право на захист і на рятування життя кожної людини у випадку посягання на її життя; право-вимогу до законодавства про неприпустимість смертної кари; право розпоряджа-

тися життям на власний розсуд¹. А. Колодій та А. Олійник розглядають право на життя як природне право, котре включає можливість людини: існувати у часі та просторі, тобто діяти чи не діяти на власний розсуд; вимагати від зобов'язаних суб'єктів забезпечення їй такого існування; постійно користуватися життям як абсолютним життєвим благом; звертатися до компетентних органів і зобов'язаних суб'єктів з вимогою справедливого відшкодування.

Особа може самостійно вчиняти дії, спрямовані на забезпечення свого життя. Так, у рамках необхідної оборони особа може захищати своє життя від реально існуючої загрози її життю з боку інших осіб. Особа може захистити життя іншої особи шляхом затримання правопорушника чи запобігання вчиненню злочину іншим шляхом.

Людина як соціальна істота може по-різному реалізовувати своє право на життя, і це право може визначатися у різноманітних формах. Однак у конституційному сенсі має значення вчинення особою дій в умовах реальної загрози її життю або життю інших осіб. Держава, у свою чергу, зобов'язана утримуватися від запровадження смертної кари. Держава зобов'язана забезпечити професійну підготовку відповідних служб, щоб мінімізувати можливі ризики, пов'язані із специфікою їх професійної діяльності (у тому числі випадки заповідання смерті). У разі смерті особи у місцях позбавлення волі тягар відповідальності лежить насамперед на адміністрації цієї установи, і обставини такого роду підлягають ретельному розслідуванню.

У справі ЛСБ проти Сполученого Королівства (1998) ЄСПЛ звернув увагу держави на необхідність утримуватися від навмисного і незаконного заповідання смерті особи. Будь-яка смерть, спричинена діями держави в особі її уповноважених органів за відсутності обставин, передбачених п. 2 ст. 2 ЄКПЛ, якщо вона викликана обставинами, що перевищують абсолютно необхідні норми застосування сили, є порушенням ст. 2 ЄКПЛ. Даний обов'язок стосується перш за все органів безпеки, міліції. ЄСПЛ у судовому рішенні «Салман проти Туреччини» сформулював важливе положення, згідно з яким якщо громадянин позбавляється волі будучи здоровим, а після звільнення чи в період позбавлення волі вмирає, держава зобов'язана дати цілком обґрунтоване пояснення такої смерті.

КСУ, визнаючи смертну кару неконституційним видом кримінального покарання, зазначив: «Конституція України не містить будь-яких положень про можливість застосування смертної кари як винятку з положення частини першої статті 27 Конституції України про невід'ємне

¹ Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб для вузів / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К. : Атіка, 2004. — С. 117—118.

право на життя кожної людини. Таким чином, смертну кару як вид покарання, передбачений у відповідних положеннях КК України, не можна вважати винятком з невід'ємного права на життя кожної людини, закріпленого у Конституції України...

Розкриваючи зміст невід'ємного права на життя людини, закріпленого у частині першій статті 27 Конституції України, треба враховувати і невідповідність смертної кари цілям покарання та можливість судової помилки, коли виконання судового вироку щодо особи, засудженої до смертної кари, унеможливує виправлення її наслідків, що не узгоджується з конституційними гарантіями захисту прав і свобод людини і громадянина»¹.

Позитивні обов'язки держави із забезпечення права на життя полягають у такому: забезпечення ефективних засобів захисту життя людини; життєвих оперативних заходів для захисту громадян, чие життя перебуває під загрозою в результаті кримінально каранних дій іншої особи чи в результаті власних дій; розслідувати підозрілі обставини смерті особи. Держава повинна вживати дієвих заходів з попередження та мінімізації можливих загроз життю людини в умовах надзвичайних ситуацій, епідемій та епізоотій. У випадках акту зовнішньої агресії, війни, масових заворушень органи влади повинні вживати невідкладних заходів щодо забезпечення ефективного захисту людського життя.

Забезпечення права на життя тісно пов'язане із системою медичного страхування та охорони здоров'я. У сфері охорони здоров'я сьогодні дискутується питання про правомірність евтаназії, оскільки йдеться мова про залишення людини без медичної допомоги. З іншого боку, така медична допомога може заподіяти особі нестерпимі страждання або неприродний стан людини (на зразок положення «людини-рослини», життєдіяльність якої підтримують штучно та підживлюють її тощо), що посягає на гідність особи.

2.2.1.2. Право на повагу гідності (ст. 28 Конституції України). Гідність людини захищається як найвища соціальна цінність, яка зумовлює конституційні обов'язки держави (ст. 3). Відповідно, особа володіє правом вимагати від інших поваги до її гідності, гарантією чого є конституційна заборона катування, жорстокого, нелюдського

¹ Рішення КСУ у справі про смертну кару № 11-рп/99 від 29 грудня 1999 року за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190¹ Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 1.

або такого, що принижує гідність, поведження чи покарання. З метою забезпечення фізіологічної та психічної цілісності людської гідності забороняється проведення дослідів над людьми без їх вільної згоди.

Гідність людини виступає як основа суб'єктивного публічного права, права-домагання індивіда до держави ефективно захищати основні права. Ступінь захищеності особи пропорційно виражає повагу до людської особистості з боку держави. Людська гідність є надпозитивною цінністю, яка зумовлює зміст конституційних норм і приписує державі діяти належним чином. Захист людської гідності є одним із головних завдань соціальної правової держави. Право на повагу до гідності людини є абсолютним, тому не може порушуватися навіть під час війни або іншої надзвичайної ситуації.

Конституція встановлює неприпустимість катування, жорстокого, нелюдського та такого, що принижує гідність особи, поведження чи покарання, тобто сформульований абсолютний імператив щодо неприпустимості вчинення будь-яких дій, які посягають на гідність людини. Однак виникає питання щодо мірила гідності людини, оскільки така оцінка тісно пов'язана з особистістю, поріг гідності якої є суто індивідуальним. Тому зростає роль суду, який має дати таку оцінку. Разом з тим, суд не може відступати від загальних стандартів убезпечення прав людини від посягань на її гідність.

Існують міжнародні механізми попередження катувань і нелюдського і такого, що принижує гідність, поведження або покарання. До них насамперед належать Комітет по правам людини, Комітет по забороні катувань, Комітет по попередженню катувань РЄ тощо.

ЄСПЛ у справі *Ірландія проти Сполученого Королівства* (1979—1980) запропонував таке визначення: «Катування — це навмисне нелюдське поведження, яке спричиняє особі тяжкі фізичні і психічні страждання». У статті 1 Резолюції 3452 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1975 року катування розглядається як «особливо жорстока і навмисна форма нелюдського та принижуючого гідність поведження або покарання». Більш чітко визначення цього поняття міститься у Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, ратифікованої Україною 26 січня 1987 року:

Термін «катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або

третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. Цей термін не охоплює біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково.

ЄСПЛ у своїй практиці визначив основні критерії кваліфікації поведження або покарання як таке, що спричиняє значні фізичні та психічні страждання. Поводження або покарання, що принижують гідність, — це поведження або покарання, які викликають у потерпілого почуття страху, хвилювання і неповноцінності, здатні принизити і образити його або зламати його фізичний чи моральний опір.

Важливість рішень від 29 квітня 2003 року у шести справах проти України щодо дотримання прав засуджених у місцях відбування покарання полягає у тому, що ЄСПЛ звернув увагу держави на те, що нормативні документи, які регулюють статус і права осіб, не можуть бути документами з обмеженим доступом; засуджені особи мають бути належним чином повідомлені про свої права, умови їх утримання не повинні бути такими, що принижують людську гідність. При цьому ЄСПЛ врахував й економічні проблеми України, проте звернув увагу на те, що є певні мінімальні вимоги до умов тримання під вартою, такі, як забезпечення вільного доступу повітря та денного світла в камери, надання прогулянок і можливості хоча б мінімальної фізичної активності та людського спілкування. Крім того, ЄСПЛ констатував, що ув'язненим має бути забезпечено право на листування, отримання кореспонденції та побачення з родичами, а також, що держава повинна забезпечувати ефективне розслідування скарг ув'язнених на побиття чи нелюдське поведження з боку працівників місць ув'язнення. У справі «Калашиников проти Росії» (2002) ЄСПЛ постановив, що утримання 24 ув'язнених у камері площею 17 квадратних метрів, в якій наявні тільки 8 ліжок, є поведженням, що принижує гідність. ЄСПЛ вказав на той факт, що Європейська Комісія з попередження катувань та нелюдського і принижуючого поведження встановила, що площа на одного ув'язненого має становити приблизно 7 квадратних метрів, і що застосування цієї норми бажане.

2.2.1.3. Право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України). У контексті свободи розвитку індивіда (ст. 23 Конституції) право на особисту свободу є багатоаспектним. Свобода

людини не зводиться до гегельянської схоластики на кшталт «усвідомленої необхідності», яку можна трактувати занадто фаталістично. Свобода людини полягає у можливості вибору варіанта поведінки у рамках права — критерієм меж вибору є насамперед права і свободи інших людей та існуючий правопорядок. Тим самим право на свободу є абсолютним правом, у здійснення якого ніхто не може втручатися свавільно. З іншого боку, кожна людина є соціальною істотою і свобода волі людини у юридичному сенсі дістає вияв через усвідомлення нею наслідків своїх дій та їх узгодження з потребами та інтересами інших людей. Саме повага до потреб, інтересів і прав один одного є важливою складовою міжлюдського спілкування. У цьому відношенні людина щодня стикається з дією корпоративних, релігійних, етичних, моральних норм, що в кінцевому результаті складають тло, своєрідну матрицю мотивації та вчинків людини. Тому свободу не можна зводити до сваволі, тобто можливості вибору незалежно від якоїсь зовнішньої сили, в тому числі від держави. Концепція свободи волі полягає в тому, що людина може піддавати сумніву існуючий соціальний устрій, критикувати його, однак вона повинна усвідомлювати, що у випадку її посягання на права та інтереси інших людей на неї можуть бути накладені відповідні обмеження, тобто вона може понести юридичну відповідальність.

У юридичному сенсі свобода людини визначається негативно — свобода — це ніщо інше як неприпустимість свавільного втручання в особистий вибір особи щодо різноманітних аспектів недоторканності особистої свободи. Тому можна виокремити індивідуальну, фізіологічну, статеву і психічну свободу людини.

Конституційні гарантії особистої недоторканності пройшли складний шлях свого становлення та еволюції в Україні. Насамперед необхідно зазначити, що положення про порядок затримання особи набули чинності лише на п'ятий рік чинності Конституції України. За часи перебування у складі СРСР Україна накопичила занадто негативний досвід у цій сфері відносин між індивідом і державою, «соціалістична спадщина» ще відчувається і сьогодні у стереотипній поведінці правоохоронних органів.

ЄСПЛ у справі «Науменко проти України» констатував відсутність порушення з боку України статей 3 і 13 ЄКПЛ, які гарантують, відповідно, заборону катування і нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження та наявність у правовій системі держави ефективного засобу правового захисту від порушення прав, гарантованих Конвенцією. Заявник, раніше засуджений до смертної кари, а згодом — до довічного ув'язнення, скаржився на нібито незаконне лікування його

психотропними ліками і застосування наручників. Висновки ЄСПЛ ґрунтувалися на тому, що держава зобов'язана дбати про здоров'я і життя осіб, які перебувають під вартою, і що застосування примусового лікування не вважатиметься порушенням статті 3 Конвенції, якщо буде переконливо доведено, що існувала необхідність у такому лікуванні. Крім того, Суд констатував, що і застосування наручників у певних випадках, якщо це виправдовується інтересами безпеки інших осіб чи самої особи (у випадку спроб самогубства), не порушує вимоги статті 3 Конвенції¹.

Держава несе відповідальність у сфері забезпечення фізіологічної недоторканності людини, що дістає вияв в обов'язку органів, які здійснюють поліцейські функції, невідкладно виїздити за викликом у випадку серйозної небезпеки для фізичної цілісності особи. З іншого боку, держава повинна також вживати заходів, спрямованих на забезпечення захисту безпечного навколишнього середовища, попередження або здійснення заходів щодо боротьби із стихійними лихами, епідеміями тощо.

Конституція встановлює критерії правомірності обмеження недоторканності особи: підстави та порядок, які встановлюються законом; вчинення затримання компетентним і належним органом влади; затримання на основі вмотивованого рішення суду або у разі нагальної необхідності; тримання під вартою як тимчасовий запобіжний захід; встановлення підстав затримання особи судом протягом 72 годин з моменту затримання; гарантії невідкладного повідомлення затриманого про мотиви арешту або затримання; гарантії для затриманого знати про зміст своїх прав та правову допомогу захисника.

Таким чином, Конституція встановлює стандарти, відповідно до яких особу можна тримати під вартою на підставі судового рішення. А на випадок необхідності невідкладного затримання особи під час вчинення правопорушення чи безпосередньо після його вчинення, встановлена конституційна гарантія судової перевірки наявності юридичних підстав тримання особи під вартою. У такому контексті ЄСПЛ визначає правомірність втручання у приватне життя.

Чинним законодавством України встановлено підстави для затримання особи. КПК передбачено взяття під варту як запобіжний захід, що застосовується до підозрюваного, обвинувачуваного, підсудного. При цьому 72% затриманих осіб у результаті соціологічного

¹ Бортновська З. Науменко проти України / З. Бортновська // Юридичний вісник України. — 2004. — № 11. — С. 9. — 13—19 березня.

опитування зазначали, що під час перебування під вартою вони піддавалися катуванню з боку працівників органів внутрішніх справ. Взяття під варту як запобіжний захід застосовується невинновато широко, що призводить до зловживань з боку органів внутрішніх справ і опосередковано свідчить про звинувачувальний ухил у судовій практиці. В якості кримінального покарання законодавство встановлює такі види обмеження свободи: арешт, обмеження волі, позбавлення волі. Практика свідчить, що Україна є одним із лідерів у світі по чисельності та відсотку осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі.

2.2.1.4. Право на недоторканність житла та іншого володіння особи (ст. 30 Конституції України). За правилом, *my House is my Castle*, проникнення у житло особи є неправомірним, всяка особа зобов'язана ухилитися від незаконного проникнення у чуже володіння. Конституція встановлює критерії правомірності обмеження недоторканності житла та іншого володіння особи: проникнення на основі вмотивованого рішення суду; проникнення з метою проведення огляду або обшуку; проникнення на основі закону; наявність невідкладних випадків; необхідність безпосереднього переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину.

Неприпустимість свавільного втручання у житло та інше володіння особи. Втручання у здійснення цього права має ґрунтуватися на суспільній необхідності у демократичному суспільстві. Як правило, втручання можливе у формі обшуку приватних приміщень з метою виявлення інформації, предметів і певних осіб. Суспільною необхідністю у даному випадку є невідкладне попередження, розслідування та розкриття певного злочину. Конституція передбачає, що у даному випадку процесуальними діями є огляд та обшук.

Необхідною умовою для проведення обшуку є судові рішення, на підставі якого компетентні органи можуть здійснювати проникнення в житло та інше володіння особи. Таке проникнення можливе лише з метою проведення огляду та обшуку. Конституційна вимога вмотивованості такого рішення є гарантією належної правової процедури, оскільки суд зобов'язаний перевірити всі законні підстави для проведення цих процесуальних дій зважаючи на цілі ст. 30 Конституції.

Втручання у невідкладних випадках. Легітимним є також втручання, пов'язане із забезпеченням захисту суспільних інтересів. У невідкладних випадках існує необхідність негайного проникнення, оскільки від нього залежить ефективність відвернення загрози життю, здоров'ю

та майну інших осіб або негайне затримання осіб, які підозрюються у вчиненні злочину. У такому разі особа, у житло чи інше володіння якої мало місце проникнення, може оскаржити такі дії державних органів у судовому порядку.

Державні органи можуть здійснювати проникнення у житло з метою проведення санітарно-епідеміологічної перевірки, перевірки техніки пожежної безпеки, звірення показників лічильників тощо. Якщо особа не дозволяє проникнути, то до неї можна застосувати заходи адміністративного впливу (відключення постачання газу, води тощо).

2.2.1.5. Право на таємницю листування, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України). Приватні засоби зв'язку та обміну інформацією є важливою складовою особистого життя людини. Згідно з Конституцією виділяються два режими такого обміну: шляхом листування та за допомогою технічних засобів — телефонні розмови, телеграфна та інша кореспонденція, електронна пошта, інші електронні засоби зв'язку. Функціональним призначенням режимів обміну інформацією між приватними особами є забезпечення їх конфіденційного, приватного характеру, щоб такого роду інформація не стала надбанням невизначеного кола осіб, а також зловживань з боку органів публічної влади.

Зміст конституційного захисту. Під конституційний захист підпадають конфіденційність режиму обміну інформацією, яка може передаватися як усно, так і письмово чи за допомогою технічних засобів. Сюди також необхідно віднести системи знаків іншого роду, які мають інформаційну значущість для особи. Це — передача інформації через електронний зв'язок (Інтернет), поштою, телефоном, телефаксом, телеграфом та іншими подібними способами. Вимоги конституційного захисту поширюються також на операторів, провайдерів, які зобов'язані забезпечити режим конфіденційності шляхом вжиття технічних та організаційних заходів для захисту телекомунікаційних мереж, засобів телекомунікацій, інформації з обмеженим доступом тощо (ст. 9 Закону про зв'язок).

Під конституційний захист не підпадає інформація, яка передається на Інтернет-форум або отримала широкий розголос через засоби масової інформації за волею однієї із заінтересованих осіб.

Винятки із сфери конституційного захисту можуть стосуватися інтересів кримінальної юстиції. Вони встановлюються законом з метою запобігти злочину чи з'ясувати істину при розслідуванні кримінальної справи. Втручання є обґрунтованим лише у тому випадку,

коли вичерпано всі інші засоби одержання інформації. Із конституційного положення випливає, що закон не може встановлювати довільний режим таких обмежень конфіденційності. Можливе отримання на основі закону лише інформації, яка безпосередньо стосується розслідування кримінальної справи і має істотне значення для з'ясування істини. Конституція вимагає, щоб при цьому була додержана судова процедура впровадження таких законних обмежень, на яку автоматично поширюється вимога вмотивованості судового рішення відповідно до критеріїв, встановлених ст. 30 Конституції.

2.2.1.6. Право на недоторканність особистого і сімейного життя особи (ст. 32 Конституції України). Конституційна гарантія поширюється на можливість вільного вибору особою особистого життя, формування кола спілкування та соціальних зв'язків, визначення роду професійних занять. Конституційний захист надається сімейному життю, оскільки сім'я є найважливішим середовищем і необхідною умовою нормальної життєдіяльності людини.

Право на захист від втручання в особисте життя можна розуміти як недоторканність середовища життя людини, захист його від свавільного втручання державних органів і будь-яких сторонніх осіб, у тому числі і членів сім'ї, в його спосіб життя взагалі¹. Згідно зі ст. 301 ЦК України поняття «особисте життя» охоплює поведінку фізичних осіб поза межами виконання різноманітних суспільних обов'язків, тобто життєдіяльність людини у сфері сімейних, побутових, особистих, інтимних та інших стосунків. З цього приводу ЄСПЛ у справі *Niemietz vs. Germany* зазначив таке:

«29. Суд не вважає, що можливо чи необхідно дати вичерпне визначення поняття «особисте життя». Було б занадто суворим обмеженням його інтимною сферою, де кожний може жити своїм власним особистим життям як він бажає, і тим самим цілком виключити зовнішній світ з неї. Повага особистого життя має також включати до деякої міри право встановлювати і розвивати відносини з іншими людьми.

Більше того, видається, немає принципових підстав, щоб поняття «особисте життя» виключало професійну діяльність і діяльність ділового характеру; саме у своїй роботі більшість людей має велику можливість розвивати відносини із зовнішнім світом»².

¹ Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. для вузів / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк М. — К. : Атіка, 2004. — С. 174.

² Европейский Суд по правам человека: избранные решения. — в 2 т. — М., 2001. — Т. 1. — С. 769—770.

У справі *X проти Нідерландів (1986)* ЄСПЛ визначив *особисте життя* як «*поняття, що охоплює фізичну і моральну недоторканність особи, включаючи її статеве життя*». Було встановлено, що дане визначення поширюється на питання сексу, сексуальності та сексуальної орієнтації, а також особистого життя у сфері професійної діяльності¹. Крім того, дане визначення застосовується в роботі правоохоронних органів і служб безпеки (встановлення спостереження і прослуховування телефонів), а також в аспекті застосування тілесних покарань, насильницьких фізичних дій, медичного обслуговування й екологічних питань.

Стаття 301 ЦК України передбачає такі елементи права на особисте життя: а) можливість фізичної особи бути носієм даного особистого блага; б) право визначати своє особисте життя; в) повноваження на ознайомлення з обставинами особистого життя. Це означає, що особа самостійно визначає коло осіб, які можуть володіти інформацією про її особисте життя. Фізична особа може дати дозвіл на поширення цієї інформації іншим особам у визначених нею межах. Однак у випадках, коли це прямо передбачено в законі, в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини, таке особисте немайнове право може бути обмежено; г) право зберігати у таємниці обставини свого особистого життя. Це означає, що фізична особа має можливість не розголошувати обставини свого особистого життя, а також вимагати такого нерозголошення від інших осіб, які володіють такою інформацією; д) вимагати захисту права на особисте життя.

Законодавство України дає також визначення поняття «сім'я», яким охоплюються особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки (ст. 3 Сімейного кодексу України). Відповідно до ч. 3 ст. 16 ЗДПЛ сім'я є природним та основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави. Стаття 291 ЦК України гарантує фізичній особі право на сім'ю, що включає такі елементи: а) право на створення сім'ї, б) право на вибір осіб для утворення сім'ї, право батьків обирати народжувати їм дітей чи всиновлювати і яку кількість, а також інші повноваження; в) право на перебування в сім'ї; право на повагу до сімейного життя; право на підтримання зв'язків із членами своєї сім'ї.

¹ Див. справи *X проти Ісландії*, *Німці проти Німеччини*, *X проти Нідерландів* / Український портал Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eurocourt.in.ua/>.

КСУ зазначив, що розуміння поняття «член сім'ї» слід диференціювати залежно від галузі законодавства. Зокрема, КСУ під членом сім'ї військовослужбовця, працівника міліції розуміє осіб, які відповідають таким критеріям: а) кровні (родинні) зв'язки або шлюбні відносини; постійне проживання з цими особами; ведення з ними спільного господарства. Тому до категорії членів сім'ї належать: дружина (чоловік); батьки, діти незалежно від того, чи є ці діти будь-кого з подружжя, спільні чи усиновлені, народжені у шлюбі або позашлюбні; близькі родичі та інші родичі, які не перебувають у безпосередніх родинних зв'язках; утриманці¹.

ЄСПЛ під поняттям «сімейного життя» розуміє кровні зв'язки між близькими родичами, наприклад між дідусем і онуками («Маркс проти Бельгії» (1979—80)). Воно також поширюється на осіб, які спільно проживають за наявності між ними близьких взаємин і фінансової залежності (справа «Х проти Швейцарії»), а також на цивільні шлюби (А, Б, і В проти Великої Британії).

У справі «Кроон проти Нідерландів» ЄСПЛ зазначив: «У будь-якому разі Суд враховує, що поняття «сімейне життя», як воно визначено у ст. 8, поширюється не тільки на шлюбні взаємини, а може охоплювати інші фактичні «сімейні узи», коли партнери проживають разом поза шлюбом... Як правило, спільне проживання є обов'язковою умовою для таких взаємин, інші особливі обставини можуть також слугувати показником того, що відносини мають досить постійний характер для створення фактичних «сімейних уз».

Втручання можливе тільки на підставі Конституції і має відповідати критеріям легітимності, пропорційності, забезпечення суспільних інтересів, передбачених статтями 23, 29—32, 34, 35, 37, 41, 43, 44, 50—52, 54, 55 Основного Закону України (національної безпеки, територіальної цілісності, авторитету і неупередженості правосуддя, прав і свобод інших людей, здоров'я і моральності населення). Легітимність втручання означає, що воно здійснюється на основі закону і на підставі вмотивованого рішення суду. У випадку невідкладної необхідності, у разі переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, допускається негайне втручання в особисте і сімейне життя, правомірність якого має бути перевірена судом у розумні строки.

Захист конфіденційної інформації про особу. Особа має право на збереження в таємниці будь-якої конфіденційної інформації, що сто-

¹ Рішення КСУ у справі щодо офіційного тлумачення терміна «член сім'ї» № 5-рп/99 від 3 червня 1999 року // Вісник Конституційного Суду України. — 1999. — № 3.

сується її особистого і сімейного життя. До такої інформації належать лікарська таємниця, таємниця усиновлення, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, адвокатська таємниця, таємниця вчинюваних нотаріальних дій, банківська таємниця, державна таємниця. Така інформація може збиратися, зберігатися, використовуватися та поширюватися лише на основі закону в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Право на інформацію. Доступ до інформації про персональні дані особи гарантується ч. 3 ст. 32 Конституції України і поширюється на інформацію, яка не підпадає під охорону, визначену законом як державна чи як інформація з обмеженим доступом. Особа має право звертатися із запитом щодо ознайомлення з відомостями про себе, якими володіють компетентні органи влади, та надання офіційного документа, який стосується її особисто. Згідно з правом на інформацію особа може робити запити на одержання інформації, яка міститься у досьє спецслужб. Особа вправі вимагати внесення змін або виправлень до інформації, якщо вона, на її думку, є неточною або помилковою.

КСУ пов'язує право особи на інформацію з правом знайомитися з відомостями про себе в органах публічної влади, установах і організаціях публічного права, якщо ці відомості не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Зокрема, медична інформація з обмеженим доступом (свідчення про стан здоров'я людини, історія її хвороби, мета запропонованих досліджень і лікувальних заходів, прогноз можливого розвитку захворювання) може бути видана лікарем на вимогу пацієнта, членів його сім'ї або законних представників повністю і в доступній формі. Разом з тим, лікар може обмежити надання пацієнтові такої інформації у повному обсязі, якщо повна інформація може зашкодити пацієнтові; таку інформацію лікар може надати членам сім'ї або законним представникам пацієнта¹.

ЄСПЛ визнає, що може мати місце легітимне втручання у приватне життя у формі стеження за особою, що може бути виправданим з мотивів суспільної необхідності зважаючи на «технічні досягнення засобів шпівонажу і, відповідно, засобів спостереження» і «розвиток тероризму в Європі за останні роки». Тому можливо, що «діяльність або небезпека, проти якої спрямована низка заходів спостереження, можуть тривати роками, навіть десятиліттями після зупинення цих заходів».

¹ Рішення КСУ у справі К. Г. Устименка № 5-зп від 30 жовтня 1997 року // Вісник Конституційного Суду України. — 1997. — № 2.

Подальше повідомлення особи про заходи стеження «може у значному ступені поставити під загрозу дострокову мету, яка першопочатково вважалася причиною ведення спостереження»¹.

Право на спростування відомостей. Особа має право на спростування недостовірної інформації про себе і членів сім'ї та право вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням і поширенням такої недостовірної інформації. Зазначене є абсолютним правом особи; відповідно, на суди поширюється конституційна вимога неприпустимості відмови у конституційному захисті. Щодо політиків і державних діячів, то на них поширюється положення про ширшу сферу допустимої критики, і щодо опублікування інформації про них і членів їхньої сім'ї, тому обсяг конституційного захисту є вужчим, ніж у приватних осіб².

2.2.1.7. Право на свободу пересування і поселення (стаття 33 Конституції України). Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантуються свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишити територію України, за винятком обмежень, встановлених законом.

Дане основне право включає: а) право на свободу пересування; б) право на вільний вибір місця проживання; в) право вільно покинути територію України; г) право будь-коли вільно повернутися на територію України.

Обмеження права на свободу пересування завжди мають бути об'єктом судової перевірки з метою недопущення свавільного обмеження цього права. Зокрема, арешт, затримання особи для встановлення її особистості, взяття під варту як запобіжний захід повинні бути обґрунтовані і засновані виключно на законі.

ЄСПЛ пов'язує гарантії права на свободу пересування з неприпустимістю тривалого обмеження можливості особи вільно пересуватися залежно від його інтенсивності та масштабу. Якщо затримання проводилося з метою аналізу крові, то воно підпадає під ст. 5 ЄКПЛ навіть у тому випадку, коли воно мало місце протягом нетривалого строку. Навіть повернення підозрюваного в літаку з метою його видачі є обмеженням свободи пересування. Захист надається навіть у тому випадку,

¹ Рішення ЄСПЛ у справі «Клас проти Німеччини» // Європейський Суд по правам человека: Избран. решения. — в 2 т. — М., 2001. — Т. 1. — С. 175, 178.

² Див. Рішення ЄСПЛ у справі «Лінгенс проти Австрії» // Європейський Суд по правам человека: Избранные решения. — в 2 т. — М., 2001. — Т. 1. — С. 527.

коли особам, які шукають притулку, в аеропорту забороняється в'їзд у країну, так що у них не залишається іншого виходу, як перебувати у транзитній зоні аеропорту¹.

Право особи на вільний вибір проживання накладає на державу негативні обов'язки не вчиняти перешкод особі у виборі місця поселення. Держава несе позитивні зобов'язання по забезпеченню такого режиму реєстрації фізичних осіб, який би не перешкоджав реалізації права на вільний розвиток особистості, збереження цілісності сім'ї та родинних зв'язків, ділову та професійну діяльність.

Держава вправі обмежувати свободу поселення лише на основі закону та з мотивів суспільної необхідності. Відповідно до Протоколу № 4 до ЄКПЛ такі обмеження можуть вводитися в інтересах національної та громадської безпеки, з метою підтримання громадського порядку або запобігання злочинам, для захисту здоров'я чи моралі, захисту прав і свобод інших людей. Зокрема, поточним законодавством України введено: обмеження свободи поселення у прикордонній смузі, де діє прикордонний режим; на території прикордонних залізничних та автомобільних станцій, морських і річкових портів, аеропортів та аеродромів, відкритих для міжнародного сполучення; обмеження пересування і поселення осіб, які відбули кримінальне покарання у місцях позбавлення волі та перебувають під адміністративним наглядом; обмеження проживання у зоні обов'язкового відселення за наслідками катастрофи на Чорнобильській АЕС; обмеження пересування підозрюваного, обвинуваченого та підсудного у вигляді підписки про невиїзд або взяття під варту в якості запобіжного заходу.

Сьогодні виникають питання щодо ліквідації елементів інституту прописки, який істотно обмежує свободу пересування і поселення. Прописка передбачає необхідною умовою для реалізації цієї свободи отримання дозволу на зміну місця проживання від органу, що здійснює реєстрацію фізичних осіб (сьогодні — це органи внутрішніх справ). КСУ щодо зазначеного зайняв половинчасту позицію і, таким чином, остаточно не розв'язав проблему. Визнавши у цілому неконституційним інститут прописки (виписки), Суд так і не розглянув питання конституційності актів органів влади СРСР, які чинні на сьогодні і застосовуються у практиці органів внутрішніх справ, хоча вони суттєво обмежують право особи на свободу пересування і поселення (постано-

¹ Экштайн К. Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской конвенции : учеб. пособ. для вузов / К. Экштайн. — М. : NOTA BENE, 2004. — С. 88.

ви Ради Міністрів СРСР № 677 і № 678 від 28 серпня 1974 року). Кабінет Міністрів не вжив до сьогодні ніяких заходів щодо реформування порядку реєстрації фізичних осіб, хоча необхідність цього констатував КСУ.

2.2.1.8. Право на свободу вираження поглядів (ст. 34 Конституції України). Конституція гарантує право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно, на свій вибір, збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб.

Досить проблематично давати трактування свободи думки, оскільки право як засіб внутрішнього контролю не дає можливості забезпечити ефективні гарантії такої свободи. Тому це право необхідно тлумачити у нерозривному зв'язку з правом на свободу слова. У такому контексті право на свободу думки полягає у забезпеченні захисту від можливого нав'язування особі певного способу мислення та підпорядкування її думки думці інших людей. Іншими словами, реальними правовими гарантіями свободи думки є вільне вираження особою своїх поглядів і переконань. Конституція вживає не тільки термін «свобода слова», оскільки вираження поглядів і переконань може здійснюватися не лише у словесній формі, а й за допомогою жестів, рухів, через друковані чи електронні засоби інформації.

Вираження поглядів може стосуватися різноманітних сфер людського життя: політики, організації влади, економіки, освіти й культури, мистецтва і літератури, духовного життя тощо. Конституція не встановлює обмежень стосовно сфери обміну думками, вона лише визначає підстави для можливого обмеження режиму здійснення свободи вираження поглядів.

Свобода вираження поглядів може бути обмежена законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою: а) запобігання заворушенням чи злочинам; б) охорони здоров'я населення; в) захисту репутації або прав інших людей; г) запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; д) підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

2.2.1.9. Право на свободу совісті і віросповідання (ст. 35 Конституції України). Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одно-

¹ Рішення КСУ у справі щодо прописки № 15-рп/2001 від 14 листопада 2001 року // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 5.

особово чи колективно релігійні культури і релігійні обряди та весті релігійну діяльність.

Право кожної людини *вільно сповідувати ту чи іншу релігію* і безперешкодно відправляти культури та обряди означає свободу віросповідання. У власному розумінні віра стосується питань божественного і трансцендентного, тому особу не може бути примушено до визнання чи невизнання певної віри. Разом з тим, ця свобода накладає на державу позитивні обов'язки щодо забезпечення захисту вільного здійснення релігійних культів і обрядів, релігійної діяльності.

Свобода світогляду людини є складним поняттям, яке досить непросто висвітлити. Часто ця свобода пов'язується із свободою совісті, під якою розуміють право людини вірити або не вірити в Бога, а відповідно з цим — вільно вибирати релігію. Світогляд виражає бачення людиною оточуючого світу, її самовизначення в житті. Тому свободу світогляду не можна віднести до абсолютного права. Світогляд може виражати особисті переконання особи, її життєві цінності та установки, однак отримують правовий захист лише ті переконання, які є «достатньо переконливими, серйозними, цільними та важливими».

Реалізація права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежена законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я, моральності населення або прав і свобод інших людей. Важливим конституційним принципом є відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а школи — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від виконання законів і від своїх обов'язків перед державою за мотивами релігійних переконань. Винятки із даного правила можуть передбачатися тільки законом. Прикладом цього є Закон про альтернативну (невійськову) службу, згідно з яким обов'язкова військова служба може бути замінена альтернативною (невійськовою) службою, якщо громадянин України має істинні релігійні переконання і належить до законно діючої релігійної організації, віровчення якої не допускає користування зброєю та служби у Збройних Силах України.

2.2.2. Політичні права і свободи громадян

У політичній сфері людина вступає у правовідносини, пов'язані із здійсненням влади. Політична сфера діяльності людини є багатогранною: участь у формуванні органів публічної влади, заміщення представницького мандату або посад на публічній службі, здійснен-

ня впливу на хід і зміст владних рішень, здійснення контролю над діями суб'єктів владних повноважень. Політичні права поширюються переважно на громадян України. Серед політичних прав виділяють дві групи: інтегративні права (свобода вираження поглядів і свобода інформації, свобода об'єднань, свобода зібрань) і права на участь (виборче і референдарне право, право на доступ до публічної служби, право (на звернення) петицій)¹.

У Конституції України отримали своє відображення майже всі найголовніші права і свободи, які можна віднести до політичних: право на участь в управлінні державними та суспільними справами, виборчі права, право на об'єднання, право на мирні збори та демонстрації, право на свободу друку та інформацію, право на звернення тощо.

Політичні права можуть реалізовуватись людиною та громадянином як індивідуально, так і колективно (через громадські об'єднання). Прикладом політичного права, що реалізується тільки колективно, може бути право на збори, мітинги, об'єднання у політичні партії та громадські організації, яке одноособово здійснити неможливо.

Закріплені в Конституції України найважливіші політичні права і свободи відображають загальновизнані міжнародні норми, передбачені у визнаних Україною Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, ЄКПЛ і деяких інших актах. Більш детально регламентація політичних прав і свобод встановлюється у спеціальних законодавчих актах законодавства України, наприклад у законах про громадянство України, про референдуми, про вибори тощо.

2.2.2.1. Свобода асоціацій (статті 36, 37 Конституції України).

Громадяни мають право на свободу асоціацій, тобто на об'єднання у політичні партії та громадські організації для захисту своїх прав і свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних інтересів.

Можливість об'єднання у різноманітні організації є невід'ємною частиною сучасного демократичного ладу, оскільки люди через організації інтегруються за спільністю інтересів і ці організації є основним каналом впливу народу на прийняття та зміст рішень органів публічної влади. Це право дозволяє громадянам об'єднувати свої зусилля для реалізації своїх інтересів і захисту своїх прав і свобод.

¹ Дмитриев Ю. А. Гражданин и власть / Ю. А. Дмитриев, А. А. Златопольский. — М. : Манускрипт, 1994. — С. 28—29.

Такого роду об'єднання дозволяють шляхом самоорганізації вирішувати свої справи без втручання держави.

За Конституцією України свобода асоціацій як політичне право поширюється на некомерційні організації, які засновані на добровільному членстві, мають демократичну структуру і можливість демократичного вирішення внутрішньоорганізаційних спорів. Щодо республіканських чи регіональних організацій закон встановлює вимогу наявності їх територіальних осередків, що свідчить про значний громадський вплив таких організацій, їх зворотні зв'язки з населенням, широкі можливості представництва інтересів населення перед органами публічної влади і посадовими особами.

Форми асоціацій. За своїм змістом і характером право на об'єднання передбачає можливість створення двох видів недержавних об'єднань: політичних партій і громадських організацій. Право громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації та порядок їх створення на підставі статей 36 і 37 Конституції України конкретизовані законами про об'єднання громадян і про політичні партії. Ці положення відповідають приписам Загальної декларації прав людини (ст. 22) і Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (ст. 22) про право на свободу асоціацій.

Право на об'єднання у політичні партії мають тільки громадяни України; ці партії сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, участі у виборах органів державної влади та місцевого самоврядування. Метою створення об'єднань громадян є задоволення і захист законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національних, культурних, спортивних та інших інтересів.

Деякі особливості має конституційне право громадян на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів за родом їхньої професійної діяльності. Профспілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права; обмеження щодо членства в них встановлюються виключно Конституцією та законами України. Законодавством передбачено, що ніхто не може бути примушений до вступу у будь-яке об'єднання громадян або обмежений у правах за належність або неналежність до них. Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Обмеження можуть встановлюватися законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (ст. 36 Конституції). Забороняється створення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквіда-

цію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення тощо (ст. 37 Конституції України). Також не допускаються створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади, виконавчих органах місцевого самоврядування, у військових формуваннях, а також на державних підприємствах, в установах, організаціях і навчальних закладах. Важливою гарантією для об'єднань громадян є встановлення судового порядку заборони їх діяльності.

Професійні спілки утворюються вільно, і поточне законодавство не може встановлювати додаткові обмеження, не засновані на положеннях Конституції. Зокрема, на одному підприємстві можуть діяти декілька профспілок незважаючи на те, чи всі вони є стороною колективного договору, угоди; вони є рівними перед законом¹. Утворення профспілки не може бути поставлено в залежність від кількості її членів, зайнятих у відповідній галузі, регіонах чи в Україні, оскільки це ставить новостворювану профспілку в умови необхідності отримання попереднього дозволу на її створення, що є неконституційним².

2.2.2.2. Право на участь в управлінні державними справами (стаття 38 Конституції України). Воно поглиблює найголовніше положення статті 5 Конституції, яке визнає за народом право бути єдиним носієм суверенітету і джерелом влади в Україні. Влада здійснюється народом як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Це загальне право громадян України, яке конкретно реалізується в різних організаційно-правових формах. Найголовнішими з них є передбачені на конституційному рівні право на участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, право вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування, мати рівні права доступу до служби в державних органах і органах місцевого самоврядування тощо. Кожне із зазначених прав має самостійне значення і свої особливості, що обумовлює їх окремий розгляд.

Виборче право. Як форма прямого народовладдя вибори є одним із найголовніших засобів формування громадянами органів держав-

¹ Рішення КСУ у справі про профспілку, що діє на підприємстві № 14-рп/98 від 29 жовтня 1998 року // Вісник Конституційного Суду України. — 1999. — № 1.

² Рішення КСУ у справі про свободу утворення профспілок № 11-рп/2000 від 18 жовтня 2000 року // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 5.

ної влади та місцевого самоврядування. Суб'єктивне виборче право громадян вільно обирати і бути обраним насамперед передбачено ст. 38 Конституції України, а також у спеціально присвяченому цьому питанню її третьому розділі (статті 69—71). У Конституції визначаються як загальні виборчі принципи та вимоги до виборів, так і вік та інші умови (виборчі цензи), за яких громадянин України набуває право у повному обсязі здійснювати свої виборчі права. Найголовнішими (найбільш загальними) з них є право обирати (право голосу) та право бути обраним.

Право голосу на виборах мають громадяни України, які досягли на день виборів вісімнадцяти років, за винятком громадян, яких визнано судом недієздатними. Право бути обраним народним депутатом України настає з досягненням 21 року, Президентом України — з 35 років. Крім вікових обмежень законодавством встановлені також вимоги щодо постійного проживання на території України протягом певного часу, знання державної мови, відсутності судимості тощо.

Наявність загального виборчого права обирати (права голосу) надає можливість здійснювати більш конкретні права: право бути внесеним до списку виборців, висувати кандидатів, підтримувати їх (агітувати за них) тощо. Що стосується права бути обраним, то його змістом є право висувати свою кандидатуру чи бути висуненим кандидатом на виборну посаду, набуття статусу якого надає додаткові виборчі права, а саме: право зустрічатися з виборцями, користуватися засобами масової інформації, мати довірених осіб, проводити передвиборну кампанію тощо. Водночас, кандидат на виборну посаду, користуючись правами обиратися і бути обраним, має і право обирати, в тому числі голосувати за свою кандидатуру та реалізувати всі інші права, надані виборцям.

Референдумне право. Право голосу на референдумах, як і на виборах, мають громадяни України при досягненні вісімнадцятирічного віку (ст. 70 Конституції України). Всенародне голосування, тобто референдум, — це одна з найважливіших форм безпосередньої демократії, прямого народовладдя, яка надає право кожному громадянину України брати участь у вирішенні найсуттєвіших питань суспільного та державного життя. Це право здійснюється як у масштабах усієї країни (всеукраїнський референдум), так і в межах адміністративно-територіальних одиниць.

Право громадян України брати участь у референдумах передбачено насамперед статтею 38 Конституції України. Крім того, правове регулювання реалізації цього права визначено в Законі України

про всеукраїнський референдум (2012 р.). Однак зазначене законодавче регулювання є суперечливим, зокрема це стосується прийняття нової редакції Конституції України на референдумі, хоча така не передбачена розділом XIII Основного Закону. На сьогодні залишається неврегульованим питання проведення місцевих референдумів, оскільки з набранням чинності згаданим вище Законом втратив чинність радянського зразка Закон про всеукраїнський і місцеві референдуми 1990 року.

Право на рівний доступ до публічної служби. Згідно зі статтею 38 Конституції України громадянам гарантується рівне право на доступ до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування. Таким чином, Основний Закон визначив сферою діяльності публічних службовців сферу державного управління та місцевого самоврядування. Конституційне положення про рівність у доступі до публічної служби можна трактувати принаймні у таких аспектах: а) гарантії рівних можливостей доступу до вакантної посади в органах держави та місцевого самоврядування; б) презумпція відповідальності претендента на посаду, який повинен відповідати визначеним у законі критеріям допустимості на публічну службу, насамперед щодо належного рівня освіти, особистих моральних і ділових якостей; в) формування та забезпечення системи ефективної освіти і перепідготовки кадрів, яка дає претендентові можливість здобути належну освіту та практичні навички щодо здійснення функцій і завдань, покладених законом на публічного службовця; г) обов'язок пройти відкритий конкурсний відбір на вакантну посаду відповідно до встановлених законом кваліфікаційних критеріїв.

Згідно з правовою позицією КСУ законом можуть встановлюватися детальні критерії до окремих категорій державних службовців, зокрема певні кваліфікаційні вимоги: «Кваліфікаційні вимоги зумовлені родом і характером діяльності... посадових осіб, а тому не можуть розглядатися як обмеження громадян у користуванні рівним правом доступу до державної служби... До кваліфікаційних вимог належать, зокрема, життєвий досвід та соціальна зрілість, які набуваються з досягненням певного віку.

Критерієм у законодавчому встановленні кваліфікаційних вимог до віку є доцільність»¹.

Згідно зі ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права кожен громадянин повинен мати право і можливість

¹ Рішення КСУ у справі про віковий ценз № 5-рп від 18 квітня 2000 року // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 2.

допускатися у своїй країні на загальних умовах рівності до публічної служби без будь-якої дискримінації та без необґрунтованих обмежень. У ст. 2 цього Пакту встановлено, що кожна держава має поважати та забезпечувати всім особам, які перебувають на її території та під її юрисдикцією, права, визнані у цьому пакті, без будь-якої різниці, зокрема стосовно раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового становища, народження або іншої обставини¹. Відповідно до принципу верховенства права рівний доступ до публічної служби є однією із засад демократичного ладу та забезпечення вільного розвитку індивіда.

Згідно з конституційним принципом рівного доступу до служби в органах держави і місцевого самоврядування таким правом володіють громадяни України, які досягли повноліття, мають професійну освіту, володіють на належному рівні українською (державною) мовою. Відповідно до конституційного принципу гарантованості вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України законом може встановлюватися вимога стосовно знання претендентом на посаду у публічній службі мови національної меншини у місцях її компактного проживання.

Не можуть бути прийняті на публічну службу особи, визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними, якщо вони позбавлені судом права обіймати посади в органах публічної влади. Також можуть перешкоджати прийняттю на державну службу наявність певного захворювання (підтвердженого висновком медичної установи), родинні або близькі стосунки з іншими, безпосередньо підпорядкованими, державними службовцями, іноземне громадянство, відмова від проходження процедури допуску до державної таємниці (якщо робота пов'язана з останньою), відмова від надання відомостей про доходи і майно².

Основою правового механізму забезпечення рівного доступу до публічної служби в Україні є відбірковий характер процедур прийняття на посади публічної служби і всіх подальших призначень при просуванні по службі³. В Україні процедуру конкурсного заміщення

¹ Международный пакт о гражданских и политических правах // Права человека: Основные международные документы. — М., 1989. — С. 35.

² Чиркин В. Е. Государственное управление / В. Е. Чиркин. — М., 2002. — С. 279—280.

³ Філіповський В. М. Питання конкурсного відбору і призначення на посади державних службовців / В. М. Філіповський // Виконавча влада і адміністративне право / за ред. В. Б. Авер'янова. — К. : Ін Юре, 2002. — С. 343.

посад у публічній службі запроваджено вперше з 16 грудня 1993 року з прийняттям Закону про державну службу.

2.2.2.3. Право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (стаття 39 Конституції України). Таке право є однією з форм безпосередньої демократії, яка дозволяє громадянину брати участь в обговоренні чи вираженні ставлення до будь-яких економічних, політичних та інших питань. Згідно зі статтею 39 Конституції України громадяни України мають право збиратися мирно, без зброї, і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких повинні завчасно повідомити органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування. Суб'єктами зазначеного права є фізичні та юридичні особи. Конституційний захист поширюється і на юридичних осіб для забезпечення правомірності прийняття рішень вищими керівними органами.

Зібрання є одним із засобів формування думки окремих громадян, громадської та політичної думки. Таким чином народ отримує додатковий засіб впливу на хід прийняття владних рішень. Свобода зібрань також є засобом контролю населення над владою. Конституція не передбачає обмежень щодо форм зібрань, тому вони можуть бути реалізовані у будь-якій формі, прямо не забороненій законом. Зокрема, зібрання невизначеної тривалості (вахта миру, наметове містечко, пікетування, голодування тощо) також підпадають під конституційний захист. Головним при цьому є колективна форма вираження думки.

Конституційний захист поширюється на мирні зібрання. У випадку проведення демонстрації може виникнути колізія тлумачення, оскільки демонстрація може супроводжуватися певними провокаціями, безчинством, що може загрожувати громадському порядку. Однак провокування під час демонстрації не завжди означає посягання на мирне життя. Якщо ж збираються особи, які мають явний намір спровокувати масові заворушення, то таке зібрання не підпадає під конституційний захист (ст. 39, ч. 2).

Необхідною умовою реалізації права на свободу зібрань є додержання порядку попереднього сповіщення, який передбачає розумні строки останнього, щоб при проведенні зібрання було вжито заходів для забезпечення громадського порядку та попередження провокацій і масових заворушень.

КСУ визначив критерії правомірності проведення зібрань: зібрання можна проводити «за умови обов'язкового завчасного сповіщення про це органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування»; таке

сповіщення слід здійснювати «через організаторів масових зібрань»; завчасне сповіщення повинно мати попередній характер; тривалість строків «має бути у розумних межах і не повинна обмежувати» свободу зібрань; ці строки мають «служувати гарантією реалізації цього права громадян»; органи влади протягом цього строку повинні взяти ряд підготовчих заходів для безперешкодного проведення запланованого зібрання; у разі необхідності компетентні органи узгоджують з організаторами масових зібрань дату, час, місце, маршрут, умови, тривалість їх проведення¹.

Що стосується обмеження реалізації цього права, то воно може встановлюватись лише судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку (з метою запобігання злочинам чи заворушенням, для захисту прав і свобод інших людей або для охорони здоров'я населення). Основою обмежень свободи зібрань є конституційна вимога їх мирного і беззбройного характеру.

Конституційні норми мають загальний характер, що зумовлює необхідність визначення у спеціальному законодавчому акті вимог стосовно умов і порядку здійснення цього права, встановлення відповідних організаційно-правових гарантій, тому існує об'єктивна потреба у прийнятті відповідного закону.

2.2.2.4. Право на звернення (ст. 39 Конституції України). Це право є важливим чинником демократичного розвитку держави і суспільства. Воно забезпечує громадянам України можливість брати участь в управлінні державними та суспільними справами, впливати на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, відстоювати і захищати свої права та інтереси.

Згідно з принципом довіри при розгляді звернень приватних осіб посадова особа повинна вжити всіх заходів щодо забезпечення належної процедури проведення перевірки. На жаль, в Україні на сьогодні ще не реалізовано принцип єдиного вікна процедур розгляду звернень, зокрема реєстраційних процедур. Виникають істотні проблеми у забезпеченні поваги до гідності особи, яка звертається, з боку посадових осіб через їх необ'єктивність та упередженість при розгляді звернень. Однією з перешкод додержанню порядку звернень є невисока правова культура розгляду звернень.

¹ Рішення КСУ у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання № 4-рп/2001 від 19 квітня 2001 року // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 2.

Відповідно до ст. 40 Конституції України будь-яка людина має право особисто звертатись або направляти індивідуальні або колективні письмові звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також до посадових і службових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Закріплення права на звернення на конституційному рівні відповідає загальноновизнаним міжнародним стандартам¹.

При реалізації свого права на звернення особа має право: а) особисто викласти аргументи особі, яка перевіряла звернення та брала участь у його перевірці; б) знайомитися з матеріалами перевірки; в) подавати додаткові матеріали; г) користуватися послугами захисника; д) одержати письмову відповідь про результати розгляду заяви чи скарги; е) вимагати відшкодування збитків, якщо вони стали результатом порушень встановленого порядку розгляду звернень.

У Законі про звернення громадян конкретизуються питання форм і способів реалізації права на звернення, під якими розуміють викладені у письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви або скарги. Установлено порядок, за яким звернення мають розглядатися і вирішуватись у місячний строк з дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, — негайно, в усякому разі не пізніше п'ятнадцяти днів з моменту їх одержання.

2.2.3. Висновки

1. ЄСПЛ однозначно стоїть на позиції, що гідність людини — це основа реалізації громадянських і політичних прав та свобод.

2. Щодо концепції КСУ, то зв'язок між гідністю людини, правом на повагу до неї, з одного боку, та громадянськими і політичними правами та свободами, з іншого, має значною мірою опосередкований характер. Це, зокрема, є наслідком того, що ані доктринально, ані в суспільній думці ще не відбулося усвідомлення справжньої ролі права на повагу до гідності людини як провідного принципу права і суб'єктивного права особи.

Проблемні питання до § 2.2

1. Які права належать до групи громадянських прав і свобод людини та громадянина? Якими статтями ЄКПЛ і Конститу-

¹ Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. для вузів / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К. : Атіка, 2004. — С. 216.

- ції України вони передбачені? Чи є відмінності в їх регулюванні цими актами?
2. Які права належать до групи політичних прав і свобод людини та громадянина? Якими статтями ЄКПЛ та Конституції України вони передбачені? Чи є відмінності в їх регулюванні цими актами?
 3. Які рішення ЄСПЛ є найбільш вагомими у сфері захисту громадянських та політичних прав і свобод людини і громадянина? Чому?
 4. Які рішення КСУ є найбільш вагомими у сфері захисту громадянських та політичних прав і свобод людини і громадянина в Україні?
 5. Як природне право на повагу до гідності людини може гарантувати реалізацію громадянських і політичних прав та свобод людини і громадянина? Наведіть конкретні приклади.

Практичні завдання та вправи до § 2.2

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. Громадянські та політичні права і свободи людини визначають особистий статус індивіда та межі його приватної автономії.
- 1.2. Конституція України вичерпно та чітко встановлює критерії правомірності обмеження недоторканності особи.
- 1.3. Право людини на захист від втручання в особисте життя слід розуміти як недоторканність середовища життя людини, її захист від свавільного втручання державних органів та будь-яких сторонніх осіб, у тому числі й членів сім'ї, в її спосіб життя взагалі.
- 1.4. За Конституцією України право на об'єднання у політичні партії та громадські організації належить тільки громадянам України.
- 1.5. Право голосу на виборах мають усі громадяни України, які на день проведення виборів досягли вісімнадцяти років.
- 1.6. Чинне законодавство України встановлює, що ніхто не може бути примушений до вступу до будь-якого об'єднання громадян або обмежений у правах за належність або неналежність до них.
 - *Письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

№ 2. З метою реєстрації молодіжної громадської організації «Молодіжне громадське об'єднання «Наш шлях» 1 липня 2011 року іні-

ціативна група звернулася з відповідною заявою та пакетом необхідних для державної реєстрації документів до Головного управління юстиції у Полтавській області. 22 липня 2011 року управління юстиції в реєстрації громадської організації відмовило, посилаючись на те, що, по-перше, організація не завірила заяву про державну реєстрацію нотаріально, а по-друге, деякі положення її статуту не відповідають чинному законодавству України. Зокрема, було вказано, що: 1) статут містить положення, що організація є юридичною особою, хоча вона такою стає з моменту реєстрації; 2) мета — здійснення благодійної та наукової діяльності — не узгоджується із законами про благодійництво і благодійні організації та про наукову й науково-технічну діяльність; 3) не враховано вимоги ч. 2 та ч. 4 статті 98 ЦК України щодо скликання загальних зборів та ліквідації об'єднання; 4) організація не має права брати участь в охороні пам'яток історії, археології, культури, оскільки це суперечить законодавству; 5) «п. 2.4.4 щодо проведення виставок, ярмарок не відповідає розділу «Суб'єкти виставкової діяльності» Концепції розвитку виставково-ярмаркової діяльності, затвердженої постановою КМУ від 22 серпня 2007 року № 1065, оскільки організаторами виставок і ярмарок є центральні та місцеві органи виконавчої влади, а також суб'єкти господарювання всіх форм власності, основна діяльність яких пов'язана з організацією та проведенням виставок».

Завдання

1. Проаналізуйте законність підстав для відмови управління юстиції у державній реєстрації громадської організації. Чи узгоджуються вони з національним законодавством? Якщо так (ні), то чому?
 2. Чи відповідає міжнародним стандартам встановлений чинним законодавством України порядок створення громадських організацій? Якщо так (ні), то чому?
 3. Які ще проблеми виникають на практиці при реалізації громадянами свого конституційного права на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації?
- *Письмові відповіді аргументувати юридично, теоретично та практично.*

№ 3. Прочитати перелічені нижче підручники та навчальні посібники вітчизняних та зарубіжних авторів: Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К. : Атіка, 2004; Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник / А. М. Колодій,

А. Ю. Олійник. — К. : Правова єдність, 2008; Крегул Ю. І. Права і свободи людини : навч. посіб. / Ю. І. Крегул, В. В. Ладиченко, В. І. Орленко. — К. : Книга, 2004; Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні: до 60-річчя Загальної декларації прав людини / за ред. Ю. С. Шемшученка. — К. : Юридична думка, 2008; Дженис М. Европейское право в области прав человека (практика и комментарии) / М. Дженис, П. Кэй, Э. Бредли ; пер. с англ. — М., 1997; Пейн Томас. Права людини / Томас П. ; пер. з англ. І. Савчак. — Львів, 2000; Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного Суду України / А. С. Головін. — К. : Логос, 2011; Рижков Г. Принцип правової держави в Основному Законі (Конституції) ФРН і судова практика Федерального Конституційного суду ФРН / Г. Рижков. — К. : Книги для бізнесу, 2008; La Declaration des droits de l'home et du citoyen et la jurisprudence. Presses Universitaires de France. Colloque des 25 et 26 mai 1989 au Conseil Constitutionnel; Protection constitutionnelle et protection internationale des droits de l'home: concurrence ou complementarite? Volume I Rapports des delegations participantes. IXe Conference des Cours Constitutionnelles Europeennes (Paris, 10—13 mai 1993).

Завдання

1. Що спільного і відмінного у питаннях визначення видів і змістової характеристики політичних і громадянських прав та свобод людини і громадянина, а також у механізмах їх гарантування?
2. Чим обумовлена розбіжність поглядів науковців на зазначені проблеми?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтувати теоретично.*

№ 4. Визначити, які з перелічених прав та свобод людини і громадянина належать до громадянських, а які — до політичних:

- а) право на свободу пересування;
- б) право на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації;
- в) право на повагу до гідності;
- г) право на свободу та особисту недоторканність;
- д) право на свободу совісті і віросповідання;
- е) право на участь в управлінні державними справами;
- є) право на свободу вираження поглядів;
- ж) право на звернення.

Завдання

1. Якими положеннями Конституції України встановлено: а) гарантії реалізації зазначених прав і свобод людини і громадянина; б) гарантії їх захисту; в) гарантії охорони? Яку роль відіграє КСУ та вироблена ним доктрина у сфері конституціоналізації зазначених гарантій?
2. Знайти аналог зазначених гарантій прав та свобод людини і громадянина у міжнародних актах з прав людини. Що в цих актах та в Конституції України спільного і відмінного стосовно гарантій прав і свобод людини і громадянина?
3. Навести по 2—3 приклади рішень ЄСПЛ, прийнятих щодо України, стосовно порушень зазначених гарантій прав та свобод людини і громадянина. Чи можна їх вважати сталою судовою практикою? Якщо так (ні), то чому?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 5. У червні 2000 року громадянин Федотов Р. вчинив бійку зі своїми сусідами — родиною Осетрових. 10 червня 2001 року Осетров К. звернувся з листом до головного психіатра районної лікарні, стверджуючи, що Федотов Р. страждає на важкий психічний розлад і потребує психіатричного лікування. 15 червня 2001 року психіатр центральної районної лікарні оглянув Федотова Р. у дворі його будинку у зв'язку зі скаргами його сусідів. Лікар не попереджав Федотова Р. про те, що він здійснює психіатричний огляд. Ця розмова тривала близько 10 хвилин, після чого Федотов Р. спробував сфотографувати лікаря і автомобіль швидкої допомоги. Базуючись на цьому огляді, психіатр поставив пацієнту діагноз «хронічний маячний розлад». Лист із цим діагнозом і висновком про необхідність проходження Федотовим Р. судово-медичної експертизи з метою подальшого стаціонарного лікування, підписаний начальником центральної районної лікарні, було направлено до районного суду. Згодом Федоров Р. неодноразово скаржився до суду на те, що він зазнав незаконного медичного обстеження та огляду, а медичний діагноз — невірний. І, нарешті, він вирішив звернутися до ЄСПЛ.

Завдання

1. Чи були порушені права громадянина Федотова Р.? Якщо так (ні), то як Ви це обґрунтуєте? У яких національних та міжнародно-правових актах відповідні права закріплені?
2. Чи має Федотов Р. право в даному випадку звернутися до ЄСПЛ? Якщо так (ні), то чому?

3. Складіть проект тексту заяви Федотова Р. до ЄСПЛ з урахуванням відповідних вимог, що висуваються до подібних документів.
- *Письмові відповіді обґрунтувати юридично та практично.*

№ 6. Проаналізувати рішення КСУ: від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 (справа про смертну кару); від 19 квітня 2001 року № 4-рп/2001 (справа щодо завчасного сповіщення про мирні збори); від 13 грудня 2001 року № 18-рп/2001 (справа про молодіжні організації); від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001 (справа щодо прописки); від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 (справа щодо утворення політичних партій в Україні); від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009 (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України); від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011 (справа про строки адміністративного затримання).

Завдання

1. Виділити в кожному із зазначених рішень КСУ його ключові позиції з відповідних питань. Як вони вплинули на подальшу практику правового забезпечення відповідних прав і свобод людини і громадянина в Україні?
 2. Чи узгоджуються зазначені позиції КСУ з міжнародними стандартами у сфері прав людини? Якщо так (ні), то чому?
 3. У яких із зазначених рішень КСУ посилався на міжнародно-правові акти в сфері прав людини і рішення ЄСПЛ?
- *Свої письмові відповіді аргументувати юридично та практично.*

№ 7. Кандидат у депутати Верховної Ради АРК Тімохін І. звернувся до Окружного адміністративного суду АРК з адміністративним позовом про визнання незаконною та скасування постанови Виборчої комісії АРК № 966 від 31 жовтня 2011 року про прийняття щодо нього рішення про встановлення факту повторного порушення ним як кандидатом у депутати Верховної Ради АРК вимог Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради АРК, місцевих рад та сільських, селищних та місцевих голів» при проведенні передвиборчої агітації. Зокрема, актом про виявлення порушень виборчого законодавства від 29 жовтня 2011 року підтверджувався факт, що агітаційний матеріал кандидата в депутати Тімохіна І. І. був розміщений на об'єкті «Дом Памяти 1905 года» на бульварі Леніна, 1/7, який має статус пам'ятки архітектури та містобудування згідно з рішенням Кримського облвиконкому № 48 від 20 грудня 1990 року. На підста-

ві зазначеної постанови Виборча комісія АРК скасувала свою постанову від 18 жовтня 2011 року № 923 «Про реєстрацію Тімохіна І. кандидатом в депутати Верховної Ради АРК в одномандатному мажоритарному виборчому окрузі № 13 на проміжних виборах депутата Верховної Ради АРК 13 листопада 2011 року». В свою чергу, Тімохін І. стверджував, що агітаційний матеріал у нього був викрадений (що підтверджувалося відповідними документами та показаннями свідків), а вже після цього його хтось розклеїв. Іншими словами, він не давав вказівок розклеювати агітаційний матеріал, а акт про факт порушення виборчого законодавства було складено вже після викрадення агітматеріалів.

Завдання

1. Чи було порушено права Тімохіна І. в даному випадку? Якщо так (ні), то чому? Якщо так, то чи може він їх захистити в суді, подавши адміністративний позов? Чому Ви так вважаєте?
 2. Чи порушено право Тімохіна І. на повагу до його гідності як кандидата в депутати Верховної Ради АРК? Якщо так (ні), то чому?
 3. Яке рішення має прийняти Окружний адміністративний суд АРК? Чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично та практично.*

№ 8. Громадянка Криворчук А. досягла пенсійного віку, перед цим пропрацювавши 15 років на посаді сільського голови. Провівши збори за місцем проживання (сільський схід), члени сільської громади заявили, що підтримуватимуть її на чергових місцевих виборах, оскільки вона віддано, на користь громаді пропрацювала стільки років.

Завдання

1. Чи має конституційне право громадянка Криворчук А. висувати свою кандидатуру на посаду сільського голови на наступних місцевих виборах?
 2. Які конституційні права мають сільська громада та її члени у сфері місцевих виборів?
- *Відповіді обґрунтувати з посиланням на відповідні нормативно-правові акти та з урахуванням чиної практики.*

№ 9. Громадська організація «Актив міста» організувала проведення пікету перед входом до приміщення міської ради. Відразу до цього місця прибув наряд міліції і наказав усім розходитися, оскільки дозволу місцевої влади на проведення такого мітингу немає.

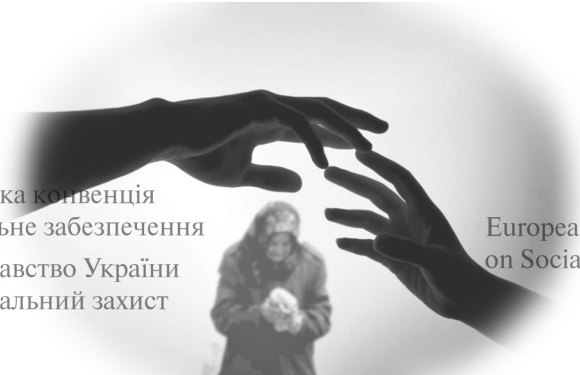
Завдання

1. Чи є правомірними дії міліції у даному випадку? Якщо так (ні), то чому?
2. Чи можуть представники громадської організації для продовження своєї акції навести міліції певні конституційні та законодавчі положення?
3. Наведіть відповідні правові позиції КСУ (конституційних судів зарубіжних країн) щодо проведення мирних зібрань.
 - *Відповіді обґрунтувати теоретично, юридично, практично.*

№ 10. Сформулюйте самостійно 2—3 найактуальніших питання щодо практики реалізації громадянських і політичних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Завдання

1. Чим Ви керувалися, називаючи свої питання найактуальнішими?
2. Навести письмові аргументи на підтримку поставлених запитань.

Європейська конвенція
про соціальне забезпечення
Законодавство України
про соціальний захист

European Convention
on Social Security

§ 2.3. Соціальні та економічні права і свободи

2.3.1. Соціальні права і свободи: вступні положення

26 грудня 2011 р. КСУ прийняв доволі контроверсійне Рішення № 20-рп/2011. Указаним Рішенням визнано конституційним пункт 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 23 грудня 2010 року № 2857-VI, з наступними змінами, за яким норми і положення деяких законів України, що стосуються порядку та розміру соціальних виплат окремим категоріям громадян, застосовуються у порядку та розмірах, встановлених КМУ виходячи з наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України на 2011 рік.

Рішення набуло широкого суспільного розголосу і стало предметом суспільно-політичних дебатів. Однак поза увагою учасників дискусії залишилися його правові аспекти. Між тим, правові позиції, викладені КСУ у даній справі, можуть стати ключовими для вирішення давно назрілої проблеми праворозуміння принципів правової, соціальної держави, а також для вироблення доктрини збалансування (пропорційності) дій держави щодо забезпечення нею добровільно взятих на себе соціальних зобов'язань перед людиною та необхідністю зменшити видатки з державного бюджету в умовах фінансової кризи. Однак КСУ не усунув ключову проблему — співвідношення принципу пропорційності та сутності змісту основного права, що, власне, і стало джерелом критики згаданого рішення.

Спробуємо проаналізувати основні проблеми захисту соціальних прав громадян у контексті вказаного Рішення КСУ.

2.3.1.1. Доктрина соціальної держави. Конституція проголосила Україну соціальною, правовою і демократичною державою (стаття 1). Відтак, політика держави спрямовується на створення умов, які забезпечують достатній життєвий рівень, вільний і всебічний розвиток людини як найвищої соціальної цінності (статті 1, частина перша статті 3, статті 23, 48 Конституції України).

У вітчизняній юридичній науці панує думка, що соціальна держава є, по суті, «благодійницею», яка абсолютизує соціальну захищеність і відповідні соціальні гарантії¹.

Основою правової держави є правова визначеність. Тому конкретизовані у законодавстві основні права і свободи мають забезпечуватися через відповідну соціальну політику уряду.

Реалізація соціальної політики уряду гарантується через контрольні парламентські процедури та відповідні президентські процедури, які є важливими засобами втілення соціальних, економічних, культурних прав у поточній діяльності компетентних органів влади й установ, що надають публічні послуги соціального характеру. Як конституційний орган влади КМУ повинен відстежувати правозастосовну практику з втілення норм соціального законодавства та пропонувати Верховній Раді заходи з її удосконалення. Разом з тим, соціальна політика держави має відповідати реальності та міркуванням раціональності, щоб не виникало небезпеки надмірних соціальних зобов'язань з боку держави, як це мало місце у часи Веймарської республіки у Німеччині.

Дієвість і реальність захисту основних прав забезпечується не тільки правоохоронною діяльністю держави, тобто здійсненням поліцейської функції, а й шляхом їх раціонального використання адресатами. Це передбачає на основі закону певну свободу розсуду виконавчої влади у проведенні соціальної політики, спрямованої на забезпечення необхідного рівня правового та соціально-правового захисту.

Державне управління здійснюється через певні адміністративні дії, які мають відповідати певним стандартам і вимогам. Критерієм дієвості таких стандартів є ефективна реалізація компетенції органами виконавчої влади. Згідно з конституційним принципом поділу влади (ст. 6 Конституції України) будь-яка адміністративна дія має спиратися на закон і забезпечувати конкретизацію та деталізацію його положень. Разом з тим, деталізація та конкретизація закону не повин-

¹ Теорія держави і права: енциклопедичний курс : підручник. — Х., 2006. — С. 181.

на призводити до підміни закону адміністративними діями у формі прийняття постанов чи інших нормативних актів (регламентарних актів).

Зазначена проблема співвідношення закону і регламентарних актів у німецькому праві вирішується через доктрину значущості. Вирішення усіх принципових питань, що безпосередньо зачіпають громадян, має керуватися законом. Оскільки сфера державного управління стосується публічно-правового втручання у приватну автономію фізичної чи юридичної особи, то мають існувати певні стандарти-вимоги, які визначають сутність адміністративних режимів. Такі вимоги мають бути засновані на законі і відповідати його загальним цілям і конкретним приписам. Має існувати певна інтенсивність законодавчого регулювання форм і методів державного управління з одночасною гарантією свободи розсуду (дискреції) адміністрації. У цьому аспекті видається цінним досвід ФРН.

Німецький вчений Бадур сформулював таке розуміння принципу законності управління: «Здійснення виконавчою владою державного управління і контроль за здійсненням державного управління з боку судового захисту права визначаються з конституційно-правової точки зору принципом законності управління. Тим самим парламентське рішення і регулювання за допомогою закону мають вирішальне значення для визначення завдань і повноважень виконавчої влади, а також для встановлення меж та області дії судового захисту права стосовно дій виконавчої влади... Принцип поділу влади є конституційно-правовою передумовою того, що виконавча влада і правосуддя «зв'язані правом», а також гарантією, що ті, чиї права порушені державною владою, зможуть звернутися до суду. Від цих принципів і гарантій правової держави залежить, чи зможе і якою мірою закон надати управлінню свободу дій та простір для власних оцінок і, разом з тим, установити обмежений правом масштаб для судового контролю і судового захисту»¹.

Оскільки йдеться про багатоманітність форм і методів державного управління, які мають бути засновані на законі та відповідати принципу законності управління, виникають певні стандарти щодо міри втручання у конкретні дії та критерії застосування свободи розсуду (дискреції) органу управління при вирішенні юридичної справи. Таке втручання повинно бути чітко визначено у законі, а адмі-

¹ Цит. за: Рихтер И. Судебная практика по административному праву : учеб. пособ. : пер. с нем. / И. Рихтер, Г. Ф. Шупперт. — М. : Юристь, 2000. — С. 35.

ністративна дія — відповідати особливостям предмета правового регулювання та вимогам правової визначеності. Стосовно оціночних понять адміністрація володіє свободою розсуду відповідно до предмета правового регулювання.

ФКС висловив з цього приводу ряд міркувань: «Згідно із судовими рішеннями, використання невизначених правових понять, у принципі, не викликає сумнівів з точки зору конституційного права. При відповіді на питання, які вимоги до визначеності мають бути висунуті в окремих випадках, слід враховувати особливості відповідного предмета регулювання, а також інтенсивність регулювання. Менш жорсткі вимоги слід висувати насамперед за багатоманітності обставин справи або за можливості швидкої зміни обстановки»¹.

В іншому рішенні ФКС зазначив: «Таким чином, у загальному вигляді не можна встановити, які вимоги слід висувати у міру необхідної визначеності в окремому випадку. Ступінь визначеності, який потребується у кожному окремому випадку, залежить, в основному, від своєрідності врегульованих обставин, зокрема і від того, в якому об'ємі регульована фактична область взагалі піддається більш точному понятійному опису. Крім цього слід також урахувувати вплив регулювання на осіб, яких воно стосується. Чим більш сильним є вплив, тим більш суворі вимоги висувуються щодо необхідної визначеності виходячи із конституційного принципу заснованості на законі, який вимагає, щоб законодавець сам встановив найважливіші засади регульованої правової області, що в істотному ступені зачіпає сфери реалізації свободи і рівності громадян, а не залишив це на розсуд управління»².

Соціальна спрямованість Української держави дістає вияв в утвердженні та забезпеченні соціальних прав, зокрема: права кожного на працю, права працюючого на відпочинок, права громадян на соціальний захист, права кожного на житло, права кожного на достатній життєвий рівень, права кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (статті 43, 45, 46, 47, 48, 49 Конституції України).

Водночас, конституційні принципи, на яких базується здійснення прав і свобод людини і громадянина в Україні, передбачають, за змістом статей 1, 3, 6, 8, 19, 22, 23, 24, 64 Основного Закону України, правові гарантії, правову визначеність і *пропорційність* законодав-

¹ Цит. за: Рихтер И. Судебная практика по административному праву : учеб. пособ. : пер. с нем. / И. Рихтер, Г. Ф. Шупперт. — М. : Юристь, 2000. — С. 36

² Там само. — С. 37.

чого регулювання у соціальній сфері. Зазначені положення Конституції України презюмують також, що діяльність правотворчих і правозастосовних органів держави у цій сфері має здійснюватися на принципах *справедливості, гуманізму, верховенства права і прямої дії норм Конституції України*, і лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

2.3.1.2. Соціальні права громадян в умовах особливих правових режимів. За більш як п'ятнадцятирічну практику КСУ соціальні права громадян неодноразово були предметом захисту єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні¹. Однак правові позиції, які фактично абсолютизували такі права, були вироблені КСУ за відносної фінансово-економічної стабільності держави, тому потреби акцентувати увагу на співвідношенні обсягу і змісту таких прав з фінансовими можливостями держави, а також звертатися до проблеми захисту соціальних прав громадян в умовах особливих правових режимів у нього не було².

Зазначимо, що Основним Законом України конституціоналізовано безпосередньо два особливих правових режими: воєнний та надзвичайний стан. Однак, якщо вийти за межі догматичного розуміння конституційних положень, можна дійти висновку, що особливим правовим режимом у державі є також ситуація, яка хоч і не визнана воєнним чи надзвичайним станом, але ставить під суттєву загрозу виконання завдань і функцій держави.

¹ Див., напр., рішення КСУ: від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій), від 17 березня 2004 року № 7-рп/2004 (справа про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів), від 1 грудня 2004 року № 20-рп/2004 (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій); від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007 (справа про соціальні гарантії громадян), від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008 (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України).

² Однак у своїх окремих думках судді КСУ вже тоді наголошували на необхідності враховувати баланс фінансових можливостей держави та соціального захисту громадян. Див., напр.: Окрема думка судді КСУ Кампа В. М. стосовно Рішення КСУ у справі за конституційними поданнями ВСУ щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1—4, 6—22, 24—100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України).

Положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік», які були предметом конституційного контролю в Рішенні № 20-рп/2011, прийняті законодавцем в умовах світової фінансової кризи — у ситуації, коли зростання дефіциту Державного бюджету України може призвести до невідворотних наслідків, у тому числі до дефолту. За таких умов держава повинна мати можливість оперативно реагувати на загрози економічній безпеці.

Першочерговим заходом подолання світової фінансової кризи державою доктрина вважає скорочення бюджетних видатків з метою мінімізації дефіциту бюджету. Одним із правових інструментів скорочення бюджетних видатків є обмеження законами соціальних виплат. Вбачається, однак, що таке обмеження може застосовуватися лише як виключний, тимчасовий захід після реалізації всіх інших заходів, які дозволяють подолати кризові явища в економіці без шкоди для прав громадян.

Таким чином, за умови скорочення соціальних виплат як заходу подолання світової фінансової кризи у державі економічна безпека останньої фактично протиставляється її обов'язку із соціального захисту громадян.

Голова КС РФ В. Зорькін справедливо зазначає, що в умовах фінансової кризи практично неможливо досягти стану, за якого всі категорії населення будуть задоволені політико-економічними рішеннями уряду. Держава покликана гарантувати особливий баланс і розмірність між рішеннями, які приймаються з метою виходу з кризи, стабілізації фінансів та економіки, та фундаментальними правами і свободами громадян, закріпленими у ЗДПЛ, а також у конституціях окремих країн¹.

Особлива роль в оцінці правомірності заходів держави, спрямованих на подолання фінансової кризи, належить органам конституційної юстиції.

Наприклад, Конституційний Суд Угорської Республіки у Рішенні 32/1991 вказав, що право на соціальні виплати (допомогу) не може бути змінено конституційно без відповідної причини чи несподівано. Зміни, які відбуваються без поступового переходу, можуть вноситися лише *за особливих умов*. Сподівання (очікування) мають ще більш високий ступінь захисту, якщо вони близькі до започаткування суб'єктивного права на пільгу. Вже отримані пільги захищаються із ще більшими гарантіями.

¹ Зорькин В. Глобальный кризис, право и права человека / В. Зорькин // Россия в глобальной политике. — 2009. — № 1. — Январь—февраль.

КТ РП у Рішенні К 5/99 встановив, що застрахована особа повинна враховувати ту обставину, що *в умовах економічного регресу* або несприятливих демографічних тенденцій, у ситуації, коли зменшуються надходження від страхових внесків, держава може бути вимушена змінити чинне правове регулювання у гірший бік, пристосовуючи обсяг реалізації соціальних прав до економічних умов.

Конституційний Суд Республіки Литва Рішенням від 25 листопада 2002 року визначив, що відповідно до конституційного принципу правової держави, якщо особі була призначена і виплачується пенсія по старості, то її виплата не може бути припинена або її розмір не може бути зменшено. Однак у державі може виникнути така екстремальна ситуація (*економічна криза*, стихійне лихо тощо), коли неможливо накопичити достатньо коштів для виплати пенсій. У таких виняткових випадках правове регулювання пенсійних відносин може бути змінено і за рахунок скорочення пенсій по старості, оскільки це необхідно для забезпечення життєво важливих інтересів суспільства та захисту інших конституційних цінностей. Зменшені пенсії по старості можуть бути виплачені тільки на тимчасовій основі, тобто тільки до подолання надзвичайної ситуації. При цьому даний Суд вказав, що навіть у таких надзвичайних випадках не допускається, щоб пенсії по старості були зменшені з порушенням балансу між інтересами людини і суспільства, який закріплено в Конституції Литви; скорочення пенсій по старості має відповідати конституційному принципу пропорційності.

Таким чином, із згаданих рішень вбачається, що соціальні зобов'язання, взяті на себе державою, мають пропорційно співвідноситися з її фінансовими можливостями, а також можуть бути тимчасово змінені в умовах нестабільної економічної ситуації, але виключно з урахуванням принципу розмірності.

Фактично такої самої позиції дотримався КСУ в Рішенні № 20-рп/2011, вказавши, що одним з визначальних елементів у регулюванні суспільних відносин у соціальній сфері є додержання принципу пропорційності між соціальним захистом громадян і фінансовими можливостями держави, а також гарантування права кожного на достатній життєвий рівень (абзац сьомий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини).

2.3.1.3. Динаміка правових позицій КСУ в компаративному аспекті. Соціально-економічні права складно уявити як норми прямої дії, оскільки їх здійснення потребує надмірної деталізації, що є неприпустимим для конституційних положень. З іншого боку, їх

закріплення у Конституції України викликає у громадян надмірні та невинуваті соціальні очікування. Нездатність держави на сучасному етапі забезпечити їх дієвість призводить до розчарування й істотного зниження авторитету Конституції. Соціально-економічні права сприяють також психології утриманства стосовно держави, роблячи індивіда надто залежним від мінливої державної політики.

У країнах розвинутої ринкової економіки інститут приватної власності, а також усталені структури громадянського суспільства слугують надійною перепоною для використання державою «перерозподільчих» повноважень на шкоду політичним і громадянським правам. Ця обставина ігнорувалася радянською пропагандою (від газетних публікацій до докторських дисертацій), яка намагалася довести, що західний світ був «змушений» рахуватися з досягненнями «соціалістичної демократії» і маскувати свою антинародну сутність, проголошуючи «жалюгідні та урізані» соціально-економічні права.

У свою чергу, зазначене має негативні наслідки: 1) збереження, а інколи й посилення патерналістських установок масової свідомості; 2) виникнення серйозних труднощів, які перешкоджають заміні зрівняльного розподілу соціальних благ адресною допомогою мало-забезпеченим; 3) зниження значущості громадянських і політичних прав як фундаментальної цінності соціального устрою; 4) збереження минулих, радянських, стереотипів поведінки, в силу яких положення конституції не сприймалися як юридична основа суб'єктивних прав, що підлягають судовому захисту¹.

КТ РП динамічно тлумачить конституційні положення, зокрема принцип рівності як конституційну гарантію непорушності основних прав у контексті принципу соціальної справедливості, а також конституційних принципів, цілей і цінностей². Починаючи з 1990 року ситуація із забезпеченням соціально-економічних прав стала змінюватися, оскільки тривав процес економічної трансформації системи соціального захисту, соціального страхування, що на практиці призвело до зменшення соціальних гарантій.

Інфляція зумовила необхідність постійної індексації зарплат і пенсій, що стало причиною затримки їх виплат. Тому КТ РП перебував у складному становищі: при винесенні рішення він опинився

¹ Михайловская И. Генезис социально-экономических прав и их влияние на формирование посттоталитарных систем / И. Михайловская // Конституционное право: восточно-европейское обозрение. — 2000. — № 1. — С. 150.

² Гарлицкий Л. Л. Польский Конституционный Трибунал и социальные права / Л. Л. Гарлицкий // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. — 2000. — № 1. — С. 157—161.

перед вибором між винесенням економічно невиконуваного рішення та необхідністю збалансування принципів і цінностей, гарантованих польською конституцією. Таку позицію КТ РП пояснював тим, що принцип соціальної справедливості є підставою для обмеження деяких пенсійних прав, які мають характер необґрунтованих привілеїв.

Таким чином, здійснення соціально-економічних прав в Україні зумовлено системою конституційних цінностей і принципів, які мають тлумачитися збалансовано. Держава повинна дбати про розвиток соціального законодавства, соціальної інфраструктури та відповідну їй адекватну політику уряду.

Соціальне законодавство не повинно викликати надмірні соціальні очікування та настрої утриманства у громадян. Це може призвести до безвідповідального ставлення громадян до здійснення своїх суб'єктивних прав і спричинити суттєвий дисбаланс у системі основних прав і свобод. Система існуючих пільг, преференцій і привілеїв є не виправдано широкою, що унеможливує їх реальне забезпечення державою. Радянські стереотипи правотворення сьогодні дуже серйозно дискредитують соціальне законодавство.

Здійснення заходів соціального захисту визначає відповідна соціальна інфраструктура. Згідно зі статтею 46 Конституції інфраструктуру системи соціального захисту складають загальнообов'язкове державне страхування, мережа державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними, державна політика щодо забезпечення прожиткового мінімуму, який би гарантував гідний рівень життя індивіда. По суті, система соціального захисту — це існування мережі відповідних закладів, поєднання публічних і приватних установ соціального захисту, доступна система соціального страхування, здійснення ефективної державної політики, яка має стимулювати доступну систему соціального страхування, та ефективний контроль за приватними установами у цій сфері. Те саме стосується реалізації інших напрямків соціальної політики держави, зокрема права вільного вибору соціальної та економічної діяльності, права на охорону здоров'я, доступ до безоплатної освіти тощо.

Прийняття КСУ Рішення № 20-рп/2011 потягло нову хвилю дискусій щодо стабільності його правових позицій.

Як уже зазначалося, єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні фактично відійшов від раніше висловлених позицій щодо абсолютного характеру гарантій соціально-економічних прав громадян.

На наш погляд, правові позиції КСУ і не повинні бути непорушними догмами, раз і назавжди виробленими правилами. Їх цін-

ність у тому, що вони забезпечують функцію «живого права», «живої Конституції», оперативно адаптуючись до потреб суспільного розвитку.

Варто дослухатись до П. Рабіновича та В. Гончарова¹, які зазначають, що перегляд власних правових позицій є однією зі специфічних тенденцій у практиці національного конституційного судочинства, у тому числі й в Україні. Ця тенденція має, зрештою, винятковий характер, хоча об'єктивно зумовлюється певними соціальними чинниками. Йдеться про необхідність забезпечувати функціональну, а не нормативну, стабільність Основного Закону через переосмислення деяких його положень навіть за незмінності їх тексту. Захист конституції будь-якої держави здійснюється у двох напрямках: захист її тексту й захист її соціальних функцій. В Україні перший напрям безпосередньо забезпечується положеннями чинної Конституції, насамперед тими, що встановлюють ускладнений, порівняно з іншими законами, порядок внесення до неї текстуальних змін, так би мовити, внутрішньо конституційний самозахист. Другий напрям захисту Конституції значною мірою реалізується через збереження і підтримання функціональної дієвості Основного Закону України. Зазвичай до функцій останнього відносять забезпечення таких фундаментальних соціальних цінностей, як цілісність та консолідація суспільства; балансу між особистими, груповими та загальними інтересами; демократизм суспільного та державного ладу; реальне дотримання прав і свобод людини.

Фактично правові позиції КСУ, в тому числі й щодо соціальних прав громадян, будучи за своєю природою наближеними до судового прецеденту, також діють лише за тих умов, за яких їх було прийнято. При зміні суспільної ситуації вони не можуть бути застосовані повторно. Адже у такому випадку замість того, щоб здійснювати праворегулятивну функцію, правові позиції (прецеденти) дестабілізують правову систему і фактично сприяють правовому хаосу.

2.3.1.4. Право на працю (стаття 43 Конституції України). Це право необхідно розглядати у тісному взаємозв'язку зі свободою підприємницької діяльності, оскільки права працівників тісно взаємопов'язані із здійсненням певних правомочностей роботодавцями, якими виступають суб'єкти підприємницької діяльності.

¹ Рабінович П. Перегляд Конституційним Судом України власних правових позицій як засіб охорони функцій Основного Закону / П. Рабінович, В. Гончаров // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4—5. — С. 152—153.

Обсяг права. Як Конституція, так і міжнародно-правові акти гарантують свободу вибору виду професійної діяльності, не надаючи чітких гарантій зайнятості. Згідно зі ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права кожен має право реалізувати можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку він вільно погоджується. Свободу вибору професії слід обмежувально тлумачити стосовно права особи займати посади в органах державної влади і місцевого самоврядування.

Свобода вибору професійної діяльності у взаємозв'язку з приписами ст. 53 Конституції (право на освіту) накладає на державу позитивні обов'язки щодо створення відповідних умов для повного здійснення громадянами права на працю, забезпечення рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізації програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Заборона примусової праці є невід'ємною складовою свободи економічної діяльності, оскільки забезпечує вільне волевиявлення індивіда щодо зайняття професією. Обмеження вільного вибору виду праці може бути зумовлено суспільною необхідністю — воєнним чи надзвичайним станом, військовим обов'язком тощо. Примусова праця принижує гідність людини, а тому не може бути виправдана з погляду цивілізованого підходу до даного питання. Використання примусової праці підприємцем є неефективним з погляду ринкової економіки та при існуванні хоча б мінімальних гарантій прав людини і основоположних свобод.

Згідно з частиною третьою статті 43 Конституції України використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

ЄСПЛ у своєму рішенні у справі «Ван дер Мусселе проти Бельгії» зазначив, що примусова праця — це будь-яка робота чи служба, що вимагається від будь-кого під загрозою покарання і на яку ця особа добровільно не запропонувала своїх послуг¹.

Право на належні, безпечні та здорові умови праці. Це право передбачає: а) профілактику і захист від професійних захворювань і виробничого травматизму; б) відмову від роботи в разі загрози життю

¹ Рішення у справі «Ван дер Мусселе проти Бельгії» від 23 листопада 1983 року // Бюлетень Європейського Суду з прав людини, серія А, № 70, с. 23, п. 48.

і здоров'ю; надання достовірної інформації про небезпечні виробничі фактори для життя і здоров'я; право на незалежну експертизу і контроль за дотриманням законодавства про охорону праці.

2.3.1.5. Право на страйк (ст. 44 Конституції України). Якщо в ході колективних переговорів не досягнуто прийнятних результатів, то працівники можуть оголосити страйк. Це право мають усі, хто працює, для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Разом з тим, закон може встановлювати обмеження щодо реалізації права на страйк для деяких категорій публічних службовців (органів прокуратури, суду, Збройних сил, працівників міліції, безпеки і правопорядку). Право брати участь у страйку може здійснюватись лише добровільно, за власним бажанням працівника. Конституція України встановлює, що ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Особливості і порядок здійснення цього конституційного права визначені у Законі України про порядок розгляду колективних трудових спорів (конфліктів) від 3 березня 1998 року, згідно з яким страйком визнається тимчасове колективне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту). Страйк застосовується як крайній засіб, коли всі інші можливості вичерпано. Рішення про оголошення страйку приймається на загальних зборах більшістю голосів працівників або на конференції — двома третинами голосів делегатів.

Право на страйк може бути обмежено на основі закону з мотивів суспільної необхідності з метою забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей. Заборона страйку можлива лише на основі закону.

2.3.1.6. Право на відпочинок (ст. 45 Конституції України). Це право належить до галузевих прав (трудове право), тому не забезпечується примусовою силою судових рішень на підставі конституційного припису. Трудове законодавство визначає режим відпочинку шляхом встановлення: щотижневого відпочинку, оплачуваної щорічної відпустки, а також скороченого робочого дня для окремих професій і виробництв та скороченої тривалості роботи у нічний час.

Конституцією визначається, що поточне законодавство повинно встановлювати мінімальну тривалість відпочинку, оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні. Трудовим законодавством

встановлені такі види відпусток: щорічні (основні та додаткові), творчі та соціальні відпустки, відпустки без збережені заробітної плати; мінімальна тривалість щорічної основної відпустки не менше 24 календарних днів за відпрацьований рік з часу укладення трудового договору. Право на відпочинок може бути обмежено в умовах воєнного і надзвичайного стану.

2.3.1.7. Право на соціальний захист та соціальне забезпечення (ст. 46 Конституції України). Право на соціальний захист громадян включає право на забезпечення працівників та інших громадян у разі втрати працездатності (повної, часткової або тимчасової), втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та ряді інших випадків, передбачених законодавством.

Основою права на соціальний захист є: а) розвинуте соціальне законодавство; б) державна підтримка діяльності державних і приватних установ соціального захисту; в) державна підтримка благодійництва і меценатства; г) система соціального страхування; д) адресна соціальна допомога в зв'язку з втратою працездатності або годувальника, виходом на пенсію тощо.

Право на соціальне забезпечення — це одне з найважливіших соціально-економічних прав громадян. Воно визначається Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (ст. 9), спеціальними конвенціями Міжнародної організації праці (Конвенція МОП про мінімальні норми соціального забезпечення, 1952 рік) та окремими актами національного законодавства України.

Право на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції) означає, що кожна людина має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Це положення відповідає вимогам Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (ст. 11) щодо визнання державою права кожного на достатній життєвий рівень для нього самого та його родини. Водночас, слід зазначити, що нинішнє соціально-економічне становище України не дозволяє повною мірою гарантувати і забезпечити реалізацію цього конституційного права кожній людині.

Це право забезпечується через встановлення прожиткового мінімуму, величина якого покладається в основу розміру соціальних допомог і субсидій громадянам. Законодавство регулює питання мінімального споживчого бюджету, розмір якого детально регулює Кабінет Міністрів. Соціальне законодавство спрямовується на вирівнювання життєвого рівня різних верств населення. З іншого боку, соціальне законодавство передбачає велику кількість пільг і преференцій,

що є явно необґрунтованими. У зв'язку з невисоким рівнем доходів переважної частини населення і високим рівнем тінізації економіки у сфері соціального забезпечення спостерігаються різноманітні зловживання.

2.3.1.8. Право на житло (ст. 47 Конституції України). Передбачено обов'язок держави створювати умови, за яких кожен громадянин матиме можливість будувати житло, придбавати його у власність або взяти в оренду. Тим громадянам, які потребують соціального захисту, житло має надаватися державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Конституція встановлює заборону свавільного позбавлення особи житла, окрім як на основі закону та за рішенням суду. Тому положення ЖК стосовно примусового виселення громадян і членів їх сімей поза судовою процедурою є неконституційними і не підлягають застосуванню. ЖК також містить норми, які суперечать праву на недоторканність житла та іншого володіння особи.

2.3.1.9. Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49 Конституції України). Це право відповідає вимогам ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, яка передбачає право кожного на досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я.

Право на охорону здоров'я передбачає вжиття державою заходів, спрямованих на: а) підтримання функціонування мережі лікувальних закладів, що перебувають як у публічній, так і приватній власності; б) підтримання загальної системи оздоровлення, профілактики захворювань, фізкультури і спорту; в) підтримання системи медичного страхування шляхом поєднання загальнообов'язкового і добровільного страхування; г) надання медичної допомоги у державних і муніципальних медичних закладах на безоплатній основі; д) медична охорона материнства і дитинства.

До обов'язків держави віднесено створення ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування, сприяння розвитку лікувальних закладів усіх форм власності. Крім того, Конституцією України передбачається надання безоплатної медичної допомоги у державних і комунальних закладах охорони здоров'я і встановлюється заборона скорочення наявної системи таких закладів.

На забезпечення права на охорону здоров'я також спрямовані закони України «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціаль-

ний захист населення» від 1991 року, «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів» від 1995 року, «Про фізичну культуру і спорт» тощо.

Аналіз конституційних положень щодо права на охорону здоров'я свідчить, що вони викладені скоріше у площині цілей державної політики. Деякі інфраструктурні елементи цього права (заборона звуження мережі лікувальних закладів, страхова медицина тощо) викладено у загальній формі, на рівні законодавства і соціальної політики уряду, вони є належним чином реалізовані, що блокує реалізацію цього права. Такий ключовий інфраструктурний елемент права на охорону здоров'я, як страхова медицина, взагалі не реалізовано.

2.3.1.10. Право на освіту (ст. 53 Конституції України). Важливою гарантією цього права є конституційний обов'язок держави забезпечити доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток цих видів освіти і різних форм навчання. Обов'язковою визнана повна загальна середня освіта. Безоплатне здобуття вищої освіти передбачено в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Право на освіту включає такі позитивні обов'язки держави: а) підтримка мережі дошкільних навчальних закладів, системи середніх шкіл, закладів професійно-технічної та вищої освіти, системи підвищення кваліфікації, післядипломної освіти; б) гарантії рівних можливостей розвитку державних і приватних навчальних закладів; в) гарантії недопущення зниження рівня викладання у приватних навчальних закладах порівняно з державними; г) гарантії отримання безоплатної середньої освіти у державних навчальних закладах; д) надання стипендій і пільг учням і студентам е) гарантії рівного доступу та отримання безоплатної освіти у державних вищих навчальних закладах на конкурсній основі; є) право національних меншин розвивати системи національної освіти у державних і комунальних навчальних закладах; є) право національних меншин розвивати свою культуру через національні культурні товариства.

Відповідно до конституційних вимог громадянам, які належать до національних меншин, гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Конституційна юриспруденція України свідчить, що засади академічної свободи перебувають у процесі свого становлення і не набу-

ли належного втілення у життя. Зокрема, вона свідчить про обмеженість ресурсів, що негативно впливає на ступінь реалізації академічної свободи. Гостро стоїть питання з дієвістю гарантій безоплатності освіти у вищих навчальних закладах, яка (дієвість) залежить від обсягів державного замовлення фахівців з певного напрямку. Також потребує вирішення проблема обмеженості ресурсів для належного матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, наукових досліджень, академічного співробітництва й обміну результатами наукових досліджень в академічному середовищі (Рішення КСУ № 18-рп/2002 і № 5-рп/2004).

Забезпечення демократичних способів самоврядування навчальних закладів неможливе за відсутності диференціації статусу їх керівників, керівників структурних підрозділів і представників академічного співтовариства. Ця проблема виникла тому, що у свій час було визнано неконституційним обмеження перебування керівників ВНЗ за віком (Рішення КСУ № 14-рп/2004), хоча така заборона була цілком легітимною, оскільки базувалася на принципі рівності, на засадах диференціації, яка зумовлена структурою ВНЗ і змістом діяльності їх керівників.

Зазначене свідчить про існування значних проблем у забезпеченні права на освіту як на конституційному рівні, так і на рівні поточного законодавства. Було б доцільним внесення відповідних змін до Конституції України, якими би закріплювалися право на академічну свободу та демократичні засади самоврядування як складової автономії вищих навчальних закладів шляхом визначення напрямів державної політики у цьому напрямку.

Зважаючи на реальний стан суспільних відносин у галузі освіти в Україні оптимальнішим видаються розвиток вищенаведених конституційних положень у поточному законодавстві шляхом системного їх викладу та вжиття компетентними органами відповідних заходів. Акти законодавства у галузі освіти необхідно розвивати у таких напрямках: а) підвищення питомої ваги інституційних і процедурних норм; б) встановлення на рівні закону організаційно-процедурних засад розподілу ресурсів для навчального процесу та наукових досліджень, остаточний перехід розподілу цих ресурсів за допомогою грантів; в) запровадження дієвих гарантій невторчання держави та адміністрації ВНЗ у самоврядні справи студентів та академічної спільноти; г) запровадження принципу ротації на рівні як керівництва ВНЗ, так і їх структурних підрозділів; г) впровадження у навчальний процес інноваційних систем навчання; д) запровадження триступінчастої системи середньої освіти, вищий рівень якої мав би бути засно-

ваний на диференціації напрямів навчання та його спеціалізації; е) диференціація і збалансування системи оцінювання знань студентів, неприпустимість надмірного захоплення тестуванням як методикою оцінювання їх знань.

2.3.2. Система економічних прав і свобод людини і громадянина

До системи економічних прав П. М. Рабінович відносить право на: власність засобів виробництва; здобуття професії; вибір та здійснення трудової або іншої діяльності; сприятливі умови і справедливу оплату праці; відпочинок і дозвілля¹.

В. Ф. Погорілко класифікує основні права та свободи людини і громадянина на: громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи². В. Ф. Погорілко та В. Л. Федоренко до економічних прав людини і громадянина в Україні відносять: право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право на підприємницьку діяльність; право користування об'єктами права власності українського народу, державної та комунальної власності³.

О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько, В. Ф. Веніславський до системи економічних прав відносять: право приватної власності (стаття 41 Конституції України), право на результати інтелектуальної, творчої діяльності (стаття 41 Конституції України), право на підприємницьку діяльність, право користування об'єктами суспільної власності (статті 13, 14, 41 Конституції України).

На думку М. І. Хавронюка, до економічних прав належать: право на підприємницьку діяльність, право на працю, право на відпочинок, право на участь у професійних спілках, право на страйк. Право приватної власності та право користування об'єктами державної та комунальної власності він відносить до фізичних (життєвих) прав.

До системи економічних прав, на думку А. М. Колодія, А. Ю. Олійника, Конституція України включає: право кожного володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інте-

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. — К., 1994. — С. 7—8.

² Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. — К. : Ін Юре, 1997. — С. 10.

³ Конституційне право України в схемах і дефініціях : навч. посіб. для студ. юрид. ВНЗ і ф-тів / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько, В. Ф. Веніславський. — Х. : Торнадо, 2003. — С. 131.

лектуальної, творчої діяльності, право на підприємницьку діяльність, право на працю, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, право на відпочинок. Для задоволення своїх потреб громадяни можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Основні права і свободи російський професор О. О. Мишин поділяє на три групи залежно від характеру відносин, які виникають між індивідумом і державою, а також між самими індивідумами¹. Особа, по-перше, як член громадянського суспільства наділена певними соціально-економічними правами і свободами; по-друге, як член політичної громадськості — певними політичними правами і свободами; нарешті, по-третє, як фізична особа, — певними особистими правами і свободами. Соціально-економічні права і свободи визначають правове становище особи як члена громадянського суспільства. Найважливішим із цих прав є право володіння та розпорядження приватною власністю. До соціально-економічних прав науковець відносить право на працю, право на рівну заробітну плату, право на відпочинок, право на страйк, на страхування на випадок безробіття, на пенсійне забезпечення престарілих, інвалідів, на охорону жіночої та дитячої праці.

В. С. Нерсесянц, поділяючи права на особисті, соціальні та економічні, до економічних прав відносить: право на підприємницьку та іншу не заборонену законом економічну діяльність, право приватної власності, право мати майно у власності, володіти, користуватися і розпоряджатися ним як одноосібно, так і спільно з іншими особами, право спадкування, право приватної власності на землю, на свободу праці й заборону примусової праці, право кожного вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці, вибирати рід діяльності та професію².

Л. Д. Воеводін класифікує права і свободи за характером їх забезпечення на права, для здійснення яких необхідне надання з боку держави в розпорядження громадян певних матеріальних і духовних благ (право на соціальне забезпечення, на винагороду за працю), і на права, для реалізації яких достатньо підтримання суспільного порядку і законності (недоторканність особи, житла)³.

¹ Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник / А. А. Мишин. — М., 1996. — С. 66—67.

² Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для юрид. вузов и ф-тов / В. Ф. Нерсесянц. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 338—339.

³ Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособ. / Л. Д. Воеводин. — М. : Изд-во Моск. ун-та ; ИНФРА-НОРМА-М, 1997. — С. 188.

М. Ф. Чудаков вважає, що «сучасна класифікація прав і свобод достатньо міцно сформувалася. Найчастіше права і свободи поділяються на дві чи три групи»¹. Науковець класифікує права на особисті, політичні та громадянські, до третьої групи відносить соціально-економічні права і свободи, а також визначає на четверту групу соціально-культурних прав. Стверджує, що соціально-економічні права — це права людини у сфері прикладання праці.

Г. М. Манов відносить право приватної власності до громадянських прав поряд з правом на охорону сім'ї, материнства і дитинства, правом свободи совісті, вільного пересування, правом на судовий захист порушених прав. До соціальних і економічних прав він відносить право на працю, вільний вибір роботи, рівну оплату праці, на соціальний захист. Дослідник зазначає, що соціальні й економічні права мають забезпечити людині гідний життєвий рівень².

О. М. Гончаренко вказує, що до системи економічних прав людини і громадянина в Україні належать: право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом; право користуватися об'єктами права власності Українського народу, державної та комунальної власності³.

На думку Н. Г. Шукліної, групу конституційних економічних прав утворюють: право приватної власності людини і громадянина (стаття 41 Конституції України), право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (стаття 42 Основного Закону України), право власності на землю (стаття 14 Конституції України), право на житло (стаття 47 Конституції України)⁴.

2.3.2.1. Право на недоторканність приватної власності.

А. Гарантії права приватної власності. Згідно із статтею 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Видається, що це конституційне положення є лише даниною відповідному догматичному положенню

¹ Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учеб. пособ. / М. Ф. Чудаков. — Минск : Новое знание, 2001. — С. 211—213.

² Теория государства и права / под ред. Г. Н. Манова. — М. : БЕК, 1996. — С. 237—239.

³ Гончаренко О. М. Права людини в Україні : навч. посіб. / О. М. Гончаренко. — К. : Знання, 2008. — С. 111.

⁴ Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) : монографія / Н. Г. Шукліна. — К. : Центр навчальної літератури, 2005. — С. 273.

доктрини, а реальним змістом поняття суб'єктивного права власності наповнюється у положеннях частин 2—8 статті 319 ЦК, які визначають правовий режим здійснення права власності. Зміст права власності полягає у можливості суб'єкта на власний розсуд здійснювати із власністю будь-які дії, не заборонені законом, і вимагати від третіх осіб, у тому числі і держави, поваги до належної йому власності.

У статті 41 Конституції України не лише проголошено право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, а й встановлено, що воно набувається у встановленому законом порядку. Тобто право власності виникає лише за наявності певних юридичних фактів та за умови формування особою правового статусу конкретного власника, надання йому юридично забезпеченої можливості діяти у передбачених законом межах.

Разом з тим власність гарантує не лише права власників, а й зобов'язує, покладає на них певні обов'язки. Саме про це йдеться у статтях 13 і 41 Конституції України, відповідно до яких використання власності не повинно завдавати шкоди людині, правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства. Отже, для реалізації закріпленого в Конституції України права власності потрібні галузеві закони, які встановлюють конкретні норми використання власником належного йому майна з урахуванням інтересів усіх суб'єктів відповідних правовідносин.

Зазначене кореспондується з ратифікованою Україною у 1997 році ЄКПЛ, згідно з якою держави-учасниці, керуючись національним законом, можуть застосовувати певні регулюючі механізми щодо користування об'єктами права власності відповідно до суспільних потреб, внутрішньої соціальної та економічної політики. У статті 1 Першого протоколу до Конвенції зазначено, що «ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів».

Серед важливих правових правомочностей власника — не лише володіння, розпорядження, отримання доходів тощо. Майнові права можуть впливати з легітимних очікувань особи на оформлення титулу власника на відповідні майнові блага. Зокрема, це є важливим при визначенні ступеня капіталізації у випадку вирішення питання

про надання кредиту або при реституції власності, яка була колись націоналізована¹. У країнах колишнього СРСР зазначене також пов'язано з проблемою набувальної давності, хоча цей інститут складно застосовувати до проблеми реституції майна нащадкам власників на теренах Західної України².

Частина перша статті 13 Конституції України визначає, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією. Частина друга цієї ж статті встановлює, що кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

За частиною третьою статті 13 Основного Закону України власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Відповідно до частини четвертої вказаної статті держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

У Рішенні КСУ № 24-рп/2008 від 16 жовтня 2008 року зазначено, що право власності, в тому числі й приватної, не є абсолютним. Його здійснення має певні конституційно-правові межі, встановлені, зокрема, приписами частини третьої статті 13, частини сьомої статті 41 Основного Закону України, в яких зазначається, що власність зобов'язує і не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, правам, свободам і гідності громадян. Крім того, за Конституцією України допускається примусове відчуження об'єктів права приватної власності з мотивів суспільної необхідності (частина п'ята статті 41).

Сьогодні важливим аспектом права приватної власності є забезпечення системи її реєстрації, яка визначає титул власника (володільця) майна, місце і роль майна у ринковому обігу, порядок переходу титулу власника (володільця) з відповідними правами, обов'яз-

¹ Мак-Брайд Дж. Компенсация, реституция и права человека в посткоммунистической Европе / Дж. Мак-Брайд // *Interrights*. — 2004. — № 8. — С. 8–21.

² Гаджиев Г. А. Конституционные пределы возможного ограничения права частной собственности: публичный экономический порядок / Г. А. Гаджиев. — М., 2002.

ками і обтяженнями. Зокрема, у німецькій доктрині визнається, що відповідно до принципів правової держави та конституційної гарантії права власності важливе значення набуває право розпорядження, яке означає: 1) відчуження, під яким мається на увазі передача права власності, заставного майна тощо; 2) обтяження права, тобто встановлення речового права, зокрема права на землю; 3) відмову від права¹. Система реєстрації прав на нерухомість встановлює додаткові гарантії від свавільного позбавлення права власності з боку публічної влади та зловживань на ринку нерухомості². Аналогічне значення має реєстрація акціонерного капіталу, стан розвитку ринку цінних паперів на біржах та електронних ринках, операцій із цінними паперами. Гарантіям прав власників також сприяє реєстрація операцій через можливості електронного урядування (*e-govern-ment*).

Оскільки конституційне право визначає горизонтальний ефект щодо приватного права, то зміст поточного законодавства має відповідати конституційним цінностям, принципам і нормам. Адміністративна та судова практика повинна відповідати конституційним аспектам розуміння права власності.

Поняття «горизонтальний ефект», «доктрина державних дій» (*Drittwirkung, Horizontal Effect, Third Party Effect*) є новими для вітчизняної літератури, хоча вони є предметом багатьох компаративних досліджень³. Вперше цю концепцію було застосовано ФКС Німеччини у справі *Lueth*. Права і свободи людини становлять особливу цінність конституційного ладу, тому вони і визначають зміст норм приватного права і, насамперед, цивільного права. Тому не зважаючи на те, що між горизонтальним ефектом та прямою дією конституції є певні спільні риси, насамперед йде мова про те, що конституція закладає фундаментальні цінності для приватного права. Таким чи-

¹ Чубаров В. В. Проблемы правового регулирования права недвижимости / В. В. Чубаров. — М. : Статут, 2006.

² Алексеев В. А. Недвижимое имущество: государственная регистрация и проблемы правового регулирования / В. А. Алексеев. — М. : Волтерс Клувер, 2007.

³ Абвель М. Существует ли в законодательстве Европейского Союза «горизонтальный эффект»? / М. Абвель // Сравнительное конституционное обозрение. — 2005. — № 4; Гарлицкий Л. Взаимоотношения частных лиц и Конвенция о защите прав человека и основных свобод / Л. Гарлицкий // Сравнительное конституционное обозрение. — 2005. — № 4; Ташнет М. Соотношение судебного контроля над нормотворчеством и толкования законов применительно к «горизонтальному эффекту» / М. Ташнет // Сравнительное конституционное обозрение. — 2006. — № 2.

ном, змінюються акценти щодо природи дослідження природи та механізму чинності конституційних норм.

Положення конституції, що вчиняють «горизонтальний ефект», підпорядковують приватних фізичних і юридичних осіб конституційним нормам. У конституції існують основоположні правила, які визначають зміст інститутів речового, договірнього та зобов'язального права¹. У рішенні ФКС у справі *Lueth* положення конституції просякнуті загальнолюдськими цінностями, зазначено, що конституція «встановлює об'єктивний порядок цінностей, який істотно зміцнює ефективність дії основоположних прав. Цю систему цінностей, у центрі якої перебуває індивід, що вільно розвивається, та його гідність слід розглядати як основоположне, фундаментальне конституційне явище, яке здійснює вплив на всі галузі права і є пріоритетом для розвитку законодавства, державного управління та правосуддя. Очевидно, що ця система цінностей здійснює вплив на цивільне право. Кожна цивільно-правова норма має бути сумісною з даною системою і трактуватися відповідно до її духу»².

КСУ виходить з того, що встановлене Основним Законом право володіння, користування і розпорядження власністю, як і обмеження державою цього права мають бути рівними для всіх громадян. Тому розглядаючи проблему повернення заощаджень громадян, КСУ кваліфікував його законодавче регулювання залежно від «інших обставин», як це було передбачено у Законі «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», як таке, що може призвести до довільного тлумачення його положень та до порушення рівності власників відновлених і проіндексованих вкладів у їх право-обмеженні щодо повернення цих вкладів.

У підпункті 5.4 мотивувальної частини Рішення 13-рп/2001 від 10 жовтня 2001 року зазначено, що право держави обмежити володіння, користування та розпорядження майном визначено і Першим протоколом до ЄКПЛ. Кожна фізична або юридична особа, зазначається в цьому документі, має право мирно володіти своїм майном. Проте держава має право «вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів...» (стаття 1).

З огляду на це КСУ вважає, що положення статті 7 Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян Украї-

¹ Ташнет М. Зазнач. праця. — С. 28.

² Kommers D. P. *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic Germany*. 2nd ed. — Durham: Duke University Press, 1997. — P. 363.

ни», відповідно до яких заощадження повертаються «поетапно», «залежно від суми вкладу», «у межах коштів, передбачених для цього Державним бюджетом України на поточний рік», хоч і обмежують конституційне право власності громадян, але не суперечать статтям 13, 41, 64 та іншим статтям Конституції України.

Водночас КСУ зазначив, що відсутність визначення саме в Законі конкретних етапів, термінів повернення заощаджень та обсягів бюджетних асигнувань може призвести до повної втрати громадянами своїх вкладів, тобто до порушення їх конституційного права власності.

КСУ посилив таку правову позицію посиленням на практику ЄСПЛ — на рішення у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1986 року: «Не заперечуючи право держави встановлювати — у досить широких межах розсуду, відповідно до її внутрішньої законодавчої, соціальної, економічної політики чи з іншою метою — обмеження у користуванні об'єктами права власності з огляду на суспільний інтерес, слід мати на увазі, що ці обмеження, однак, не повинні призводити до позбавлення можливостей такого користування, тобто до повної їх втрати».

Згідно з правовою позицією КСУ право власності — не лише сукупність правомочностей володіння, користування і розпорядження власника, а й установлений порядок набуття об'єкта власності, «що виникає лише за наявності певних юридичних фактів та за умови формування правового статусу конкретного власника, надання йому юридично забезпеченої можливості діяти у передбачених законом межах». Суд визнає, що власність виконує соціальну функцію, відповідно до якої вона «гарантує не лише права власників, а й зобов'язує», що, у свою чергу, зобов'язує законодавця приймати закони, «які встановлюють конкретні норми використання власником належного йому майна з урахуванням інтересів усіх суб'єктів правовідносин»¹.

У даному контексті вбачається зв'язок рішень КСУ із здійсненням цивільного та господарського судочинства, тобто врахування правових позицій КСУ, якими інтерпретується Конституція, у ході здійснення цивільного судочинства.

На думку О. Котова, вплив конституційної юрисдикції на цивільне судочинство дістає вияв за трьома параметрами²: 1) розширення сфери судового захисту цивільних прав; 2) усунення процесуаль-

¹ Рішення КСУ № 3-рп/2002 від 12 лютого 2002 року у справі про електроенергетику // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 1.

² Котов О. Ю. Влияние решений Конституционного суда России на гражданское судопроизводство / О. Ю. Котов. — М., 2002. — С. 173—174.

них положень, які не можуть належним чином гарантувати належну реалізацію права на судовий захист; 3) усунення колізій процесуальних норм. Зрозуміло, що такий вплив буде мати місце лише у разі врахування правових позицій КСУ в ході здійснення цивільного, а також і господарського судочинства.

Б. Обсяг конституційного захисту. Відповідно до конституційних вимог держава несе позитивний обов'язок забезпечити належний захист права на власність та інші пов'язані з ним права. Позитивний обов'язок держави полягає у захисті: 1) права власника майна; 2) прав його добросовісного володільця та 3) прав на сервітут, емфітевзис, узуфрукт тощо.

У Рішенні у справі про постійне користування земельними ділянками № 5-рп/2005 від 22 вересня 2005 року КСУ дійшов висновку, що Конституція України (стаття 13) не виключає можливості для громадян користуватися землею на визначених у законі різних правових титулах, гарантуючи при цьому громадянам право власності на землю (абзац п'ятий підпункту 5.2 пункту 5 мотивувальної частини).

У Рішенні у справі про земельні аукціони від 11 листопада 2008 року № 25-рп/2008 КСУ вказав, що зважаючи на важливість фундаментальних засад конституційного ладу в Конституції України передбачено систему гарантій щодо забезпечення функціонування інституту права власності, зокрема права власності на землю, яка є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, та об'єктом права власності Українського народу (частина перша статті 13, частина перша статті 14).

Крім того, проаналізувавши положення частини четвертої статті 13, частини другої статті 14, пункту 7 частини першої статті 92 Основного Закону України, КСУ дійшов висновку, що відповідно до Конституції України правовий режим власності, порядок і умови набуття та припинення права власності, а також права володіння, користування та розпорядження майном (землею) визначаються законом (пункт 4 мотивувальної частини).

Зокрема, невиконання державою позитивного обов'язку щодо належного захисту власності ЄСПЛ, безумовно, розглядає як грубе порушення права власності. Зокрема, допустивши випуск додаткової емісії акцій, що призвело до штучного «розмивання» пакета акцій міноритарного акціонера, ЄСПЛ констатував, що Україна не виконала цього позитивного обов'язку¹.

¹ Рішення ЄСПЛ Совтрансавто-Холдинг проти України // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2002. — № 3.

Негативний обов'язок держави полягає у мінімальному втручанні у здійснення права володіння та права власності. Принаймні таке втручання може здійснюватися з мотивів суспільної необхідності, бути пропорційним і не посягати на сутність цих прав, відбуватися на основі закону з дотриманням належної процедури обмеження даного права або вилучення даного майна лише за умови попереднього і повного відшкодування його вартості.

КСУ з приводу забезпечення правової визначеності законодавства займає неоднозначну позицію. Зокрема, він трактував забезпечення гарантій громадянам на повернення їх знецінених вкладів як таке, що не може бути обмежено, виходячи з вікового критерію¹; визнав правомірною ліквідацію пілг для іноземних інвесторів як засіб усунення дискримінації, незважаючи на те, що закон гарантував їм незмінюваність законодавства протягом 10 років з моменту внесення інвестиції². Вищий господарський суд пов'язує правомірність набуття майна на підставі договору, не зважаючи на те, що майно як компонент цілісного майнового комплексу не підлягало приватизації взагалі. Цей конфлікт мав тривалий характер (майже 10 років) і стосувався непрозорої схеми набуття права власності АРК «Антарктика» на залізничну ділянку на території Іллічівського морського рибного порту³. Верховний Суд України більшою мірою звертає увагу на питання здійснення права власності та відчуження власності з мотивів суспільної необхідності⁴. Це свідчить про складність співвідношення власності та публічного економічного порядку як у доктрині, так і в судовій практиці.

Складнішою є структура захисту акціонерного капіталу чи майна виробничих колективів. Справа в тому, що носіями прав щодо такого майна виступають, як правило, колективи в особі органів управління акціонерних товариств чи виробничих колективів. Ще більшу соціальну природу набуває майно громадських організацій, функції

¹ Рішення КСУ № 13-рп/2001 від 10 жовтня 2001 року у справі про заощадження громадян // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 5.

² Рішення КСУ № 1-рп/2002 від 29 січня 2002 року // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 1.

³ Постанова Вищого господарського суду України № 17-5-30-20/7787 від 24 грудня 2003 року // Постанови Верховного Суду України та Вищого господарського суду України з господарських справ. — 2005. — № 1.

⁴ Постанова Пленуму ВСУ «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16 квітня 2004 року № 7 // Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 6.

розпорядження яким здійснюють уповноважені особи організації на підставі установчих документів. За таких умов надзвичайної ваги набуває реалізація державою позитивних обов'язків щодо реєстрації майна організацій, акціонерних товариств чи виробничих кооперативів та операцій з ними щодо відчуження. Відповідні реєстри майнових прав та обтяжень на них мають бути відкритими і доступними для широкого загалу з метою забезпечення конкурентоспроможності та вільного доступу до суспільно значущої інформації на ринку з метою надання адміністративних послуг належної якості суб'єктам економічної діяльності.

У Рішенні від 12 січня 2010 року № 1-рп/2010 КСУ зазначив, що за приписом частини четвертої статті 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання. Корпоративні права учасників товариства є об'єктом такого захисту, зокрема, у спосіб, передбачений частиною третьою статті 99 Цивільного кодексу України, згідно з якою члени виконавчого органу можуть бути у будь-який час усунені від виконання своїх обов'язків, якщо в установчих документах не визначені підстави усунення членів виконавчого органу від виконання своїх обов'язків (абзац перший підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини).

Природа власності громадських організацій, акціонерних товариств чи виробничих кооперативів зумовлена соціальною функцією власності та порядком прийняття управлінських рішень згідно з останніми досягненнями сучасного менеджменту. Будучи за своїм змістом приватною власністю у рамках соціального партнерства власність акціонерних товариств чи виробничих кооперативів має слугувати економічному добробуту цих учасників економічної діяльності (забезпечувати інновації, подальші капіталовкладення у розвиток, розподіл дивідендів, соціальний захист працівників тощо), охороні довкілля та диверсифікації структури національної економіки.

В. Обсяг захисту права власності та публічний економічний порядок. Серед елементів економічного порядку, що зумовлюють особливості правового режиму власності в Україні, можна виділити такі конституційні засади: здійснення права власності, яке набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою на основі закону (ст. 14, ч. 2); зобов'язальна сила права власності; соціальна функція власності (ст. 13, ч. 3); свобода здійснення права власності; гарантії належної правової процедури при примусовому відчуженні власності (ст. 41).

У Рішенні у справі про постійне користування земельними ділянками від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні дійшов висновку, що переоформлення права постійного користування земельними ділянками наданими для ведення селянських (фермерських) господарств, на право власності або право їх оренди за конституційно-правовим смислом має виходити з рівності сторін, автономності їх волі та майнової самостійності і бути спрямовано на реалізацію зазначених принципів щодо місця фермерських господарств в економічній системі держави та цивільно-правових відносинах (абзац восьмий підпункту 5.4 пункту мотивувальної частини).

У цьому ж Рішенні зазначено, що однією з підстав набуття громадянином права на землю є приватизація, яка здійснюється на добровільній основі і полягає в безоплатній передачі земельних ділянок, що перебувають у користуванні громадян.

Статтею 412 ЦК України встановлено вичерпний перелік підстав, з яких право користування земельною ділянкою для сільсько-господарських потреб припиняється.

У співвідношенні з публічним економічним порядком право власності підлягає оцінці на рівні як законодавства, так і адміністративної та судової практики. Виходячи з негативної природи права власності законодавство є формою легітимного втручання держави у сферу економічної діяльності володільця майна, яка має відповідати засадам суспільної необхідності, пропорційності (розмірності) та переслідувати певні легітимні цілі. Про останні йдеться у статтях 13 і 41 Конституції України, які визначають соціальну функцію власності, основні критерії обмеження права власності та порядок вилучення права власності з мотивів суспільної необхідності при дотриманні вимог належної правової процедури та справедливого відшкодування.

Елементами публічного економічного порядку здійснення права власності є: 1) здійснення права власності на свій розсуд відповідно до її правового режиму; 2) ефективне використання власності відповідно до її призначення та забезпечення безпеки довкілля; 3) належна правова процедура відчуження власності з мотивів суспільної необхідності на основі попереднього і повного відшкодування власності; 4) додержання рівності доступу до власності у випадку її переходу з публічної у приватну на основі відкритого конкурсу або відкритої процедури розпаювання тощо; 5) заборона використання власності на шкоду довкіллю, правам інших людей, публічним інтересам або з погіршенням її природних якостей; 6) обмеження монополізму та захист конкуренції на ринку рухомого і нерухомого майна;

7) ведення земельного кадастру та державного реєстру операцій з нерухомістю.

Публічний економічний порядок базується на ідеї обмеженості ресурсів і доступу до них. З іншого боку, різниця у майновому становищі людей суперечить фундаментальному конституційному принципу рівності. Зазначеним обґрунтується легітимність втручання держави у сферу здійснення права приватної власності, а також і тим, що на рівні законодавства необхідно визначати правомірні заходи з вирівнювання майнового становища, гарантії рівних можливостей для суб'єктів підприємницької діяльності тощо.

На думку А. Селіванова та А. Стрижака, Конституція України визначає специфічний правовий режим природних ресурсів — землі, її надр, атмосферного повітря та інших ресурсів, які знаходяться в межах території України, її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Відповідно, природні ресурси визнаються об'єктами права власності Українського народу, від імені якого правомочності власника здійснюють органи державної влади і органи місцевого самоврядування на основі конституційних положень (частина перша статті 13). Конституція гарантує публічний (загальний) режим доступу на право користування такими природними ресурсами на основі закону.

Принцип диференціації щодо правового режиму власності та доступу до майна застосував КСУ при вирішенні питання стосовно правомірності приватизації певних об'єктів власності. На думку Суду, деякі об'єкти власності не можуть бути приватизовані виходячи з особливостей правового статусу територій, на яких вони розташовані, або самих цих об'єктів, а також із необхідності забезпечення безпечних умов проживання громадян, особливостей охорони державою культурних цінностей та зон природного заповідного фонду, тимчасового характеру надання житлових приміщень тощо¹.

У сфері забезпечення гарантій права приватної власності має важливе значення конституційне застереження щодо меж здійснення права приватної власності. Зокрема, є неприпустимим використання цього права на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, на погіршення екологічної ситуації і природних якостей землі (частина сьома статті 41 Конституції).

Правова сутність статей 13 і 41 Конституції України полягає у проголошенні рівних можливостей володіння, користування і розпо-

¹ Рішення КСУ № 10-рп/2000 від 28 вересня 2000 року // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 5.

рядження власністю та гарантіях держави щодо забезпечення захисту цих прав¹.

Важливе значення у сфері публічного економічного порядку мають конституційні положення про правовий режим вилучення приватної власності з мотивів суспільної необхідності. Таке вилучення може бути зумовлене необхідністю подолання наслідків стихійного лиха, здійснення державою заходів з забезпечення обороноздатності країни в умовах воєнного стану, визнання майна об'єктом національного надбання. При цьому має істотне значення додержання вимог процедури вилучення, яка має здійснюватися на основі закону. Для належного застосування цих положень адміністративна та судова практика повинна суворо додержуватися принципу верховенства права.

Г. Основні критерії обмеження права приватної власності. Згідно з Конституцією примусове відчуження майна, що перебуває на праві приватної власності, може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості (ст. 41, ч. 6 Конституції). Виходячи з негативної природи права власності обмеження у його здійсненні слід розглядати через призму категорії «втручання у приватну автономію», яке має здійснюватися на основі закону, переслідувати легітимну мету, бути розмірним, не посягаючи на сутність змісту права власності².

Вітчизняна юриспруденція ще не виробила критеріїв правового змісту поняття «втручання» у здійснення права власності. ЄСПЛ визнає, що втручання у здійснення права власності має бути виправданим міркуваннями суспільної необхідності, тобто бути пропорційним і не посягати на сутність права власності. Таке втручання є правомірним в разі додержання трьох умов: 1) воно не посягає на безперешкодне здійснення права власності; 2) забезпечена належна процедура відчуження майна; 3) держава вживає всіх необхідних заходів задля належного контролю здійснення права власності відповідно до інтересів суспільства³. На цій правовій позиції ЄСПЛ базу-

¹ Рішення КСУ № 3-рп/2002 від 12 лютого 2002 року // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 1.

² Шумилов Ю. Право частной собственности: понятие и механизмы ограничения в публичных интересах [Електронний ресурс] / Ю. Шумилов. — Режим доступу : www.law-n-life.ru/arch/146/146-10.doc.

³ Рішення ЄСПЛ у справі «Споронг і Лонрот проти Швеції» від 23 вересня 1982 року // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. — М., 2001. — Т. 1. — С. 398.

ються рішення органів конституційної юстиції багатьох зарубіжних країн. Зокрема, Конституційна рада Казахстану визначає, що відчуження власності має відбуватися на основі закону, прийнятого компетентним органом влади, з додержанням принципу рівності, вимог належної правової процедури¹. КС РФ у серії своїх рішень зазначав, що відчуження власності в якості санкції при порушенні митних правил має здійснюватися виключно на основі рішення суду²; майно, яке включено до конкурсної маси на стадії санації/банкрутства підприємства і має значення для забезпечення життєдіяльності громади, може бути вилучено у власника в комунальну власність лише за умови попереднього відшкодування його вартості³.

Таким чином, гарантії здійснення права власності тісно пов'язані з критеріями обмеження цього права. По-перше, обмеження здійснення права власності може бути зумовлене суспільною необхідністю. При цьому важливим є додержання принципу пропорційності, щоб таке обмеження не посягало на сутність здійснення права власності. Принцип пропорційності також полягає у забезпеченні балансу між приватними і публічними інтересами⁴. Серед підстав такого обмеження можна виділити забезпечення національної безпеки, прав та інтересів інших осіб, доступу до майна іншим особам (право сервітуту); головним є те, щоб такі підстави були більш значущими, ніж здійснення самого права приватної власності.

По-друге, обмеження права власності можливе виключно на основі закону, який повинен бути чітким і зрозумілим, не мати зворотної дії, наслідки його застосування мають бути передбачуваними, його застосування не повинно бути свавільним. При цьому на випадок виникнення конфліктів щодо порядку обмеження права власності або її відчуження повинен існувати ефективний судовий контроль.

По-третє, необхідною умовою обмеження права власності або її відчуження є попереднє і повне відшкодування її вартості із забез-

¹ Постанова Конституційної ради Казахстану № 12/2 від 9 липня 2001 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://adilet.zan.kz/rus/docs/s10000012_.

² Ухвала Конституційного Суду Російської Федерації № 3-О від 10 січня 2002 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ksrf.ru/ru/Decision/Pages/default.aspx>.

³ Постанова КС РФ № 16-П від 16 травня 2000 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ksrf.ru/ru/Decision/Pages/default.aspx>.

⁴ Рішення ЄСПЛ у справі «Карбонара і Вентура проти Італії» від 30 травня 2000 року // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2000. — № 3.

печенням компенсації інших обмежень, пов'язаних із таким втручанням у здійснення права власності. У разі виникнення спорів про розмір компенсації остаточно таке питання вирішує суд.

Г. Гарантії доступу до об'єктів публічної власності. Це право гарантовано ч. 3 ст. 41 Конституції України, відповідно до якої громадяни можуть користуватися об'єктами державної та комунальної власності для задоволення своїх потреб згідно із законом. Користуватися такими об'єктами громадяни можуть у більшості випадків безоплатно. Це стосується, насамперед, користування природними ресурсами та об'єктами загальнодержавної власності: водними ресурсами, рослинним світом, шляхами та місцями загального відпочинку, закладами освіти, охорони здоров'я тощо. Водночас, у ряді випадків громадяни можуть користуватися окремими об'єктами державної та комунальної власності за плату — тимчасово або на умовах оренди цього майна на певний строк.

Доступ до об'єктів публічної власності має важливе значення для ділової активності та забезпечення свободи економічної діяльності, оскільки публічна власність має безпосереднє відношення до ринкової інфраструктури та визначає ступінь доступу до матеріальних ресурсів. Тому обмеження доступу до публічної власності мають переслідувати легітимну мету, бути засновані на законі і не посягати на сутність змісту права на свободу економічної діяльності.

У разі функціонування монополій, які встановлені законом, держава має забезпечити повний доступ до інформації про стан реєстрації права на майно та обтяжень на нього з метою обмеження зловживань в операціях із ним або для ефективності менеджменту такого роду публічних корпорацій. Зокрема, заслуговують на увагу пропозиції щодо демонополізації та деконцентрації ринку енергоресурсів, згідно з якими передбачається розподіл функцій щодо видобутку, розподілу та продажу нафти і газу між різними компаніями, які сьогодні сконцентровано на рівні Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України», котра в зв'язку з неефективним менеджментом і незбалансованою ціновою політикою вже тривалий час перебуває на межі банкрутства і негативно впливає на суміжні галузі економіки.

2.3.2.2. Право на свободу підприємницької діяльності. Щоб з'ясувати природу права на свободу підприємницької діяльності, необхідно визначитися з такими питаннями: 1) структура прав людини і основоположних свобод; 2) співвідношення негативних і позитивних обов'язків держави у структурі цього права; 3) визначення приро-

ди права через доступ до інформації та ресурсів як необхідної умови реалізації права на свободу підприємницької діяльності; 4) визначити суто конституційно-правові засоби забезпечення цього права з погляду можливості кожної особи вільно розпочати, реорганізувати або припинити свою підприємницьку діяльність. З цією метою насамперед слід розглянути основні концептуальні підходи до розуміння права на свободу підприємницької діяльності та його місця в економічній системі суспільства.

2.3.2.3. Сутність змісту права на свободу підприємницької діяльності у структурі економічної системи. Права людини як інституціональний компонент економічної системи складають певний нормативний порядок, що зумовлює їх соціальну значущість і відповідні гарантії забезпечення. З нормативного погляду права людини мають структуру — носій, адресат і предмет¹. Права людини мають універсальний характер, з чого випливає, що будь-які особливі умови їх застосування означають їх обмеження, тобто посягають на сутність їх змісту. На умови реалізації права на свободу підприємницької діяльності впливає його соціальна значущість, оскільки для багатьох вона може обмежуватися реалізацією свободи вибору виду професії.

Адресатом права на свободу підприємницької діяльності є органи публічної влади, які в силу свого конституційного становища несуть певні позитивні та негативні обов'язки щодо забезпечення даного права. Ступінь співвідношення таких обов'язків визначається по-різному в правових доктринах, які будуть розглянуті нижче.

Предметом права на свободу підприємницької діяльності є ділова активність приватних осіб у реалізації ними своїх економічних інтересів через відповідні структуру, правила і процедури економічної системи. Тому цей предмет залежить від структури конкретної національної економічної системи.

Загалом правам людини притаманні такі риси: універсальність, моральна значущість, основоположний характер, пріоритетність, абстрактність². Права людини визнаються у сучасній демократичній конституційній державі. Права людини тягнуть певні обов'язки держави, свідченням чого є гарантія, встановлена у статті 3 Основного Закону.

¹ Алексі Р. Інституціоналізація прав людини в демократичній конституційній державі / Р. Алексі // *Філософія прав людини* / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. — К. : Ніка-Центр, 2008. — С. 172—173.

² Там само. — С. 174—180.

2.3.2.4. Сутність змісту права на свободу підприємницької діяльності. Право на свободу підприємницької діяльності у структурі прав людини належить до економічних прав і за своїм змістом є негативним правом, оскільки втручання держави у його здійснення має бути обґрунтованим при додержанні засад демократичної легітимності та верховенства права. М. Хавронюк виділяє сім підстав для лігітимного втручання у здійснення цього права виходячи з аналізу статей 13, 41, 42, 66—68 Конституції України¹. На відміну від планово-командної економіки, це право визначає зовсім іншу структуру економічної системи, оскільки визнає фундаментальну цінність при самовизначенні особи — можливість вільного вибору професійної діяльності чи промислу. І такий вибір не може бути спланованим найкращим творцем будь-якої економічної системи, а зумовлений структурою суспільства та самовизначенням у ньому конкретного індивіда. Свобода економічної діяльності є антитезою адміністрування в економічній системі і виражає економічне самовизначення на засадах конкуренції.

Право на свободу підприємницької діяльності пов'язане з конкретним типом економічної системи з притаманними їй структурою, правилами і процедурами. Звідси й структура цього права, в якій можна виокремити три основних аспекти: інституціональний, індивідуально-правовий та публічно-правовий.

2.3.2.5. Інституціональна природа права на свободу підприємницької діяльності. Частина третя статті 42 Конституції України визначає: «Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі конкуренції визначаються законом».

Таким чином, на конституційному рівні свобода підприємницької діяльності нерозривно пов'язана з конкуренцією, яку держава зобов'язана забезпечувати через відповідні інституціональні та процесуальні гарантії. Визнання конкуренції як інституціональної основи свободи підприємницької діяльності визначає розвиток економічної системи як відкритої ринкової. Постає питання про характер ринку, оскільки можуть існувати різні моделі ринкової економіки. Конституція України дане питання залишає відкритим.

¹ Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. для вузів / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К. : Атіка, 2004. — С. 222.

Отже, на відміну від традиційного розуміння права на свободу підприємницької діяльності, яке зводиться переважно до визначення прав та обов'язків суб'єктів цієї діяльності, конституційно-інституціональний підхід до даного питання дозволяє розглядати його значно ширше і глибше, насамперед, завдяки визначенню оптимального співвідношення між свободою підприємницької діяльності та іншими елементами економічної системи (вільною економічною конкуренцією, недопущенням недобросовісної конкуренції тощо).

Сутність права на свободу підприємницької діяльності не можна розглядати саму по собі — як самодостатню правову та економічну цінність (як це нерідко трапляється на практиці, особливо у судовій та адміністративній, з їх *юридичним позитивізмом*), оскільки ця сутність, на наш погляд, полягає у взаємозв'язку (взаємозалежності) даної свободи з іншими елементами зазначеної системи, що потребує виключно системної оцінки даного права.

2.3.2.6. Соціетальна природа права на свободу підприємницької діяльності. Зміст економічної системи частково розкривається у частині четвертій статті 13 та частині першій статті 14 Конституції України, оскільки у них поєднуються, відповідно, соціетальний та ліберально-демократичний підходи. По суті, Конституція України визначає соціальний вимір економічної системи, в якій гарантується свобода підприємницької діяльності на засадах вільної конкуренції і недопущення зловживання монопольним становищем на ринку. Оскільки Конституція України прямо визначає соціальний характер економіки, це зумовлює правомірність втручання з метою забезпечення економічного добробуту суспільства (що є однією з підстав обмеження деяких конституційних прав і свобод) та диверсифіковану структуру економічної системи, для якої характерні обмежені природні ресурси.

Виходячи з положень Конституції України інституціональний аспект права на свободу підприємницької діяльності складають: а) вільна економічна конкуренція; б) недопущення недобросовісної конкуренції; в) недопущення зловживання монопольним становищем на ринку. Взаємодія суб'єктів підприємницької діяльності з елементами даної системи у процесі своєї діяльності не тільки дозволяє їм досягати економічної мети, а й пов'язує їх. За такої взаємодії формуються межі здійснення свободи підприємницької діяльності.

Згідно зі статтею 42 Конституції України держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються

зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція.

Конституційні положення щодо захисту конкуренції у підприємницькій діяльності розвиває поточне законодавство. Так, згідно із статтею 1 Закону № 2210-III¹ під економічною конкуренцією (конкуренцією) мається на увазі змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість вибирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товарів на ринку.

До речі, КСУ поширив засади економічної конкуренції на ринок правових послуг: «Закріплення лише за адвокатами права на здійснення захисту підозрюваного, обвинуваченого і підсудного від обвинувачення та надання юридичної допомоги особам, які притягаються до адміністративної відповідальності, не сприяє конкуренції щодо надання кваліфікованої правової допомоги у цих сферах і підвищенню кваліфікації фахівців у галузі права»².

Неправомірне обмеження конкуренції може полягати у наданні певних преференцій і переваг окремим суб'єктам підприємницької діяльності на рівні як законодавства, так і адміністративної та судової практики. Конституційні та законодавчі положення про недопущення недобросовісної конкуренції на практиці підкріплюються правовими позиціями КСУ, який їх уточнює та наповнює конкретним змістом. Наприклад, КСУ вважає, що «встановлення Законом регулювання мінімальної ціни на певну продукцію (в даному випадку цукор) на рівні, що забезпечує прибутковість виробництва, при укладанні угод купівлі-продажу на внутрішньому ринку України не суперечить положенням частини третьої статті 42 Конституції України»³. Напевно, Суд при цьому керувався принципом соціальної держави; водночас, вразливість цієї позиції полягає у відсутності посилання на конкретну підставу для обмеження засад конкуренції на сегменті ринку з виробництва цукру, що в подальшому стало одним із факторів зменшення його виробництва в Украї-

¹ Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III // Офіційний вісник України. — 2001. — № 7. — Ст. 260. — 2 березня.

² Рішення КСУ від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 5.

³ Рішення КСУ від 15 квітня 2004 року № 10-рп/2004 // Вісник Конституційного Суду України. — 2004. — № 2.

ні¹. Тому в разі встановлення правомірності обмеження конкуренції КСУ необхідно докладно обґрунтовувати суспільну необхідність втручання у свободу підприємницької діяльності.

КСУ вважає, що «запровадження пільг щодо окремих податків чи конкретних їх платників не є проявом податкової дискримінації, недобросовісної конкуренції тощо»². Крім того, що таке обґрунтування є занадто загальним і неконкретним, воно не відповідає засадам диференціації та позитивної дискримінації як складових принципу рівності. Адже щоб встановлювати винятки з правил оподаткування, перші мають ґрунтуватися принаймні на суспільній необхідності, пропорційності і мають діяти рівною мірою для всіх суб'єктів підприємницької діяльності, яким за рівних умов гарантувалася можливість користування такими винятками. Отже, наведена позиція КСУ є занадто проблемною з погляду верховенства права та гарантій свободи підприємницької діяльності, соціетального конституціоналізму, оскільки перекладає тягар відповідальності з несумлінних підприємців саме на добросовісних.

2.3.2.7. Право на свободу підприємницької діяльності як індивідуальне право. Вибір професії, заняття чи діяльності є одним із аспектів свободи розвитку індивіда, яка може бути обмежена лише з вагомих підстав і задовольняти критеріям демократичної легітимності та верховенства права. Таким чином, свобода підприємницької діяльності як суб'єктивне право є формою конкретизації об'єктивного права і втілюється у поведінці учасників відносин у сфері господарювання.

Вибір професійної діяльності, зокрема у сфері підприємницької діяльності, може бути обмежений за допомогою ліцензування. На думку К. Екштайна, ліцензування є обмеженням свободи підприємницької діяльності і перекладає на державу відповідальність за якість

¹ Якщо виробництво цукру зросло до 2007 року, то відсутність конкуренції та надмірне втручання держави у цукрову галузь стали одним із факторів дефіциту цієї продукції на ринку і нерентабельності виробництва цукру в наступні роки. Див. про чинники кризових явищ у галузі виробництва цукрового буряку: Шафорост Я. П. Стан цукробурякового виробництва в Україні та перспективи його розвитку на засадах толінгу [Електронний ресурс] / Я. П. Шафорост. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_1/42.pdf; Цукор в Україні росте в ціні. В уряді заговорили про змову монополістів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://newsru.ua/finance/08may2009/sahar.html>.

² Рішення КСУ від 16 лютого 2010 року № 5-рп/2010 // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 2.

товарів і послуг, за яку, загалом, мають відповідати суб'єкти підприємницької діяльності¹. Для прикладу: вкрай деталізовані й формалізовані вимоги щодо входження до ринку банківських послуг і надмірне адміністрування цього ринку в умовах обмеженості ресурсів, слабкого рівня диференціації економічної системи спричинили закриття діяльності багатьох іноземних банків на ринку банківських послуг протягом 2009—2011 років.

Обрання виду підприємницької діяльності є фундаментальним правом, яке не може бути обмежено в своїх істотних елементах. Свобода підприємницької діяльності виражає право на індивідуальний економічний, в тому числі професійний, розвиток, що виключає можливість примусового вибору економічної діяльності. З метою запровадження належного правового режиму підприємницької діяльності мають застосовуватися санкції за порушення законів та засади невідворотності юридичної відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності за невиконання умов договору, надання споживачам неналежної якості товарів, робіт чи послуг.

Особа самостійно визначає мету і напрями своєї економічної діяльності, і держава не повинна встановлювати надмірні перепони для цього. Закон може визначати спеціальний режим для окремих сфер економічної діяльності, однак такі обмеження мають ґрунтуватися на суспільній необхідності, бути розміреними і діяти рівною мірою для однієї і тієї самої категорії осіб. Як правило, такі обмеження пов'язані із економічною безпекою, безпечністю продукції, товарів і послуг та забезпеченням належного рівня їх якості.

До сфери свободи економічної діяльності К. Екштайн відносить: а) вільний вибір самостійної або несамотійної, основної або побічної приватної економічної трудової діяльності; б) вільний вибір місця здійснення трудової чи професійної діяльності; в) свободу реклами; г) вільне встановлення і регулювання трудових відносин, вільний відбір працівників; г) вільне формування виробничих відносин; д) вільне формування ділових відносин з постачальниками, споживачами, діловими партнерами і конкурентами; е) вільний вибір матеріальних засобів виробництва; є) вільний вибір форм підприємництва; ж) вільна зовнішньоекономічна діяльність².

Для реалізації своєї мети підприємці мають право об'єднуватися в асоціації. За системного тлумачення із положень частини першої

¹ Экштайн К. Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской Конвенции : учеб. пособ. для вузов / К. Экштайн. — М. : NOTA BENE, 2004. — С. 343.

² Там само. — С. 344.

статті 36 та частини третьої статті 42 Конституції України впливає право суб'єктів підприємницької діяльності на об'єднання. На ці об'єднання поширюються обмеження, передбачені частиною першою статті 36, та обмежувальні заходи, передбачені антимонопольним законодавством, для недопущення зловживання монополюючим становищем на ринку, неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції. Держава має вживати жорстких заходів у разі виникнення зазначених обставин¹.

Засобом поєднання вільного підприємництва і вільної праці є свобода договору². Свобода договору застосовується як в індивідуальних, так і в колективних відносинах підприємців з працівниками. Тому свобода підприємницької діяльності може бути ідеально реалізована тільки через вільний договір з працівниками, які захищають свободу вибору професії.

Свобода договору може бути обмежена на засадах розумності, добросовісності та справедливості. Основними елементами свободи договору є: а) самостійний вибір — укласти договір чи ні; б) самостійний вибір контрагента по договору; в) рівність контрагентів; г) самостійне визначення виду договору; г) вільне поєднання видів договорів, якщо це не заборонено законом; д) між контрагентами для досягнення будь-якої законної мети договору, будь-якими способами без обмеження в часі; е) діяльність контрагентів переважно за диспозитивними нормами; є) свобода сторін у визначенні умов договору, якщо інше не встановлено законом.

КСУ цілком обґрунтовано вважає, що одним із фундаментальних принципів приватноправових відносин є принцип свободи договору, закріплений у пункті 3 статті 3 ЦК. Однак свобода договору обмежена критеріями справедливості, добросовісності, пропорційності та розумності.

Держава на основі законів встановлює засади створення і функціонування грошового та кредитного ринків (пункт 1 частини другої

¹ Стороженко О. М. Адміністративно-правова кваліфікація зловживання монополюючим (домінуючим) положенням на ринку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О. М. Стороженко ; Нац. аграрний ун-т. — К., 2007. — 20 с.

² Белкін М. Свобода договору та її обмеження / М. Белкін // Юридичний журнал. — 2009. — № 12. — С. 83—89; Ханік-Посполітак Р. Ю. Свобода договору / Р. Ю. Ханік-Посполітак // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». — Том 18 : Правознавство. — К., 2000. — С. 36—38.

статті 92 Конституції України) і повинна підтримувати на засадах пропорційності розумний баланс між публічним інтересом в ефективному перерозподілі грошових накопичень, комерційними інтересами банків в отриманні справедливого прибутку від кредитування і охоронюваними законом правами та інтересами споживачів їх кредитних послуг¹.

2.3.2.8. Конституційно-правові засади монополії та добросовісної конкуренції. Свобода підприємницької діяльності тісно переплітається з функціонуванням монополій та добросовісною конкуренцією в економічних системах різних країн, що обумовлено не тільки природними чи іншими факторами, а й турботою держави про їх нормальне співіснування. Фактично монополії є відхиленням від принципу вільної конкуренції, але й конкуренція може перешкоджати певній діяльності, яку краще виконує, наприклад, державна монополія. Тому державі належить правильно розібратись і встановити законами правила для монополій і добросовісної конкуренції і тим самим створити умови для реалізації свободи підприємницької діяльності.

Згідно з частиною третьою статті 42 Конституції України держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності; види і межі монополії визначаються законом. Виключно законами України визначаються правила конкуренції (пункт 8 частини першої статті 92 Конституції України).

Загалом монополії є винятком із свободи підприємницької діяльності і їх запровадження має ґрунтуватися на вагомих підставах. У ліберальній доктрині прав людини монополія розглядається як антитеза економічної свободи². Водночас, з урахуванням структури економічних інституцій, правил і процедур, ця теза не цілком виправдана, оскільки останні поєднують у собі певні раціональні та ірраціональні моменти. Аналіз перехідних економічних систем засвідчує³, що держава несе позитивний обов'язок формувати економічні інсти-

¹ Рішення КСУ від 15 листопада 2011 року № 15-рп/2011 // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 1.

² Экштайн К. Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской Конвенции : учеб. пособ. для вузов / К. Экштайн. — М. : NOTA BENE, 2004. — С. 353—358.

³ У пошуках правильної парадигми : Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / пер. з англ. ; за ред. Д. Гузіни ; гол. ред. серії і автор передм. Дж. Перлін ; наук. ред. О. Кокорська. — К. : Ай Бі, 2003. — С. 245—280.

туції, придатні для проведення економічних реформ, спрямованих на формування інноваційної, конкурентоспроможної економіки. Конституція України встановлює ряд положень, які визначають основи регулювання монополій, до яких, на нашу думку, слід віднести:

1) право власності Українського народу на відповідні об'єкти (землю, її надра тощо) (частина перша статті 13), які можуть становити природні монополії, або на їх основі можуть розвиватися інші монополії;

2) здійснення від імені Українського народу права власника органами державної влади та органами місцевого самоврядування на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (статті 13, 19, 85, 116, 138, 142);

3) визначення видів і меж монополій на основі закону (частина третя статті 42);

4) діяльність монополій обмежується через захист державою прав споживачів, контроль за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, а також контроль громадських організацій споживачів.

Законодавче регулювання монополій на ринку має відповідати засадам демократичної легітимності та верховенства права. Згідно з цими засадами закони про монополії мають бути результатом відкритого публічного обговорення та ґрунтуватися на суспільній необхідності втручання у сферу свободи економічної діяльності. Таке втручання повинно відповідати вимогам нагальності і бути зумовлено специфікою структури національної економіки, її міжнародної конкурентоспроможності, позиціонуванням, через експорто- чи імпортозамінність, чи їх взаємний баланс, місця і ролі України у структурі міжнародного ринку. Закони про монополії не можуть мати довільний характер і наділяти носіїв монопольних прав надмірними преференціями і перевагами, які негативно впливатимуть на суміжні галузі, що мають перебувати під інституціональним контролем з боку держави в аспекті рівня облікової ставки НБУ, цін і тарифів на послуги і товарні позиції. Також важливим є додержання вимог пропорційності, тобто забезпечення розмірності між суспільним (публічним) економічним інтересом та свободою економічної діяльності.

В Україні допускається існування природної монополії, тобто такого стану товарного ринку, при якому задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва, а товари (послуги), що виробляються суб'єктами природних монополій, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку

з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги) (абзац перший частини першої статті 1 Закону України «Про природні монополії»). Такий стан характеризує ситуацію не «природної монополії», а радше слабку структурування ринку та низький рівень конкуренції у певному його сегменті/галузі. У силу цих чинників у певному сегменті економічної системи відбувається концентрація ресурсів, спрямована на забезпечення його інвестування та розвитку. Держава, яка здатна сконцентрувати значні ресурси через податкові та бюджетні інструменти, може у такий спосіб впливати на розвиток структури ринку. Водночас, необхідною умовою функціонування монополій у структурі національної економіки має бути контроль за цінами, якістю продукції, робіт і послуг монополістів, які засновані на державній власності.

Згідно з Конституцією держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності на підставі Конституції і законів України, ратифікованих державою міжнародних актів, а також рішень КСУ (статті 8, 9, 42, 92, 152). Захист добросовісної конкуренції, на наш погляд, передбачає:

- 1) створення рівних конкурентних умов для всіх суб'єктів права власності і господарювання, які є рівними перед законом і судом;
- 2) недопущення, за допомогою засобів державного контролю і нагляду, недобросовісної конкуренції, яка, зокрема, може бути наслідком переходу частини економіки у тінь;
- 3) проведення урядом відповідної фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, яка сприяє утвердженню добросовісної конкуренції.

2.3.3. Висновки

Ключове завдання КСУ — це системний захист прав і свобод громадян з урахуванням різних факторів. Діяльність його підпорядкована в кінцевому підсумку забезпеченню верховенства права і захисту прав громадян. Суд може (і навіть зобов'язаний) виходити за межі догматичного розуміння конституційних приписів, якщо цього потребують інтереси реального захисту прав і свобод громадян, забезпечення верховенства права.

Тому, якщо у світі та у конкретній країні розвиваються небезпечні для суспільства і держави процеси, то, захищаючи права громадян, КСУ повинен враховувати існуючі ризики і небезпеки та в душі філософії правового прагматизму розглядати й вирішувати відповідні справи.

Проблемні питання до § 2.3

1. Розкрити взаємозв'язок між соціально-економічними правами та свободами людини та її визначальним правом на гідність. Наведіть 3—4 приклади, коли порушення соціально-економічних прав людини порушує її природне право на повагу до гідності.
2. Яку роль відіграють акти КСУ в оцінці правомірності заходів держави, спрямованих на подолання фінансової кризи, в контексті утвердження та забезпечення природного права людини на повагу до її гідності? Чому?
3. Яке рішення КСУ є ключовим для вироблення доктрини пропорційності дій держави щодо забезпечення нею добровільно взятих на себе соціальних зобов'язань перед людиною та необхідністю зменшити видатки з ДБУ в умовах фінансової кризи?
4. Від яких правових і позаправових факторів залежить реалізація соціально-економічних прав і свобод людиною?
5. Яким чином соціальна політика держави зв'язана основними правами і свободами людини, зокрема її правом на повагу до гідності?

Практичні завдання та вправи до § 2.3

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. Одним із визначальних елементів у регулюванні суспільних відносин у соціальній сфері є додержання принципу пропорційності між соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави.
 - 1.2. Гарантії соціально-економічних прав громадян мають абсолютний характер.
 - 1.3. Правовий режим власності встановлюється виключно законами.
 - 1.4. Використання власності не може завдавати шкоди не лише інтересам суспільства, а й гідності громадян.
 - 1.5. Застосування державою інституту скорочення соціальних виплат як заходу подолання світової фінансової кризи в державі фактично порушує право людини на повагу до її гідності.
- *Письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

№ 2. Проаналізувати рішення КСУ: від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002 (у справі щодо пільг, компенсацій і гарантій); від 17 бе-

резня 2004 року № 7-рп/2004 (у справі про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів); від 1 грудня 2004 року № 20-рп/2004 (у справі про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій); від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007 (у справі про соціальні гарантії громадян), від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008 (у справі щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України); від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011 (у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік»).

Завдання

1. Розкрити через відповідні правові позиції КСУ, сформульовані в зазначених рішеннях, взаємозв'язок між реалізацією громадянами своїх соціально-економічних прав і свобод та фінансовою спроможністю держави.
 2. У яких з цих рішень Суд утверджує: а) принцип пропорційності між соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави; б) абсолютний характер гарантій соціально-економічних прав громадян? Які фактори вплинули на динаміку правових позицій КСУ в зазначених рішеннях?
 3. Яке із зазначених рішень КСУ є ключовим для вироблення доктрини пропорційності дій держави щодо забезпечення покладених на неї Конституцією України соціальних зобов'язань перед людиною та необхідністю зменшити видатки з ДБУ в умовах гострої фінансової кризи? Як захист гідності людини впливає на правові позиції КСУ, вироблені ним у цьому рішенні? Якщо позитивно (негативно), то чому?
- *Свої письмові відповіді аргументувати посиланнями на відповідні правові позиції КСУ, наукову літературу, газетні публікації, матеріали з мережі Інтернет.*

№ 3. У яких із зазначених нижче випадках примусове відчуження об'єктів права приватної власності є можливим на законних підставах?

- а) за рішенням місцевих органів влади;
- б) за рішенням суду та за умови попереднього і повного відшкодування вартості;
- в) з метою забезпечення постачання населення продовольством у воєнний час;
- г) з метою забезпечення природного права поваги до гідності інших людей в разі такого використання власником об'єктів права приватної власності, яке принижує гідність інших людей.

- *Свою письмову відповідь обґрунтуйте юридично, теоретично та посиланнями на відповідні правові позиції КСУ.*

№ 4. На думку громадянина М. Петровського, встановлений законодавством України розмір мінімальної заробітної плати принижує людську гідність, оскільки її розмір дає можливість задовольняти лише частину фізіологічних потреб людини, а тому не сприяє всебічному розвитку її індивідуальності.

Завдання

1. Чи правильно розмірковує М. Петровський? Якщо так (ні), то чому?
 2. Чи може він у даному випадку звернутися до суду за захистом свого природного права на повагу до гідності? Якщо так (ні), то чому? Якщо так, то на якій правовій підставі і яке рішення за його позовом має прийняти суд?
 3. Чи може М. Петровський із зазначеного питання звернутися до КСУ? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді аргументувати юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 5. У своєму позові до територіального відділення Пенсійного фонду України громадянин Івановський Ю. просив суд при вирішенні його справи безпосередньо застосувати конституційне положення про право на гідний життєвий рівень. Зокрема, обґрунтовуючи позовні вимоги, він зазначив, що одержує пенсію, розмір якої, на його думку, значно менший, ніж необхідно для забезпечення достатнього життєвого рівня, а це напряду принижує його гідність. Виходячи з таких міркувань Іванов вимагав від суду присудження йому справедливої матеріальної компенсації, посилаючись на конституційно закріплені принцип верховенства права та право на гідний життєвий рівень.

Завдання

1. Прокоментуйте цю правову ситуацію в контексті прямої дії конституційних норм. Яке рішення має прийняти суд? Чому?
 2. Чи призводить приниження гідності до порушення відповідного конституційного права? Якщо так (ні), то чому?
 3. Чи забезпечені соціальні права громадян прямою дією конституційних норм? Якщо так (ні), то чому? Назвіть відповідні правові позиції КСУ.
- *Свої письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 6. Прочитати наукові публікації: Конституційні засади економічної системи України : монографія / В. А. Устименко, Р. А. Джабраїлов, В. М. Кампо та ін. ; за ред. В. А. Устименка ; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. — Донецьк : Юго-Восток, 2011; Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. для вузів / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К. : Атіка, 2004; Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. — К. : Правова єдність, 2008; Кругул Ю. І. Права і свободи людини : навч. посіб. / Ю. І. Кругул, В. В. Ладиченко, В. І. Орленко. — К. : Книга, 2004; Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) : монографія / Н. Г. Шукліна. — К. : Центр навчальної літератури, 2005; Бабкін В. Д. Соціальна держава та захист прав людини / В. Д. Бабкін // Правова держава. — 1998. — Вип. 9; Шайо А. Гарантії соціальної захисти в посткомуністических государствах / А. Шайо // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. — 2001. — № 4 (37); Бланкенагель А. Конституционные суды, социальные права и социальное государство / А. Бланкенагель // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. — 2003. — № 1 (42).

Завдання

1. Що у цих наукових публікаціях спільного і відмінного у питаннях визначення видів та змістової характеристики соціально-економічних прав та свобод людини і громадянина, механізму їх гарантування та ролі держави при цьому? Чим обумовлена розбіжність поглядів науковців?
2. Як співвідносяться погляди науковців щодо механізмів гарантування соціально-економічних прав та свобод людини і громадянина з правовими позиціями КСУ, викладеними в його Рішенні від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік»? Чому?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтувати теоретично та практично.*

№ 7. У січні 2012 року громадяни України Петросян О., Іванко П., Коваленко В. та Сідорова Г. звернулися до суду з позовними заявами до міської ради про виконання нею зобов'язань за облігаціями місцевого займу 1996 року та відшкодування моральної шкоди за порушення їхнього права на повагу до гідності людини. Перед

цим вони зверталися з відповідними вимогами безпосередньо до міської ради, але отримали відмову в їх задоволенні. У своїй відмові міська рада посилалася на правові позиції КСУ, викладені в Рішенні від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011, про пропорційність між діями держави щодо забезпечення нею соціальних зобов'язань перед людиною та необхідністю зменшити видатки з бюджету в умовах фінансової кризи.

Завдання

1. Чи правомірні вимоги громадян? Якщо так (ні), то чому?
 2. Чи правомірна відмова міської ради? Якщо так (ні), то чому?
 3. Яке рішення має прийняти суд? Чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично та практично.*

№ 8. Міська рада прийняла рішення про заборону стихійних ринків і про надання торговельних місць у торговельних центрах. Таке рішення, на думку місцевих депутатів, зменшить забруднюваність міських територій та усуне скупчуваність громадян біля крупних станцій наземного і підземного транспорту. Однак продавці продукції власного виробництва (вирощування) були незадоволені таким рішенням влади, мотивуючи свою позицію витрачанням зайвого часу на під'їзд до таких центрів і додатковою сплатою за місця для продажу товарів.

Завдання

1. Проаналізувати правову ситуацію, що склалася, і визначити предмет правового спору.
 2. Чи правомірне рішення прийняла місцева рада? Якщо так (ні), то чому?
 3. Якими правовими способами можна владнати конфлікт між місцевою владою і громадянами?
- *Відповіді обґрунтувати теоретично та юридично.*

№ 9. Громадянин Петрів О. написав листа в сільську раду з проханням надати йому інформацію про доходи і видатки ради за минулий рік.

У відповіді сільський голова зазначив, що інформація, яку просить надати громадянин Петрів О., є службовою і не підлягає поширенню.

Завдання

1. Проаналізувати Закон України «Про доступ до публічної інформації» і визначити предмет правового спору.

2. Чи правомірну відповідь надав сільський голова громадянину Петрову О.?
3. Навести правові позиції КСУ з даного питання.
 - *Відповіді обґрунтувати юридично і практично.*

№ 10. Необхідно самостійно сформулювати 2—3 найактуальніших питання щодо гарантій реалізації соціально-економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні в контексті дотримання природного права людини на повагу до її гідності.

Завдання

1. Якими ідеями Ви керувалися, називаючи ці питання найактуальнішими?
2. Надати правові та позаправові аргументи для відповідей на поставлені питання.
3. Чим відрізняються гарантії реалізації зазначених прав і свобод від їх гарантій захисту.
 - *Свої письмові відповіді обґрунтувати юридично, теоретично та практично.*

European
Cultural Convention

Європейська
культурна конвенція

Законодавство України
про культуру та мистецьку діяльність

Європейська
ландшафтна конвенція

Законодавство України
про захист навколишнього середовища

European
Landscape Convention

§ 2.4. Екологічні та культурні права і свободи

2.4.1. Екологічні права людини і громадянина

Екологічні права людини та громадянина сьогодні, зважаючи на екологічну ситуацію, мають займати одне з центральних місць у національному законодавстві та політиці держави¹. Вони тісно пов'язані з правом на життя і охорону здоров'я населення. У вітчизняних наукових працях неодноразово навіть називалося питання про прийняття екологічної конституції².

2.4.1.1. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

У ЗДПЛ прямо не закріплені екологічні права, однак, поряд з правом на життя, проголошено право на такий життєвий рівень, який необхідний кожній людині для підтримання її здоров'я і добробуту (ст. 5).

¹ Див.: Ярьковська І. Екологічні права людини і громадянина в українському законодавстві та на практиці / І. Ярьковська // Юридична газета. — 2012. — № 25 (315). — С. 1, 8—10. — 19 червня.

² Див., наприклад: Шемшученко Ю. С. Екологічна конституція Землі: від ідеї до практичного втілення / Ю. С. Шемшученко // Актуальні проблеми конституційного права та державотворення : зб. наук. праць [присвячений 70-й річниці з дня народження першого голови Конституційного Суду України Л. П. Юзькова]. — Хмельницький, 2008. — Ч. 2. — С. 3—7; Єгорова І. Екологічна конституція Землі : [Україна ініціювала створення унікального документа порядунку людства] / І. Єгорова // Голос України. — 2008. — С. 30. — 29 жовтня; Грицак А. М. Екологічна конституція землі / А. М. Грицак // Демократія у країнах Східної Європи: конституційно-правовий вимір (Тодиківські читання) : зб. тез наук. допов. і повідомл. 4-ї міжнар. наук. конф. молодих вчених, аспірантів і студ. (27—28 травня 2011 року). — Х., 2011. — С. 244—245.

Необхідність правового забезпечення права людини на сприятливе навколишнє середовище вперше була закріплена в Принципі першому Стокгольмської декларації (1972 р.), згідно з яким людина має основне право на сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дозволяє вести **гідне** та благополучне життя, та несе головну відповідальність за охорону та покращення навколишнього середовища на благо нинішніх і майбутніх поколінь.

Більш повно екологічні права отримали відображення у Конвенції ООН про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, схваленій на Нараді міністрів охорони навколишнього середовища в Орхусі (Данія) у червні 1998 року та ратифікованій Україною у 1999 році. Конвенція проголосила право кожної людини нинішніх і майбутніх поколінь: жити в навколишньому середовищі, сприятливому для його здоров'я і добробуту; вільного доступу до екологічної інформації; участі у прийнятті екологічних рішень, проведенні екологічної експертизи, розробці екологічних програм, планів, політики, проектів нормативних актів тощо.

Україна є стороною понад 30 міжнародних природоохоронних конвенцій, зокрема Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.), Конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ їх існування в Європі (1979 р.), Віденської конвенції про охорону озонового шару (1985 р.), Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті (1991 р.).

Ці та інші міжнародні документи з питань екології покладають на Україну додаткові зобов'язання щодо збереження навколишнього природного середовища та забезпечення екологічних прав громадян.

У справі «Дубецька та інші проти України»¹ ЄСПЛ визнав порушення з боку України ст. 8 ЄКПЛ через негативний вплив на довкілля, де проживають заявники. Порушення прав у рамках Конвенції заявники мотивували порушенням їх права на безпечне для життя та здоров'я довкілля, а саме через промислове забруднення, яке спричиняли два державних підприємства — вуглевидобувна шахта та вуглезбагачувальна фабрика. Твердження заявників стосувалися погіршення їх здоров'я через забруднення території, де вони проживають, і як наслідок отруєння важкими металами, при цьому вміст у воді та ґрунті таких металів, як ртуть, кадмій, залізо, у 6—25 разів переви-

¹ Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2012. — № 1.

щував допустимі концентрації; а також погіршення якості життя з огляду на шкоду, завдану будинкам просіданням ґрунтів, та постійні труднощі в доступі до чистої води.

Подібна правова позиція відображена в іншому Рішенні ЄСПЛ у справі «Окияй та інші проти Туреччини»¹: «...заявники мали право жити в умовах здорового і збалансованого довкілля і як громадяни Туреччини були зобов'язані згідно з Конституцією Туреччини та статтею 3 Закону про довкілля (Закон № 2872) дбати про охорону навколишнього середовища і не допускати його забруднення. Отже, згідно з турецьким законодавством вони мали право вимагати від адміністративних судів розпорядження про призупинення небезпечної для довкілля діяльності цих електростанцій і скасування рішення органів виконавчої влади про подальшу експлуатацію цих станцій. Крім того, рішення, постановлені адміністративними судами, були позитивними для заявників, і будь-яка відмова органів влади забезпечити виконання цих рішень або їх намір обійти ці рішення могли слугувати підставою для висунення вимоги щодо відшкодування».

2.4.1.2. Право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Стаття 50 Конституції України закріпила право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. З метою забезпечення цього права кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

У рішеннях від 6 грудня 2001 року № 17-рп/2001 (абзац третій пункту 2.2 мотивувальної частини) та від 6 жовтня 2009 року № 24-рп/2009 КСУ виклав правові позиції щодо гарантій екологічних прав громадян:

1) КСУ висловився на захист екологічних умов, від яких залежить реалізація екологічних прав українців, зазначивши, що «обмеження у частині третій статті 6 Закону України «Про угоди про розподіл продукції» може унеможливити виконання державою конституційних обов'язків щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, сприяння розвитку науки, збереження історичних пам'яток та інших об'єктів,

¹ Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2006. — № 3.

що становлять культурну цінність (стаття 16, частини третя, п'ята статті 54 Конституції України) в аспекті захисту ділянок надр, що становлять особливу наукову, культурну або природно-заповідну цінність, від використання на умовах угод про розподіл продукції» (абзац третій пункту 2.2 мотивувальної частини Рішення КСУ від 6 грудня 2001 року № 17-рп/2001¹);

2) У Рішенні КСУ, присвяченому проблемам Чорнобиля, зазначено: «...провівши системний аналіз положень Закону, а також положень Конституції України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», інших законів, які встановлюють повноваження органів місцевого самоврядування, КСУ дійшов висновку, що, здійснюючи відповідно до статті 9 Закону управління зоною безумовного (обов'язкового) відселення до повного відселення жителів з населених пунктів, віднесених до цієї зони, відповідні обласні ради реалізують свої повноваження та окремі повноваження органів місцевого самоврядування, діяльність яких припинена. При цьому однією з умов їх реалізації має бути врахування вимог Закону до правового режиму зазначеної зони». Зокрема «вимог щодо режиму використання, охорони території зони, умов проживання та роботи в ній населення тощо» (абзаци п'ять, шість пункту 3.2 мотивувальної частини Рішення КСУ від 6 жовтня 2009 року № 24-рп/2009²). З цього Рішення випливає, що левова частка питань реалізації екологічних прав громадян на території Чорнобильської зони вирішується відповідними органами місцевого самоврядування.

У 2008 році КСУ припинив конституційне провадження у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 13, частини другої статті 16 Кодексу України про надра від 27 липня 1994 року № 132/94-ВР, частини третьої статті 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-ХІІ на підставі пункту 2 статті 45 Закону України «Про Конституційний Суд України» — невідповідність конституційного

¹ Рішення КСУ від 6 грудня 2001 р. № 17-рп/2001 у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 5, частини третьої статті 6, статті 32 Закону України «Про угоди про розподіл продукції» (справа про угоди про розподіл продукції) // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 6.

² Рішення КСУ від 6 жовтня 2009 р. № 24-рп/2009 у справі за конституційним поданням Київської обласної ради щодо офіційного тлумачення положення статті 9 Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» // Вісник Конституційного Суду України. — 2009. — № 6.

подання вимогам, передбаченим Конституцією України та Законом України «Про Конституційний Суд України». Неконституційність зазначених приписів, якими допускається можливість надання у користування надр та інших природних ресурсів особам, котрі не є громадянами України, а також іноземним юридичним особам та юридичним особам за участю іноземних юридичних та фізичних осіб, народні депутати України обґрунтовували їх невідповідністю положенням статті 13 Конституції України, за якою земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Згідно з цією конституційною нормою права власника від імені Українського народу здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. На думку авторів клопотання, вказані норми Кодексу і Закону порушують право власності Українського народу на природні ресурси з огляду на їх невідновлюваність. У процесі розгляду цієї справи КСУ виявив, що суб'єктом права на конституційне подання не було наведено правової аргументації щодо невідповідності приписів статті 13, частини другої статті 16 Кодексу, частини третьої статті 38 Закону положенням статті 13 Конституції України.

2.4.1.3. Законодавче закріплення екологічних прав. В Україні екологічні права громадян вперше були закріплені у 1991 році Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», відповідно до ст. 9 якого кожен громадянин України має право, зокрема, на: безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище; подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище; оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом.

Екологічний характер мають також права, закріплені й іншими нормативно-правовими актами. Так, Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (ст. 6) проголошено право кожного громадянина на охорону здоров'я, що передбачає безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, санітарно-епідемічне благополуччя території та населеного пункту, де він проживає, безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочин-

ку тощо. Подібні екологічні права передбачені положеннями й інших нормативно-правових актів: статті 4 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», статті 14 Закону України «Про відходи», статей 270, 293 Цивільного кодексу України. Поряд із переліченими нормативними актами право громадян України на безпечне для життя і здоров'я довкілля закріплено у кодексах України: Земельному, Лісовому, Про надра, Водному, Гірничому законі, а також у законах України «Про охорону атмосферного повітря», «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», «Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань», «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» тощо.

У 2010 році прийняттям Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» були визначені основні принципи, цілі та завдання національної екологічної політики. Метою екополітики є стабілізація і поліпшення стану навколишнього природного середовища України шляхом інтеграції екологічної політики до соціально-економічного розвитку України для гарантування екологічно безпечного природного середовища для життя і здоров'я населення, впровадження екологічно збалансованої системи природокористування та збереження природних екосистем.

Отже, на законодавчому рівні екологічні права людини і громадянина закріплені значною кількістю нормативних актів. Проте трапляються з боку як фізичних осіб та юридичних осіб приватного права, так і юридичних осіб публічного права, численні їх порушення, а також невиконання положень міжнародних документів¹.

2.4.1.4. Практика судів загальної юрисдикції у сфері забезпечення екологічних прав. Із захистом конституційних екологічних прав у громадян виникають труднощі, зумовлені різними чинниками. Судова практика за даним напрямком свідчить, що з незначної кількості поданих позовів більшість — це позови про захист особистих немайнових прав, а саме: про припинення дій, які призводять до забруднення довкілля, та відшкодування моральної шкоди; про від-

¹ Див., наприклад: Бездітний В. Охорона навколишнього середовища як один з предметів надання юридичних послуг. Розвиток екологічного права для практичного застосування / В. Бездітний // Юридична газета. — 2011. — № 46. — С. 13. — 15 листопада; Семенець О. Аналіз діючого законодавства в сфері екологічного права. Екологічні права та обов'язки туристів / О. Семенець // Юридична газета. — 2011. — № 46. — С. 14—15. — 15 листопада.

шкодування моральної шкоди у зв'язку з порушенням особистих немайнових прав, а саме права на безпечне для життя та здоров'я довкілля; про припинення дій, що порушують права на безпечне для життя та здоров'я довкілля; про захист права на безпечне для життя і здоров'я довкілля шляхом заборони будівництва певних об'єктів тощо¹.

Зовсім незначна частина цивільних позовів задовольняється судом. Основною причиною відмов є: невиконання позивачами обов'язку доказування — неподання достатніх доказів на підтвердження причинного зв'язку між фактом порушення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля й заподіяння шкоди та діяльністю/бездіяльністю відповідача; недоведення перед судом розміру позовних вимог, які мають бути стягнуті з останнього на користь позивача.

Практика судових спорів України у цій галузі ще не досить розвинена, але підґрунтя, створене Лісовим, Водним, Цивільним кодексами, постановою Пленуму ВСУ № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» та низкою інших нормативно-правових актів, надає умови для її розвитку.

У вказаній постанові ВСУ зазначає, що відповідно до Конституції України кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (стаття 50) і зобов'язаний не заподіювати шкоди природі та відшкодувати завдані ним збитки (стаття 66). Злочини та інші правопорушення проти довкілля посягають на суспільні відносини у сфері охорони конституційного права громадян на безпечне довкілля, а також у сфері охорони, використання, збереження і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання й усунення негативного впливу господарської та іншої діяльності людини на навколишнє природне середовище, збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій, а також природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.

¹ Див., наприклад: постанова Вищого господарського суду України «Про стягнення збитків, завданих викидами забруднюючих речовин» від 22 квітня 2008 року № 8/48; постанова Вищого адміністративного суду України «Про стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища та штрафних (фінансових) санкцій» від 23 лютого 2011 року № К-19154/07; ухвала Вищого адміністративного суду України «Про відшкодування збитків, заподіяних навколишньому середовищу викидами забруднюючих речовин» від 4 грудня 2007 року; постанова Донецького апеляційного господарського суду «Про стягнення збитків, заподіяних державі, у зв'язку з порушення природоохоронного законодавства» від 5 липня 2011 року № 8/58/2011 [Електронний ресурс] // Веб-сайт Єдиного державного реєстру судових рішень. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua>.

2.4.1.5. Правова доктрина екологічних прав. В Україні на порядку денному вже давно стоїть питання екологізації правового регулювання суспільних відносин.

Стаття 16 Конституції України закріплює екологічний обов'язок Української держави перед людиною і суспільством, проте до цього часу державою не вжито конкретних заходів стосовно істотного поліпшення якості життя і збереження унікальних природних умов існування Людини як видової популяції, які не можна відтворити штучно. Забезпечення екологічної безпеки має стати першочерговим завданням, оскільки це є одночасним гарантуванням фундаментального конституційного права людини на життя. Варто пам'ятати, що серйозний екологічний катаклізм становить загрозу національній безпеці будь-якої держави, дезорганізовує суспільство, унеможливує функціонування державних інституцій.

Екологічна функція держави має стати пріоритетною. Тому на нинішньому етапі розвитку *конституційної реформи* є слухна нагода порушити питання колосальної суспільної ваги — про розробку і прийняття екологічної конституції України, потреба в якій давно назріла¹. Або хоча б, як Франція, додати до чинної Преамбули Конституції України декларативний акт про принципи екологічної конституції. За визначенням, конституція — це основний закон, який регулює найважливіші суспільні відносини, переважно політичні, соціально-економічні та соціально-культурні, в тому числі і такий вид суспільних відносин, як екологічні. Живучи в природі, повністю залежачи від природи, здоровомисляча людина не може відводити правовому регулюванню власних відносин із природою одне з другорядних місць у законодавстві, як це має місце сьогодні.

Оскільки, зазвичай, нова конституція приймається винятково у разі необхідності кардинальних змін у суспільстві, то екологічна конституція і стане тією універсальною конституцією², котра знаменуватиме перехід від етапу інформаційного до розбудови *екологічного суспільства*, заснованого на законах природи, сприятливого для нормального природного життя людей. Екологічна конституція матиме унікальну можливість викоринити протиприродність у соціальних відносинах, припинити безглузде підкорення природи, а, по суті, — війну людини з природою, в якій людству однозначно ніколи не стати переможцем.

¹ Туниця Ю. Ю. Екологічна Конституція Землі. Ідея. Концепція. Проблеми / Ю. Ю. Туниця. — Львів, 2002.

² Костенко О. М. Культура і закон — у протидії злу : монографія / О. М. Костенко. — К. : Атіка, 2008. — С. 8.

Звісно, екологічний конституціоналізм не вирішить екологічні питання одразу, однак стане потужним імпульсом до подолання за найближчі 20—30 років екологічних і медико-демографічних проблем, які стоять перед Україною. Крім того, утвердження екологічного конституціоналізму сприятиме зміцненню моральних основ суспільства, вихованню екологічно свідомої, високоморальної людини, створенню відповідних умов для розбудови природного висококультурного духовного суспільства.

Оскільки екологічні проблеми належать до одних із глобальних проблем сучасного світу, то позитивний міжнародний резонанс від української екологічної конституції не лише сприятиме зростанню міжнародного іміджу нашої держави — Україна може стати взірцем для наслідування у світі, оскільки жодна інша держава ще не має екологічної конституції. Як 300 років тому козацька Конституція Пилипа Орлика 1710 року стала першою конституцією в Європі в її близькому до сучасного розумінні, так сьогодні з прийняттям (чи принаймні початком розробки) екологічної конституції України законодавцем у новітньому світовому конституціоналізмі номером один може стати саме українська наука конституційного права¹.

На наше глибоке переконання, український конституціоналізм, що досі перебуває під впливом традиційного радянського конституціоналізму, потребує трансформації і переходу до екологічного конституціоналізму, заснованого на засадах класичного конституціоналізму. Вважаємо, що розробка новітніх еколого-конституційних правових інститутів є найбільш вірогідним майбутнім варіантом розвитку конституційного права.

Висновки і пропозиції. Отже, зважаючи на викладене вище, можна дійти висновку, що право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля може бути забезпеченим тільки в разі суворого дотримання національного законодавства у сфері екологічних прав та міжнародних договорів, ратифікованих Україною. А допоки у нашій державі буде ігноруватися екологічний інтерес заради інтересів економічних, екологічні норми будуть мати лише декларативний характер.

Ситуація з природокористуванням та охороною довкілля потребує якнайшвидшого комплексного вирішення за допомогою сукупності, передусім, організаційно-правових засобів. На наше глибоке переконання, в Україні не те що назріла, а й навіть перезріла **екологічна реформа**.

¹ Шумак І. О. Екологічний конституціоналізм як тенденція розвитку класичного конституціоналізму / І. О. Шумак // Юридичний журнал. — 2008. — № 10. — С. 49—50

Так само вже давно на часі розробка і прийняття екологічної конституції України — нормативно-правового акта, який має на конституційному рівні врегулювати основні засади, пов'язані з охороною і раціональним використанням земельних і водних ресурсів, атмосферного повітря, надр, лісів, рослинного і тваринного світу, об'єктів екологічної мережі.

2.4.2. Культурні права

2.4.2.1. Право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54 Конституції України). Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості.

Що стосується наукової творчості, то на державу покладено обов'язок сприяти розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством (ст. 54 Конституції України). Правове регулювання цих питань передбачене законами України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» 1992 року, нова редакція якого прийнята Верховною Радою України 1 грудня 1998 року, «Про наукову і науково-технічну діяльність».

Конституція України опосередковано встановлює гарантії свободи творчості шляхом визначення основних параметрів втручання держави у приватну автономію індивіда, гарантій рівного доступу до освіти та загальною вказівкою на існування свободи у сфері творчої діяльності. По-перше, згідно із засадами ідеологічного плюралізму встановлена заборона визнання державою певної ідеології як обов'язкової (стаття 15), хоча це суперечить природі Конституції України, яка *per se* ґрунтується на ліберально-демократичній ідеології.

По-друге, конституційна гарантія на вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34) дає можливість вільно проводити наукові дослідження та забезпечує свободу викладання¹ при додержанні гуманітарних вимог (частина третя статті 28).

По-третє, частина третя статті 34 Конституції встановлює певні обмеження у здійсненні права на свободу вираження своїх поглядів і переконань.

¹ Рекомендация о статусе преподавательских кадров высших учебных заведений, принятая Генеральной конференцией на 29-й сессии. Париж, 21 октября — 12 ноября 1997 года (отдельное издание) — Париж : Издание ЮНЕСКО, 1998. — 120 с. (англ., франц., исп., русс., араб., кит.).

По-четверте, виходячи з розуміння права індивіда на розвиток (стаття 23) необхідною складовою формування людської індивідуальності є реалізація права на освіту (стаття 53). Воно за сутністю є соціальним правом, виражає цілі й основні напрями державної політики у цій галузі та залежить від її фінансових та організаційних спроможностей, структури і стану громадянського суспільства та відповідних соціальних паттернів.

По-п'яте, право на освіту (стаття 53) як соціальне за своїм змістом зумовлено рівнем виконання державою позитивних обов'язків, які полягають у забезпеченні відповідної інфраструктури навчальних закладів, гарантії рівних можливостей розвитку державних і приватних навчальних закладів, визнанні національних меншин як учасників освітнього процесу та їх права розвивати свою культуру через національні культурні товариства.

З аналізу наведених конституційних положень вбачається, що поза конституційним регулюванням залишилися такі аспекти академічної свободи, як: а) утримання з боку владних структур від використання системи освіти як інструменту для пропаганди; б) забезпечення для студентів і викладачів усіх навчальних закладів умов для автономії та свободи викладання, навчання та наукових досліджень без зовнішнього втручання; в) свобода об'єднань у професійні спілки для захисту своїх інтересів та гарантії їх участі у формуванні відповідних професійних стандартів. Крім того, мають місце істотні проблеми з реалізацією автономії ВНЗ¹, яку умовно можна розглядати як інституційну гарантію академічної свободи. По-перше, існує необхідність обмеження нелегітимного втручання держави в автономію вищих навчальних закладів і запобігання втручанням інших сил суспільства. Сама структура ВНЗ і порядок їх фінансування, організації діяльності не повною мірою відповідає засадам автономії університетів. По-друге, є істотні проблеми у налагодженні демократичних засобів самоврядування, зокрема порядку заміщення керівних посад у ВНЗ, у забезпеченні права академічних спільнот без будь-якої дискримінації брати участь у проведенні академічних і адміністративних справ, розподілу ресурсів для проведення наукових досліджень.

У справі *Muller and Others v. Switzerland* ЄСПЛ вказав, що вільне вираження поглядів у сфері мистецтв, яке опосередковано гаранту-

¹ Лімська декларація «Про академічну свободу і автономію вищих навчальних закладів», прийнята Генеральною асамблеєю Всесвітньої університетської служби. Ліма, 10 вересня 1988 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://auu/kma.mk.ua/idex.php?option=com_content&view=articles/and=uk.

ється ст. 10 ЄКПЛ, оскільки свобода мистецького вираження втілюється також у свободі отримувати і поширювати інформацію та ідеї, що передбачає можливість брати участь у публічному обміні культурною, політичною та соціальною інформацією і різноманітними ідеями. З посиланням на речення 2 ст. 10 ЄКПЛ та ч. 2 ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права ЄСПЛ дійшов такого висновку: «Ті, хто створює, представляє, розповсюджує чи виставляє мистецькі витвори, сприяють обміну ідеями та думками, що є важливим для демократичного суспільства. Звідси обов'язок держави — це обмежувати надмірно їхню свободу вираження поглядів».

2.4.2.2. Право інтелектуальної власності. Розвиток сучасних технологій, поява нових носіїв інтелектуального продукту із створенням їх ринку стали можливими внаслідок інтелектуальної творчості людей.

Право інтелектуальної власності — це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений таким ЦК України та іншим законом. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності також визначається ЦК України та іншим законом.

Право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом (частина третя статті 418 ЦК України).

Здатність творити є природною властивістю людини. Виявлення, розвинення та підтримка творчих здібностей починаючи з дитинства, є суттєвим завданням суспільства та його інституцій, зокрема сім'ї, освітніх, навчальних, мистецьких і наукових закладів.

Творчість як розумовий процес не піддається регулюванню правовими нормами, вона є вільним виразом і станом творчої людини, а отже, — суто індивідуальним явищем. А право обумовлює організацію наукової, технічної та іншої творчої діяльності, охорону її результатів, виникнення, здійснення, забезпечення додержання та захист майнових і немайнових прав авторів. У цих аспектах і реалізуються конституційні гарантії свободи творчості, сфера дії яких — підтримка інтелекту, створення сприятливих умов для його реалізації.

2.4.2.3. Право на культурну спадщину і культурні цінності. Відповідно до частин четвертої, п'ятої статті 54 Конституції України

культурна спадщина охороняється законом; держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей, які знаходяться за її межами.

Держава має піклуватися як про збереження унікальних наукових об'єктів, колекцій, інформаційних фондів, дослідних установок та обладнання, а також заповідників і дендропарків, наукових полігонів тощо, що мають виняткове значення для української та світової науки, так і про культурну спадщину¹.

Право кожної людини на участь у культурному житті і право користуватись усіма досягненнями культури визнано як міжнародними актами (ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права), так і законодавством України, зокрема Основами законодавства України про культуру 1992 року, Законом України «Про музеї та музейну справу» та іншими законами, які передбачають можливість доступу кожної людини до культурних цінностей, що знаходяться на території України.

Стаття 66 Основного Закону України закріплює обов'язок не заподіювати шкоду культурній спадщині, яку становить сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів. Цей обов'язок деталізується і конкретизується в Законі України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 року, який регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту культурної спадщини в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Законодавством України забороняється приватизація об'єктів, що становлять культурну цінність, їх вивезення за межі України, крім випадків експонування за кордоном з додержанням установленого порядку отримання дозволу на це. Загальне регулювання відносин у сфері створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей, правових, економічних, соціальних, організаційних засад розвитку культури в Україні визначено в Основах законодавства України про культуру від 14 лютого 1992 року. Вжиття заходів щодо повернення на Україну культурних цінностей відбувається на підставі Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 року через су-

¹ Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. — Х. : Право ; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — С. 273—274.

купність дій з організації звернень і пред'явлення позовів Україною, іншими державами, відповідними уповноваженими органами щодо повернення вивезених з території України на території інших держав культурних цінностей.

Практика ЄСПЛ. Показовим є Рішення ЄСПЛ у справі «Беелер проти Італії» від 5 січня 2000 року, яким Суд за порушення статті 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ присудив громадянину Швейцарії Ернсту Беелеру, власнику художньої галереї, компенсацію у розмірі 1 300 000 євро за шкоду, включно із супутніми витратами і витратами в національних судах, і 55 000 євро за судові витрати в органах Конвенції. Порушення права власності Беелера полягало у тому, що італійські органи влади реквізували картину, законним власником якої був він.

При цьому ЄСПЛ також зазначив, що контроль з боку держави за ринком творів мистецтва мав законну мету захисту культурної і художньої спадщини країни. Щодо художніх творів зарубіжних митців Суд зазначив, що в Конвенції ЮНЕСКО 1970 року надається пріоритет, за певних обставин, зв'язку, який існує між творами мистецтва і країною їх походження. Разом з тим, ЄСПЛ зауважив, що в даному випадку не ставиться питання про повернення твору мистецтва до країни його походження. Крім того, стосовно творів мистецтва, які перебувають на території держави і належать культурній спадщині всіх націй, Суд визнав законність вжиття державою заходів, що найефективніше сприяють розширенню доступу до них у загальних інтересах світової культури.

Правові позиції КСУ. Певні правові позиції щодо культурних прав КСУ виклав у Рішенні від 16.10.2008 р. № 24-рп/2008 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 1, 2, 4, 6 Закону України «Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність», Постанови Верховної Ради України «Про визнання колекції образотворчого мистецтва національним надбанням України». КСУ дійшов висновку, що законодавцем, для досягнення вказаної у Законі України «Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність» від 24 червня 2004 року № 1881-IV мети — збереження колекції як «унікальних скарбів національної культурної спадщини України» (пreamбула Закону), — одночасно застосовано два різних правових засоби: визначено правовий режим колекції як об'єкта національного культурного надбання і передано колекцію з приватної у державну власність. При

цьому забезпечення визначеного у цьому Законі суспільно важливого інтересу (мети Закону) могло бути досягнуто шляхом застосування лише першого з них — визнання колекції об'єктом національного культурного надбання. За таких обставин передбачена Законом передача колекції у державну власність не може бути визнана винятковим правовим засобом у розумінні вимог частини п'ятої статті 41 Конституції України щодо примусового відчуження об'єкта права приватної власності. Крім того, КСУ зазначив, що в Законі не встановлено попереднього і повного відшкодування вартості відчужуваного об'єкта приватної власності, що відповідно до частини п'ятої статті 41 Конституції України є обов'язковою умовою.

Про захист культурної спадщини судами загальної юрисдикції свідчать їх відповідні рішення¹.

2.4.2.4. Правова культура. Великого значення у сучасних умовах набуває розвиток правової культури населення².

Правова культура — це система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права. Правова культура охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку (право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворчість, правозастосовна та інша правова діяльність)³.

¹ Див., наприклад, постанови Вищого господарського суду України: «Про занесення будівлі як пам'ятки національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 29 березня 2005 року № 30/173-04-5887, «Про заборону проводити реконструкцію будівлі» від 31 березня 2005 року № 9/261-04-8470 // Веб-сайт Єдиного державного реєстру судових рішень [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua>.

² Див., наприклад: Кампо В. М. Правова культура / В. М. Кампо // Суспільство і право: 2004—2006. Роздуми українського вченого-конституціоналіста. — К. : Акад. муніципального упр. ; Т-во конституційного права, 2007. — 73 с.; Власенко В. П. Правова культура громадян як чинник утвердження принципів конституційного права в умовах побудови громадянського суспільства в Україні / В. П. Власенко // Конституція України: зміни чи нова редакція : матер. круглого столу, присвяченого 15-й річниці прийняття Конституції України (24 червня 2011 року). — К., 2011. — С. 28—30; Грачова К. Ю. Правова культура як феномен суспільного життя / К. Ю. Грачова // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія: «Право та державне управління». — 2012. — № 3. — С. 17—21; Сербин Р. А. Основні напрями формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави / Р. А. Сербін // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : зб. матер. V Міжнар. наук.-теор. конф. (м. Київ, 17 листопада 2012 року). — К., 2012. — С. 211—212.

³ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. — К. : Укр. енцикл. 2003. — Т. 5. — С. 37.

Українське суспільство стає все більш чутливим до правової культури чиновників, парламентарів, суддів, посадових осіб місцевого самоврядування, політичних і громадських діячів. Самі громадяни все частіше виявляють бажання бути обізнаними з правом та правовою системою держави, щоб вільно користуватися правами і свободами та не залежати від посадовців.

Перефразовуючи відомий вираз, можна сказати: ніщо у праві не дається так дешево і не цінується так дорого, як правова культура¹. І це дійсно так, оскільки люди з високою правовою культурою завжди користувалися, користуються і будуть користуватися особливою прихильністю з боку колег, оточуючих і громадськості, на відміну від носіїв правового нігілізму, особливо якщо це представники влади (не має значення — законодавчої, виконавчої чи судової).

Попри всі проблеми сьогодення, саме справжня правова культура, а не правовий нігілізм визначає тенденції соціально-правового розвитку українського суспільства.

Досвід свідчить, що рівень правової культури суспільства залежить від багатьох факторів і не в останню чергу — від соціально-правової активності громадян та їх об'єднань, тобто від звернень громадян до органів влади, від захисту їх прав у судах тощо. Саме активність громадян робить їх правову культуру соціально значущою.

Формування соціально активної правової культури громадян і суспільства в цілому — важливе завдання демократичної, соціальної, правової держави, яка для цього наділяється відповідними функціями та повноваженнями.

Що ж стосується формування соціально активної правової культури громадян, то вона найкраще засвоюється у процесі їх боротьби за свої права і свободи. Проте нині її формування має відбуватися у школах, університетах та інших навчальних закладах, де на основі інноваційних методик діти й молодь освоювали б практичні навички соціально активної правової культури.

Формування соціально активної правової культури є актуальним і для дорослих громадян, наприклад, у зв'язку з підготовкою і проведенням політико-правових реформ (конституційної, адміністративної тощо). Щоб громадяни брали активну участь і впливали на правовий зміст цих реформ, треба створювати умови для підвищення рівня їх правової культури (громадські юридичні консультації за міс-

¹ Кампо В. М. Правова культура / В. М. Кампо // Суспільство і право: 2004—2006. Роздуми українського вченого-конституціоналіста. — К. : Акад. муніципального упр. ; Т-во конституційного права, 2007. — С. 49.

цем проживання, на вокзалах, ринках тощо). Владі необхідно, зрештою, зрозуміти, що жодна системна чи інституційна реформа не може здійснитися без участі самих громадян, для яких ці реформи і мають проводитися.

Правова культура в Україні розвивається у двох традиціях: європейській та євразійській. Зрозуміло, що європейська і євразійська моделі правової культури певним чином відрізняються. Україна на даний момент, як уявляється, все ж більше тяжіє до європейської, аніж до євразійської моделі правової культури, а тому в ній можна проводити суспільні, а не суто технократичні правові реформи, оскільки більшість населення може їх належним чином розуміти і брати в них участь. Але з великими поправками на суб'єктивний фактор, оскільки українські громадяни не мають досвіду суспільних правових реформ.

За своїм змістом правові культури також можна поділити на традиційну та модерну, які доповнюють і протидіють одна одній. Традиційна правова культура зорієнтована на консервацію існуючих суспільних відносин, тоді як її модерна модель — на оновлення даних відносин. У частини апарату публічної влади, часто зорієнтованого на традиційну правову культуру, її модерна модель викликає спротив і заперечення. Тому боротьба цих двох правових культур — явище відоме і закономірне.

2.4.3. Висновки і пропозиції

Нині системний аналіз культурних прав і свобод людини і громадянина набуває дедалі більшого значення, оскільки проблеми освіти, доступу до культурної та історичної спадщини, свободи творчості та наукової діяльності відіграють усе важливішу роль у формуванні нового типу інформаційного суспільства в Україні. При цьому, як показує досвід європейських держав, проблеми культурної ідентифікації, а отже, й забезпечення культурних прав людини і громадянина, стають одними з головних у процесі розвитку демократичних суспільств. Більше того, доволі часто у боротьбі за права і свободи людини і громадянина основним стимулом, що змушує людей відстоювати свої права, стають саме проблеми із забезпеченням можливостей культурної самореалізації, задоволенням культурних і творчих потреб людини і громадянина¹.

¹ Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення / О. В. Пушкіна. — К.: Логос, 2006. — С. 211.

Проблемні питання до § 2.4

1. Назвати екологічні та культурні права і свободи людини і громадянина, закріплені в Конституції України. Чи всі вони отримали достатнє правове забезпечення у поточному законодавстві? Якщо так (ні), то чому?
2. Якими міжнародними та національними актами передбачаються екологічні та культурні права і свободи людини і громадянина? Що є між цими актами (та правами і свободами, визначеними в них) спільного та відмінного?
3. Розкрити взаємозв'язок між екологічними й культурними правами людини і громадянина та її природним правом на повагу до гідності. Навести 3—4 приклади, коли порушення екологічних та культурних прав людини порушує її природне право на повагу до гідності.
4. Який взаємозв'язок між культурними та соціальними правами людини і громадянина?
5. Яку роль відіграє КСУ в становленні і розвитку судової практики у сфері забезпечення екологічних і культурних прав громадян? У яких рішеннях Суду містяться відповідні правові позиції?
6. Яким чином екологічна політика держави є пов'язаною екологічними правами і свободами людини, а також її природним правом на повагу до гідності?
7. Проаналізувати рішення ЄСПЛ у справах «Дубецька та інші проти України» від 10 лютого 2011 року, «Окияй та інші проти Туреччини» від 12 липня 2005 року та у справі «Беєлер проти Італії» від 5 січня 2000 року на предмет захисту в них екологічних і культурних прав і свобод громадян.

Практичні завдання та вправи до § 2.4

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. В Україні екологічні права громадян отримали статус конституційних лише з 1996 року.
- 1.2. Порушення екологічних та культурних прав і свобод людини не призводить до прямих порушень її природного права на повагу до її гідності.
- 1.3. В Україні кожному гарантується право на поширення інформації про якість харчових продуктів і предметів побуту.
- 1.4. Питання щодо забезпечення екологічної безпеки в державі та, відповідно, екологічних прав громадян отримали достатнє врегулювання на конституційному рівні.

- 1.5. В Україні вже сформована стала судова практика розгляду та вирішення справ про порушення законодавства про охорону довкілля.
- 1.6. У більшості випадків суди відмовляють громадянам у захисті їх екологічних та культурних прав.
 - *Письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

№ 2. Вплив людства на навколишнє середовище, який сумарно спричиняє негативні наслідки, починаючи, як правило, з вузьких регіональних масштабів, переростає у більш широкі масштаби, інколи призводить до планетарних катастроф. Усвідомлення людьми такої закономірності змушує держави встановлювати різноманітні обмеження тих чи інших видів діяльності у промисловій, сільськогосподарській чи інших сферах. Для упорядкування правового регулювання взаємодії людини з навколишнім середовищем крім дво- та багатосторонніх міжнародних угод, присвячених конкретним видам діяльності, міжнародним співтовариством розроблені нормативні документи загального характеру, які закріплюють основні засади (принципи) такого регулювання.

Завдання

1. Проаналізувати і спробувати узагальнити принципи міжнародного права, проголошені у Декларації РІО від 14 червня 1992 року «Про навколишнє середовище і розвиток», висвітлити їх взаємозв'язок з положеннями Стокгольмської декларації ООН про навколишнє середовище 1972 року.
2. Порівняти положення Конституції України і рішення КСУ щодо охорони навколишнього природного середовища: що спільного та відмінного?
3. Чи достатньо ефективно чинні міжнародні та внутрішньодержавні нормативні акти вирішують проблему відповідальності за збитки, завдані навколишньому середовищу, життю і здоров'ю населення України та інших держав?

№ 3. На науковій конференції група науковців обстоювала ініціативу щодо прийняття екологічної конституції, інша — була категорично проти, вважаючи, що на конституційному рівні достатньо врегульовані питання забезпечення екологічної безпеки в державі.

Завдання

1. До позиції якої з двох груп Ви схилиєтеся більше? Чому?

2. Проаналізувати наукові статті щодо прийняття екологічної конституції та визначити в них однакові та відмінні позиції стосовно врегулювання правовідносин у цій сфері.
3. Якою б мала бути правова природа екологічної конституції та яким нормативно-правовим актом вона мала би бути закріплена?
 - *Письмові відповіді аргументувати юридично, теоретично та практично.*

№ 4. Ознайомтесь з науковими публікаціями: Левіна Г. М. Екологічні права громадян: взаємодія Оргуської конвенції та національного законодавства України / Г. М. Левіна // Вісник юридичних наук України. — 2011—2012. — № 1—2. — С. 4—7; Ярецьковська І. Екологічні права людини і громадянина в українському законодавстві та на практиці: особливості національного та міжнародного регулювання / І. Ярецьковська // Юридична газета. — 28 серпня 2012 року. — № 35 (325). — С. 18—19; Липій Є. А. Екологічні права громадян як об'єкт адміністративно-правової охорони / Є. А. Липій // Право і безпека. — 2011. — № 2. — С. 135—137; Малишко М. Конституційні основи екологічного права та їх місце в екологічній правовій системі / М. Малишко // Право України. — 2011. — № 2. — С. 44—51; Анісімова Г. В. Природні екологічні права в конституційній доктрині / Г. В. Анісімова // Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми : матер. Всеукраїнської наук.-практ. конф. (25—26 червня 2009 року). — Х., 2009. — С. 263—265.

Завдання

1. Що у цих публікаціях спільного і відмінного у питаннях визначення видів і змістової характеристики екологічних прав людини? Чим обумовлена розбіжність поглядів на них науковців?
2. Які інноваційні підходи щодо покращення стану навколишнього природного середовища та, відповідно, забезпечення екологічних прав громадян висвітлені у цих статтях?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

№ 5. Родина Іваненків звернулася до суду з позовною заявою про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, яких вони зазнали внаслідок порушення їх конституційного права на безпечне довкілля. Зокрема, в позові вони зазначили, що з 1960 року поблизу їх будинку почала функціонувати державна вугільна шахта, а терикон (відходи від вугільної породи) було споруджено на відстані 100 метрів від будинку. В 1979 році на цій території було відкрито державну фабрику зі збага-

чення вугілля, що призвело до появи нового 60-метрового терикона на відстані близько 430 метрів від їх будинку. Терикон залишився у державній власності навіть після приватизації фабрики у 2007 році. Численні дослідження, проведені як державними, так і недержавними установами, засвідчили, що функціонування шахти та заводу негативно впливає на навколишнє природне середовище і дістає вияв у затопленнях, у забрудненні підземних вод, повітря та ґрунту. Висновки проведених експертиз однозначно підтвердили, що люди, котрі проживають на околицях шахти та фабрики, перебувають під безпосередньою загрозою захворювання на рак і захворювань дихальних шляхів і нирок.

Іваненки неодноразово зверталися до органів державної влади зі скаргами щодо шкоди, яку екологічне забруднення завдає їхньому здоров'ю та майну (будинку). У своїх скаргах вони зазначали, що у них розвинулися такі хронічні захворювання, як бронхіт, емфізема легень і карцинома. Окрім цього, протягом кількох років вони мали нерегулярний та недостатній доступ до питної води, їхній будинок потерпав від осідання ґрунту. Змінити місце проживання вони не могли через відсутність коштів на купівлю нового дому, а теперішній будинок втратив свою ринкову вартість у зв'язку із забрудненням території, на якій він розташований.

Завдання

1. Які права членів родини Іваненків фактично порушені в даному випадку?
2. Чи порушене в даному випадку право Іваненків на повагу до гідності людини? Якщо так (ні), то чому? Якщо так, то в чому саме це виявляється?
3. Яке рішення має прийняти суд? Чому?
 - *Свої письмові відповіді аргументувати юридично та практично.*

№ 6. Проаналізувати постанову Пленуму ВСУ від 10 грудня 2004 року № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля».

Завдання

1. Чи свідчить зазначена постанова про наявність сталої судової практики при розгляді та вирішенні вітчизняними судами справ про порушення законодавства про охорону довкілля (навколишнього природного середовища)? Якщо так (ні), то чому?
2. Які правопорушення у сфері охорони довкілля є найпоширенішими? Як саме вони порушують право людини на повагу до її гідності?
 - *Свої письмові відповіді аргументувати теоретично та практично.*

№ 7. Хмельницька міська рада своїм рішенням від 8 вересня 2010 року № 3 затвердила Програму розвитку української мови, української культури та історичної свідомості громадян України на території м. Хмельницького на 2010—2012 роки.

Завдання

1. Проаналізувати, якими мали бути передумови та мета прийняття цієї Програми? Чи здатна вона сприяти інноваційному забезпеченню культурних прав громадян? Якщо так (ні), то чому?
 2. Яким саме чином прийняття та реалізація аналогічних програм можуть сприяти утвердженню права людини на повагу до її гідності?
 3. Чи може слугувати прийняття та реалізація даної Програми позитивним прикладом для ВРУ? Якщо так (ні), то чому?
- *Письмові відповіді аргументувати теоретично, юридично та власними міркуваннями.*

№ 8. Проаналізувати рішення КСУ від 25 жовтня 2000 року № 12-рп/2000, від 6 грудня 2001 року № 17-рп/2001, від 6 жовтня 2009 року № 24-рп/2009.

Завдання

1. Виділити в кожному із зазначених рішень Суду його ключові позиції щодо охорони навколишнього природного середовища та захисту екологічних прав громадян. Чи вплинули вони на стан нормативно-правового забезпечення та практичної реалізації екологічних прав громадян в Україні? Якщо так (ні), то чому?
 2. Чи узгоджуються зазначені позиції КСУ з міжнародними стандартами у сфері екологічних прав людини? Якщо так (ні), то чому?
 3. Якою мірою ці правові позиції КСУ застосовуються судами загальної юрисдикції при розгляді даної категорії судових справ? Чому?
- *Свої письмові відповіді аргументувати юридично та практично.*

№ 9. Проаналізуйте законопроекти, зареєстровані у ВРУ, зокрема: «Про внесення змін до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (щодо захисту екологічних прав громадян)» (реєстр. № 7393); «Про додаткові заходи зниження негативного впливу офісних будівель на навколишнє середовище» (реєстр. № 7515); «Про запобігання негативному впливу на навколишнє при-

родне середовище колісних транспортних засобів» (реєстр. № 7318); «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення відповідальності за забруднення навколишнього природного середовища)» (реєстр. № 11310); «Про внесення змін до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (щодо посилення повноважень органів місцевого самоврядування)» (реєстр. № 10009).

Завдання

1. Чи сприятиме прийняття зазначених законопроектів у якості законів реальному забезпеченню екологічних прав громадян на безпечне довкілля? Якщо так (ні), то чому? Якщо так, то яким чином?
 2. Чи враховано у зазначених вище законопроектах правові позиції КСУ, викладені в рішеннях від 25 жовтня 2000 року № 12-рп/2000, від 6 грудня 2001 року № 17-рп/2001, від 6 жовтня 2009 року № 24-рп/2009? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді аргументуйте теоретично, юридично, посиланнями на рішення КСУ та власними міркуваннями.*

№ 10. Управління охорони об'єктів культурної спадщини міської ради ухвалило рішення про внесення будівлі готельного комплексу «Пасаж» до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятки загальнонаціонального значення.

Даний об'єкт нерухомоті був приватизований, і одна з юридичних компаній, яка орендує нежитлове приміщення у цьому будинку, виступає проти такого рішення Управління і позивається у зв'язку з цим до суду.

Позивач (юридична особа) мотивує свій позов тим, що вказане Управління не наділене законодавством повноваженням щодо зміни категорії пам'ятки культурної спадщини, а внесення такого об'єкта до Державного реєстру нерухомих пам'яток України здійснюється згідно з постановою КМУ за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Завдання

1. Яким нормативно-правовим актом регулюється питання віднесення об'єктів нерухомоті до пам'яток загальнонаціонального значення і чи має це значення для реалізації культурних прав і свобод громадян? Якщо так (ні), то чому?
2. Які права та охоронювані законом інтереси позивача порушені у даному випадку? Чи правомірні його доводи, викладені у позові?

3. Яке рішення і на підставі яких законодавчих норм має ухвалити суд? Чи будуть при цьому захищені культурні права і свободи громадян?
 - *Свої письмові відповіді аргументувати теоретично, юридично та практично.*

№ 11. Дочірнє підприємство юридичної компанії «А» позивається до акціонерного товариства «Б» у зв'язку із заборонаю останнього проводити реконструкцію будівлі та призначенням експертизи з метою визначення категорії будівлі як пам'ятки культурної спадщини національного значення.

Обґрунтовуючи заявлені позовні вимоги, позивач стверджує, що орендоване ним у відповідача приміщення, хоча формально віднесено до категорії пам'яток місцевого значення, однак відповідає вимогам, що ставляться до пам'яток національного значення, для яких існує спеціальний режим узгодження реконструкції, передбачений Законом України «Про охорону культурної спадщини». Тому позивач вважає, що здійснення відповідачем реконструкції цієї будівлі є неправомірним та є дією, яка порушує права позивача як орендаря, який має інтерес у забезпеченні безперервної роботи, яку порушує ремонт, спричинений реконструкцією.

Завдання

1. Якими положеннями вказаного Закону регулюється спірне питання, порушене у позові юридичної компанії «А»?
2. Яке рішення має ухвалити суд? Чи повинен він діяти на підставі принципу верховенства права чи спиратись на якесь інше конституційне положення?
3. Чи могли громадяни запобігти зазначеному конфлікту інтересів, наприклад, відстоюючи свої культурні права і свободи? Якщо так (ні), то чому?
 - *Відповідь обґрунтуйте юридично і фактично.*

Глава III.

Проблеми захисту
прав людини в контексті розвитку
конституційної юстиції в Україні

верховенство права (rule of law), незалежність (independence), колегіальність (collegiality), повний і всебічний розгляд справ та обґрунтованість прийнятих рішень (comprehensive and multidimensional consideration of cases)

§ 3.1. Тенденції та закономірності розвитку конституційної юстиції в Україні

3.1.1. Вступ

Двадцять років незалежна Україна демонструє, що вона є істинною лабораторією конституційного досвіду, який специфічно поєднує елементи конституційного минулого, сучасного та майбутнього країни. Це стосується, зокрема, і досвіду конституційної юстиції, втіленого у відповідних рішеннях КСУ — єдиного органу конституційної юрисдикції, який відповідно до статті 150 Конституції України здійснює контроль конституційності законів та інших правових актів, а також дає тлумачення положень Конституції та законів України.

Як відомо, конституційна юстиція — це встановлений конституційним законодавством судовий захист прав і свобод людини і громадянина шляхом здійснення контролю конституційності законів та інших правових актів. У світі історично склалися кілька класичних моделей конституційної юстиції: американська, австрійська (сьогодні її часто називають європейською), французька¹ і деякі інші, на базі яких розвиваються національні моделі в різних країнах світу.

Українська модель конституційної юстиції² має деякі спільні риси з моделями країн, які, згідно з класифікацією французького

¹ Див., напр.: Боботов С. В. Конституционная юстиция (сравнительный анализ) / С. В. Боботов. — М., 1994. — 127 с.; Нудель М. А. Конституционный контроль в капиталистических государствах / М. А. Нудель ; Одесский гос. ун-т им. И. Мечникова. — М. : Юрид. лит., 1968. — 223 с.

² Докладніше див.: Кампо В. М. Проблемы и перспективы развития украинской модели конституционной юстиции / В. М. Кампо // Сравнительное конституционное обозрение. — 2011. — № 3 (82). — С. 155—163.

енциклопедиста права Р. Давіда, належать до романо-германської правової сім'ї¹. КСУ, як і більшість конституційних судів країн Європи, що обрали австрійську (європейську) або близьку до неї модель конституційної юстиції, практикує наступний конституційний контроль. В окремих випадках Суд також здійснює попередній конституційний контроль (при наданні висновків на законопроекти про внесення змін до Конституції України), формально характерний для конституційної юстиції Франції, Білорусі та деяких інших країн.

Порівняно з моделями багатьох європейських країн українська модель конституційної юстиції має свої певні особливості. Так, поряд з традиційним нормоконтролем, заснованим на формальному (ієрархічному) верховенстві Конституції України над законами та іншими правовими актами, КСУ також здійснює конституційний контроль у матеріальному сенсі — на основі доктрини «живої конституції», що спирається на принцип верховенства права (стаття 4 Закону України «Про Конституційний Суд України») і власні правові позиції. Це означає, що традицію романо-германської правової сім'ї (формального верховенства конституції) КСУ поєднує з традицією правової сім'ї країн загального права (матеріального верховенства конституції).

На наш погляд, інститут конституційної юстиції в Україні — це механізм захисту прав і свобод людини і громадянина, сформований з елементів, властивих моделям конституційної юстиції різних країн, що належать до зазначених вище правових сімей. Але, будучи перенесеним у відмінні від цих країн умови, даний інститут в Україні набув свої специфічні риси, які дозволяють кваліфікувати його як національну модель конституційної юстиції.

15 років практичного здійснення конституційної юстиції в Україні (КСУ був створений 16 жовтня 1996 року)² дозволяють визначити певні тенденції та закономірності її розвитку. Головна його закономірність, на наш погляд, — це зростання ролі Конституційного Суду в захисті прав і свобод громадян. Про це свідчать різні тенденції в розвитку конституційної юстиції, які ми спробуємо розкрити і пояснити.

¹ См.: Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид ; пер. с фр. В. А. Туманова. — М. : Междунар. отношения, 2003. — 399 с.

² Див.: Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49 — Ст. 272.

3.1.2. Громадянин і конституційна юстиція

У більшості європейських країн інститут конституційної юстиції є інструментом захисту суб'єктивних прав громадян, тоді як в Україні він слугує захисту лише їх об'єктивних прав. Свої суб'єктивні права на підставі рішень КСУ громадяни можуть захищати тільки в судах загальної юрисдикції. Тому КСУ фактично здійснює захист прав і свобод людини і громадянина опосередковано, що є однією з головних проблем конституційної юстиції в Україні.

Відповідно до конституційного законодавства українські громадяни не мають права звертатися до КСУ з конституційними скаргами, як, наприклад, у Польщі чи Росії, і таким чином вирішувати свої спори з приводу неконституційності актів органів влади. Щоправда, українські громадяни мають право направляти Суду конституційні звернення стосовно тлумачення положень Конституції і законів України, якщо порушені або можуть бути порушені їх конституційні права і свободи. У процесі тлумачення положень законів України КСУ може в порядку статті 61 Закону України «Про Конституційний Суду України» визнати положення законодавства, що тлумачиться, неконституційним і таким чином фактично реалізувати право громадян на конституційну скаргу¹.

У процесуальному плані законодавець вимагає від громадян при конституційному зверненні до КСУ підтвердження їх клопотань фактами неоднозначного застосування судами та іншими органами державної влади одного і того самого положення Конституції чи закону України (за однакових юридичних обставин тощо). Це означає, що конституційні звернення громадян до Суду фактично спрямовані на усунення суперечностей у судовій та іншій державній практиці. Інтерес громадян у зверненні до конституційної юстиції полягає в тому, щоб отримати від КСУ офіційне тлумачення відповідних положень Конституції та законів України, щоб потім, як уже було зазначено, через суди загальної юрисдикції захищати свої власні інтереси. Таким чином, конституційні звернення громадян в Україні фактично слід розглядати крізь призму принципу: громадянин перш за все повинен брати участь у справах держави, а вже потім захищати себе від порушень прав і свобод з боку цієї ж держави.

¹ Так, у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського А. А. КСУ визнав неконституційними статтю 141, частину шосту статті 258 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Див.: Рішення Конституційного Суду України від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=125612>.

Описана вище філософія конституційної юстиції донедавна була властива не тільки Україні. Зокрема, французька модель конституційної юстиції тривалий час також базувалася виключно на опосередкованому захисті прав і свобод громадян. Спочатку в її основу було покладено концепцію участі громадян в управлінні державними справами, а тому ця модель не передбачала права на звернення самих громадян до КРФ — органу конституційної юстиції¹. Але після конституційних змін 2009 року французькі громадяни отримали право на оскарження неконституційних законів при розгляді їх справ у судах загальної та адміністративної юстиції, які, в свою чергу, наділені щодо даного питання правом на звернення через свої вищі інстанції до Конституційної Ради².

Повертаючись до практики конституційної юстиції в Україні, відзначимо, що аналіз конституційних звернень громадян до КСУ в 1997—2011 роках є достатньо показовим, насамперед тому що ця практика свідчить про дуже чітку тенденцію: починаючи з 2004 року громадяни покладають на конституційну юстицію особливі надії.

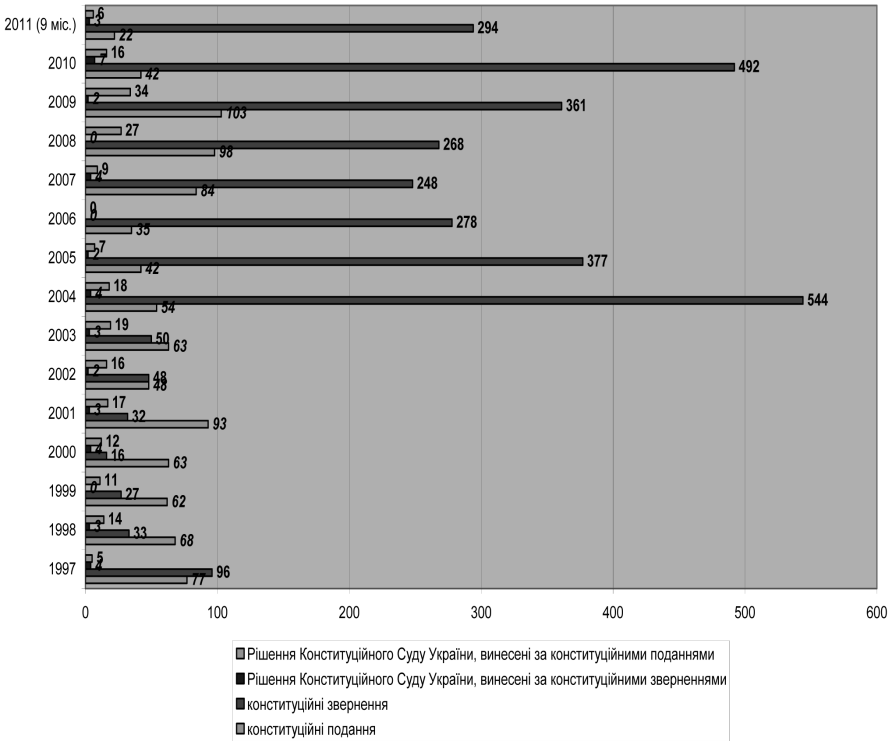
Як видно з даних у Таблиці 1, конституційні звернення громадян (юридичних осіб приватного права) до КСУ вже давно перевищують у кількісному відношенні конституційні подання органів влади. Але кількість прийнятих за цими зверненнями рішень Суду зворотно пропорційна: у 1997—2008 роках Конституційний Суд приймав у середньому 1—2 рішення на рік, тоді як число самих конституційних звернень зросло від кількох десятків до кількох сотень. Ситуація змінюється в останні роки: у 2009 році Суд прийняв 3 рішення, а в 2010 році — вже 4 рішення за конституційними зверненнями громадян (юридичних осіб приватного права). У цілому дані Таблиці 1 вказують на те, що КСУ вже давно повинен був би стати органом захисту прав і свобод громадян, а не виступати арбітром у спорах органів влади, як це відбувалося майже всі 15 років його існування.

¹ Детальніше, наприклад, див.: Favoreu O., Gaïa P., Chevontain R., Mestre F.-L., Pfersmann O., Roux A., Scoffoni J. *Droit constitutionnel*. — Paris: Dalloz, 2007. — P. 267—342.

² Відповідно до статті 61¹ Конституції Французької Республіки 1958 року, доповненої у 2009 році, якщо у зв'язку з розглядом будь-якої справи в суді особа стверджує, що те чи інше положення закону завдає шкоди гарантованим Конституцією правам і свободам, запит про це може бути переданий до Конституційної Ради Державною Радою (вищим органом адміністративної юстиції) або Касаційним судом (вищим органом загальної юстиції). Конституційна Рада виносить рішення в установленій строк.

Таблиця 1

Дані про внесені до Конституційного Суду України конституційні подання і конституційні звернення, а також про прийняті за даними поданнями і зверненнями рішення

3.1.3. Конституційна юстиція та суди загальної юрисдикції

Щодо взаємин КСУ та судів загальної юрисдикції в Україні, то ситуація частково нагадує описану вище у Франції після 2009 року: суди загальної юрисдикції мають право призупиняти судовий процес і через ВСУ звертатися до Конституційного Суду щодо конституційності положень законів, які вони застосовують¹. Але на практиці

¹ Детальніше щодо цього питання див.: Ткачук П. Питання доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні / П. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4—5. — С. 78—80.

суди загальної юрисдикції не використовують свої можливості для захисту прав громадян від неконституційних законів та інших правових актів: немає традиції, а головне — відповідних положень у постановах Пленуму ВСУ¹.

Конституція України наділяє ВСУ правом на конституційне подання до КСУ з приводу конституційності законів та інших правових актів, а також — щодо тлумачення Конституції та законів України. За період 1997—2011 років він 28 разів звертався до КСУ, в тому числі — 23 рази з приводу неконституційності положень окремих законів. ВСУ та інші суди загальної юрисдикції можуть безпосередньо звертатися до КСУ щодо тлумачення положень Конституції і законів України. Практично цим правом користуються тільки ВСУ та вищі спеціалізовані суди — останні дуже рідко.

Показники звернень судів загальної юрисдикції (Таблиця 2) до КСУ свідчать про існування певної тенденції, суть якої полягає в такому: ці суди звертаються до Конституційного Суду *ad hoc*, тобто з нагоди. Дана ситуація не є випадковою, оскільки суди загальної юрисдикції не володіють технікою перевірки конституційності законів. Хоча неконституційних положень законів на практиці досить багато, як показує досвід КСУ². Але саме суди загальної юрисдикції могли б змінити напрямок розвитку конституційної юстиції в Україні. На нашу думку, це відбудеться тоді, коли суди загальної юрисдикції на чолі з ВСУ змінять своє ставлення до конституційної юстиції. Поки що вони вважають захист прав громадян від неконституційних положень законів виключно справою КСУ. Але якщо ВСУ проведе серйозну роботу з судами загальної юрисдикції і вони займуться перевіркою конституційності положень законів та інших правових актів, то ВСУ може стати (серед усіх органів влади) основним суб'єктом подань до КСУ.

Інакше кажучи, ВСУ може зайняти особливо важливе місце в механізмі контролю конституційності положень законів та інших правових актів. У зв'язку з такою перспективою, на нашу думку, в КСУ слід було б відкрити Представництво ВСУ за зразком відповідних

¹ У 1996 році ВСУ прийняв важливу постанову «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 року № 9, але у ній немає положень про необхідність направляти Верховному Суду України свої запити з приводу конституційності законів, які порушують права громадян, тощо.

² КСУ за період з 1997 по 2011 рік прийняв 179 рішень щодо конституційності нормативно-правових актів або їх окремих положень. При цьому в 137 випадках нормативно-правовий акт або його окрема норма визнавалися неконституційними.

Таблиця 2

**Дані щодо ухвал і рішень КСУ
за конституційними поданнями судів загальної юрисдикції**

Рік	Суб'єкт права на конституційне подання	Кількість направлених до КСУ конституційних подань	Результати розгляду конституційного подання Конституційним Судом України	
			Ухвала КСУ (відмова або припинення конституційного провадження)	Рішення КСУ
1997—2011	Верховний Суд України	28 (з них з 25 прийнято відповідний акт Конституційного Суду України, 3 — перебувають на різних стадіях конституційного провадження)	6 (з них 5 — щодо неконституційності нормативно-правових актів)	19 (з них 16 — щодо неконституційності нормативно-правових актів)
	Вищі спеціалізовані суди України	19 (з них 2 відкликано суб'єктом, 3 — повернуто суб'єкту)	12	2

представництв ВРУ та Президента України¹. Але це вже залежить від самого ВСУ, який повинен усвідомити свою нову роль у конституційному захисті прав і свобод громадян.

До впровадження судової реформи 2010 року² (що почалася, до речі, після відомого Рішення КСУ від 11 березня 2010 року

¹ Докладніше про ці представництва в Конституційному Суді України див.: Положення про Постійного представника Верховної Ради України у Конституційному Суді України, затверджене Постановою Верховної Ради України від 20 травня 1999 року № 691-XIV; Положення про Представника Президента України у Конституційному Суді України, затверджене Указом Президента України від 27 липня 2007 року № 667/2007 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 57. — С. 9. — Ст. 2276. — 13 серпня.

² Ця реформа була впроваджена Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року № 2453-VI.

№ 8-рп/2010¹) ВСУ, як відомо, не часто звертався до органу конституційної юрисдикції щодо неконституційності положень законів (Таблиця 2). Але тепер ситуація змінилася: він почав шукати захисту у КСУ для відновлення свого попереднього статусу «суду всіх судів», якого його позбавила реформа 2010 року². Сподіваємося, що у зв'язку із судовою реформою ВСУ буде більш уважний і до проблем захисту прав громадян від неконституційних положень законів та інших правових актів.

3.1.4. Проблеми правового регулювання конституційного судочинства

Ідея судового захисту прав і свобод людини і громадянина — основа основ конституційної юстиції — юридично закладена в Законі України «Про Конституційний Суд України», який передбачає два види провадження з даного питання. Конституційний Суд розглядає справи щодо: 1) відповідності законів та інших правових актів ВРУ, актів Президента України, КМУ, правових актів ВР АРК конституційним принципам і нормам у сфері прав і свобод людини і громадянина; 2) конституційності правових актів, якими суперечливо регулюється порядок реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Однак на практиці перелічені види конституційного провадження у КСУ є лише потенційними інструментами захисту прав і свобод людини і громадянина, оскільки органи влади, наділені правом звертатися до КСУ, ці процедури майже не застосовують. Можна тільки здогадуватися, чому все складається саме так. При цьому не можна не помітити, що влада (держава) фактично самоусувається від вико-

¹ Див.: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України від 11 березня 2010 року № 8-рп/2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=102373>.

² Верховний Суд України звернувся до Конституційного Суду України з доволі об'ємним конституційним поданням з приводу неконституційності окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 року. За конституційним поданням ВСУ розглянуто кілька справ; по одній з них про неконституційність окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України в частині позбавлення Верховного Суду України статусу найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції та ін., Конституційним Судом України прийнято Рішення від 12 липня 2011 № 9-рп/2011.

нання правозахисної функції в інтересах громадян (стаття 3 та інші Конституції України). І, водночас, вона не надає громадянам пропорційних (розмірних) засобів індивідуального захисту від неконституційних положень законів, інших правових актів, які порушують їх права і свободи.

У межах своєї предметної підсудності (компетенції) КСУ, розглядаючи в конституційному провадженні ті чи інші конституційні спори (про перевищення повноважень, компетенційні спори тощо), питання щодо конституційності законопроектів про внесення змін до Основного Закону України, а також — тлумачення Конституції та законів України, у багатьох випадках захищає права і свободи людини і громадянина за межами конституційних подань. Ця практика судового активізму (доктрина активної ролі Суду) *ad hoc* відображає тенденцію до підвищення ролі його правозахисної функції КСУ¹, яка є особливо затребуваною українським суспільством.

3.1.5. Доктрина прав людини

Правові позиції КСУ, напрацьовані ним у процесі реалізації правозахисної функції, мають істотне значення не тільки для подальшої практики захисту прав і законних інтересів громадян в судах загальної юрисдикції, а й для вдосконалення законів та інших правових актів відповідних органів влади.

Кількість правових позицій КСУ в галузі прав людини протягом 1997—2011 років вимірюється сотнями², що дає підстави для їх узагальнення, зокрема у формі судової доктрини (доктрини судової практики). Така доктрина, на наш погляд, може виконувати різні функції: слугувати орієнтиром для подальшого розвитку судової практики в галузі прав людини, усувати внутрішні суперечності конституційно-судової практики тощо.

Питання про доктрину прав людини КСУ, на наш погляд, є дуже важливою теоретичною і практичною проблемою, яку українській

¹ Докладніше про це див.: Тацій В. Я. Правозахисний напрям інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України / В. Я. Тацій // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4—5. — С. 32—41.

² За 1997—2011 роки КСУ прийняв більше сотні рішень, що стосуються прав людини. Докладніше див.: Кампо В. М. Некоторые вопросы конституционализации публичного и частного права в контексте защиты прав и свобод граждан Конституционным Судом Украины / В. М. Кампо // Конституционные права и свободы личности в контексте взаимодействия гражданского общества и правового государства : матер. II Междунар. науч.-теор. конф. (13—16 апреля 2010 года, Москва) — М., 2010. — С. 43—51.

науці ще належить вивчити і вирішити. Необхідність розробки такої доктрини не викликає сумнівів, але її цілі і завдання, філософія та методологія, історія та теорія потребують глибокого і всебічного осмислення.

Питання формування певних доктрин з тих чи інших питань судової практики вже давно розглядаються у зарубіжній¹, а віднедавна — і в українській науковій літературі². Зрозуміло, що для формування відповідних судових доктрин потрібні передумови інтелектуального, теоретико-пізнавального й іншого характеру. Вважаємо, що для розробки КСУ в галузі прав людини ці передумови існують і завдання полягає лише в тому, щоб їх ефективно привести в дію.

Посильний внесок у розробку доктрини прав людини КСУ вносять, перш за все, його судді, які, по суті, узагальнюють у своїх публікаціях судовий досвід, діляться своїм баченням проблем прав людини³. Інші автори також висвітлюють різні аспекти цієї доктрини⁴.

3.1.6. Висновки і пропозиції

За всіма ознаками конституційна юстиція в Україні набула певної ваги та впливу, хоч і набагато менші, ніж це очікувалося 10—15 років

¹ Наприклад, див.: Бондарь Н. С. Судебный конституционализм в России в свете конституционного правосудия / Н. С. Бондарь. — М. : НОРМА-ИНФРА, 2011. — 544 с.; Ведель Ж. Административное право Франции / Ж. Ведель. — М. : Прогресс, 1973. — 512 с.

² Див.: Мироненко О. М. Конституційний Суд України: історія, теорія, доктрина і практика / О. М. Мироненко. — К., 2011. — 910 с.; Орзіх М. П. Доктрина в діяльності Конституційного Суду України / М. П. Орзіх // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4—5. — С. 57—64; Кампо В. М. До питання про муніципальну доктрину Конституційного Суду України / В. М. Кампо // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». Вип. 1(3) — К., 2007. — С. 71—83.

³ Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного Суду України / А. С. Головін. — К. : Логос, 2011. — 305 с.; Кампо В. М. Європейська конвенція 1950 року та проблеми захисту прав громадян у діяльності Конституційного Суду України / В. М. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4—5. — С. 104—113; Ткачук П. М. Питання доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні / В. М. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4—5. — С. 74—82.

⁴ Див.: Рабінович П. М. Практика Страсбурзького суду як орієнтир діяльності конституційних судів з імплементації європейських стандартів прав людини / П. М. Рабінович // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 6. — С. 34—40.

тому¹. Конституційна юстиція потребує модернізації шляхом внесення змін до законодавства про конституційне судочинство, а також — у практику взаємовідносин з органами державної влади, громадянським суспільством. Уже сьогодні очевидно, що для підвищення якості конституційної юстиції необхідно розширити доступ громадян до конституційного правосуддя — встановити, наприклад, право громадян на конституційну скаргу. Або хоча б звільнити від деяких законодавчих «рогаток» право громадян на конституційне звернення², щоб КСУ ефективніше міг захищати їх права і свободи за допомогою тлумачення Конституції та законів України.

За відсутності права громадян на конституційну скаргу особлива роль у захисті їх прав і свобод належить судам загальної юрисдикції³. Саме ці суди повинні активно звертатися до КСУ з приводу конституційності законів та інших правових актів, а також — тлумачення Конституції та законів України. У разі сумніву цих судів у конституційності положень відповідних актів — вони повинні направляти ВСУ клопотання з приводу звернення до КСУ з конституційними поданнями.

Фактично Україна стоїть перед вибором одного з двох способів розширення доступу громадян до конституційної юстиції: а) або шляхом впровадження інституту конституційної скарги громадян, б) або наділення громадян правом звертатися до судів загальної юрисдикції всіх інстанцій із запитом з приводу конституційності положень закону або іншого правового акта, які застосовуються у їхній справі. Тоді ВСУ отримував би за ініціативою громадян або самих судів запити для внесення конституційних подань до КСУ. На наш погляд, остаточний вибір одного з цих способів буде зроблений суспільством і державою у процесі майбутньої конституційної реформи, яку розпочато за ініціативою Президента України⁴.

¹ Кампо В. М. Конституційний контроль. Засади, статус, механізми / В. М. Кампо // Віче. — 1993. — № 6. — С. 3—12; Стецюк П. Б. Конституціоналізм Л. Юзькова (спроба системного аналізу) / П. Б. Стецюк // Проблеми сучасного українського конституціоналізму: збірка наукових праць. — К., 2008. — С. 60—64.

² Див., напр.: Кампо В. Деякі проблеми вдосконалення конституційної юстиції в Україні / В. Кампо // Право України. — 2010. — № 6. — С. 9.

³ Детальніше див.: Селіванов А. О. За відсутності права громадян на конституційну скаргу на загальні суди покладається особлива відповідальність / А. О. Селіванов // Голос України. — № 164 (5164). — 6 вересня 2011 року. — С. 4.

⁴ Президент України з метою підготовки конституційної реформи створив Конституційну Асамблею. Див.: Указ Президента України «Про підтримку ініціативи щодо створення Конституційної Асамблеї» від 21 лютого 2011 року

Враховуючи сучасний стан наукової розробки проблем конституційної юстиції від юридичної науки України потребується більш глибоке, ніж сьогодні, їх осмислення і визначення конституційної юстиції одним із пріоритетних напрямів розвитку юридичної науки.

Конституційна юстиція — явище не тільки і не стільки конституційного права, хоча безпосередньо з ним пов'язана. На практиці вона більшою мірою стосується інших галузей українського права — як матеріального, так і процесуального, а тому потребує розробки її проблем вченими всіх без винятку юридичних спеціальностей. Щоб сконцентрувати увагу вчених і практиків на проблемах конституційної юстиції як однієї з центральних проблем юридичної науки, на наш погляд, треба заснувати науковий загальноправовий журнал «Конституційна юстиція».

Таким чином, конституційна юстиція в Україні характеризується як важливий міжгалузевий інститут держави, головним призначенням функціонування якого є підвищення рівня захисту прав і свобод людини і громадянина. Ця юстиція потребує серйозної модернізації з урахуванням висновків і пропозицій юридичної науки¹, запитів громадянського суспільства² і завдань демократичної, соціальної, правової держави на сучасному етапі її розвитку³.

№ 224/2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13153.html>.

¹ Юридична наука в Україні висунула багато раціональних пропозицій з питань модернізації конституційної юстиції. Наприклад, див.: Селіванов А. О. Верховенство права в конституційному правосудді. Аналіз конституційної юрисдикції / А. О. Селіванов. — К.—Х. ; Академія правових наук, 2006. — 400 с.; Скомороха В. Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики / В. Є. Скомороха. — К. : МП Леся, 2007. — 715 с.; Селіванов А. А. Вопросы теории конституционного правосудия в Украине: актуальные вопросы современного развития конституционного правосудия / А. А. Селіванов, А. А. Стрижак. — К. : Логос, 2010. — 269 с.; Мироненко О. М. Конституційний Суд України: історія, теорія, доктрина і практика / О. М. Мироненко. — К., 2011. — 910 с.

² Громадянське суспільство в Україні цілком стоїть на позиціях надання громадянам права на конституційну скаргу, здійснення громадського контролю за конституційним судочинством тощо. Зростає увага громадськості до ролі конституційної юстиції як інструменту захисту прав і свобод громадян. Нове, прагматичне, ставлення до конституційної юстиції формують у громадян і фахівців-юристів, зокрема, вузи, на юридичних факультетах яких викладають курс конституційної юстиції та інші конституційно-судові дисципліни.

³ Українська держава розглядає конституційну юстицію як інструмент демократії, верховенства права та прав людини. Тому до Конституційного Суду України особлива увага з боку всіх гілок влади, але це не впливає на його самостійність

Проблемні питання до § 3.1

1. Назвати та охарактеризувати основні етапи становлення та розвитку інституту конституційної юстиції як органу захисту основних прав і свобод людини і громадянина в Україні та зарубіжних країнах.
2. Які особливості притаманні українській моделі конституційної юстиції? Чим вони обумовлені?
3. Яким чином може захистити права та свободи людини і громадянина КСУ? Чи є такий захист ефективним? Чому?
4. Розкрити сутність сучасної філософії конституційної юстиції в Україні, зокрема, кризь призму утвердження та забезпечення права на повагу до гідності людини.
5. Як можна охарактеризувати взаємовідносини між КСУ та судами загальної юрисдикції в Україні? Які фактори впливають на розвиток цих взаємовідносин? Чому?

Практичні завдання та вправи до § 3.1

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. В основу української моделі конституційної юстиції покладено австрійську модель останньої.
 - 1.2. КСУ здійснює безпосередній захист прав і свобод людини і громадянина.
 - 1.3. Громадяни України мають право направляти до КСУ лише конституційні звернення.
 - 1.4. У кількісному відношенні конституційні звернення громадян значно перевищують конституційні подання органів влади.
 - 1.5. Суди загальної юрисдикції мають право призупиняти судовий процес і через ВСУ звертатися до КСУ щодо конституційності положень законів, які вони застосовують у конкретних справах.
 - 1.6. Чинне законодавство України надає громадянам достатньо засобів індивідуального захисту від неконституційних положень нормативно-правових актів, які порушують їх права і свободи.
- *Письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

і незалежність. Своє ставлення до Суду виклали багато політиків і державних діячів, наприклад, див.: Кармазін Ю. А. Конституція, яку ми захищаємо: виступи народного депутата на пленар. засід. Конституційного Суду України у зв'язку з прийнятими рішеннями / Ю. А. Кармазін ; упоряд. О. А. Парадна. — К. : Логос, 2011. — 203 с.

№ 2. На науково-практичній конференції виникла дискусія з приводу доцільності відкриття в КСУ Представництва ВСУ (за зразком відповідних представництв ВРУ та Президента України). Більшість науковців, практиків і навіть деякі судді ВСУ не підтримали зазначеної ідеї, мотивуючи свою точку зору відсутністю практичної необхідності у такому представництві. Інші ж наводили аргументи щодо необхідності створення та функціонування такої структури, особливо наголошуючи при цьому на необхідності зміни ідеології самого ВСУ, який повинен усвідомити свою нову роль у конституційному захисті прав і свобод громадян.

Завдання

1. Чи є доцільним, на Вашу думку, відкриття в КСУ Представництва ВСУ? Якщо так (ні), то чому?
 2. Сформулюйте аргументи на підтримку обох точок зору. Яка з них має більшу кількість аргументів? Чому? Доктринальними підходами якої наукової школи права Ви при цьому керувалися?
 3. Визначте, якими могли б бути мета, основні завдання та повноваження Представництва ВСУ в КСУ.
- *Свої письмові відповіді аргументувати теоретично, юридично та власними міркуваннями.*

№ 3. Визначте тенденції та спрогнозуйте перспективи розвитку нині діючої моделі конституційної юстиції в Україні до 2020 року, якщо громадянам буде надано право:

перший варіант: на конституційну скаргу;

другий варіант: звертатися до судів загальної юрисдикції всіх інстанцій із запитом з приводу конституційності положень закону або іншого правового акта, які застосовуються у їхній справі (в такому разі ВСУ отримував би за ініціативою громадян або самих судів запити для внесення конституційних подань до КСУ).

Завдання

1. Який варіант розширення права громадян звертатися за захистом своїх прав і свобод засобами конституційної юстиції є більш оптимальним для України? Чому?
 2. Який варіант забезпеченого розширеного права громадян є більш зручним для судів загальної юрисдикції? Чому?
 3. Порівняти вказані варіанти розширення права громадян на захист в органах конституційної юстиції в Україні та зарубіжних країнах.
- *Свої письмові відповіді аргументуйте теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 4. З урахуванням вимог, визначених у Законі України «Про Конституційний Суд України», складіть проект процесуального документа — конституційне звернення до КСУ від імені громадянина України Чухно П., який страждає невиліковними хворобами і якому суди відмовляють у захисті права на безоплатне лікування.

Завдання

1. Визначити підстави для подання громадянином Чухно П. конституційного звернення до КСУ? Як вказати у зверненні на неоднозначність застосування судами, іншими державними органами положень Конституції України про безоплатне лікування?
 2. Чи є підстави стверджувати, що порушуються конституційні права громадянина Чухно П.? Якщо так (ні), то чому?
 3. Які вимоги до оформлення конституційних звернень є обов'язковими? Чому? Якими є правові наслідки їх недотримання? Яким з урахуванням цих вимог має бути текст конституційного звернення громадянина Чухно П.?
- *Свої письмові відповіді аргументуйте юридично та практично у формі тексту конституційного звернення громадянина Чухно П.*

№ 5. Сформулюйте самостійно 2—3 найактуальніші питання щодо тенденцій та закономірностей подальшого розвитку інституту конституційної юстиції в Україні, спираючись на практику КСУ, наукові праці, інформацію ЗМІ тощо.

Завдання

1. Чим Ви керувалися, називаючи ці питання найактуальнішими?
 2. Зазначте аргументи проти того, що дані питання є найактуальнішими у сфері конституційної юстиції.
 3. Дайте аргументовані коментарі до сформульованих Вами питань.
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 6. Проаналізуйте положення розділів VIII, XII Конституції України та висвітліть місце і роль КСУ в судовій системі України, а також дайте відповіді на такі запитання:

1. Яке місце посідає КСУ в судовій системі України?
 2. Чи входить КСУ до системи судів загальної юрисдикції?
 3. Чи повноважні суди загальної юрисдикції звертатися до КСУ? Якщо так, то які саме суди загальної юрисдикції і з якими питаннями?
- *Свої письмові відповіді аргументувати юридично, теоретично та практично.*

№ 7. У науковій літературі точиться тривала дискусія щодо понять «правова позиція КСУ», «юридична сила рішень КСУ», «судова доктрина КСУ», «акти КСУ як джерело права».

Завдання

1. Що таке правова позиція у рішенні КСУ? Яка юридична сила правових позицій КСУ і чи можуть вони діяти самостійно?
 2. Чи можна вважати правові позиції КСУ самостійними джерелами права?
 3. Чи передбачено Законом України «Про Конституційний Суд України» поняття «правова позиція»? Якщо так (ні), то чому?
- *Письмові відповіді аргументувати юридично, теоретично та практично.*

№ 8. Законом України «Про Конституційний Суд України» передбачено певне коло суб'єктів і підстави звернень до КСУ з конституційними поданнями та конституційними зверненнями.

Завдання

1. Які спільні та відмінні риси притаманні конституційним поданням і конституційним зверненням щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України? Чому?
 2. Чи однаковою є сфера внесення конституційних подань і сфера внесення конституційних звернень щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України? Якщо так (ні), то чому?
 3. Чи є різниця між конституційним зверненням громадян в Україні та конституційною скаргою громадян у зарубіжних країнах? Якщо так (ні), то чому?
- *Письмові відповіді аргументувати юридично, теоретично та практично.*

№ 9. Як відомо, матеріальне і процесуальне право є самостійними юридичними дисциплінами. Конституційне матеріальне і процесуальне право ще чітко не розмежовані; конституційно-судове право тільки формується як правовий інститут та галузь юридичної науки.

Завдання

1. Яким є співвідношення Конституції (конституційного права) і конституційно-процесуального права? Чим вони відрізняються?
2. Перелічити відомі Вам нормативно-правові акти, які регулюють питання здійснення конституційного правосуддя; чи є серед цих актів міжнародні договори?

3. Назвати імена вітчизняних науковців, які мають доробок стосовно питань становлення та розвитку науки конституційно-судового права як складової науки конституційного процесу, та їх основні праці.
- *Письмові відповіді аргументувати юридично, теоретично та практично.*

№ 10. Громадянин Наум С. звернувся до КСУ з клопотанням дати офіційне тлумачення положень одного з чинних кодексів України, мотивуючи це тим, що неоднозначне застосування положень Кодексу призвело до порушення його конституційного права на апеляційне оскарження судового рішення. У своєму зверненні громадянин Наум С. не зазначив, яким саме конкретним положенням статей Кодексу КСУ необхідно дати офіційне тлумачення, і не конкретизував предмет такого тлумачення. Керуючись Законом України «Про Конституційний Суд України» (статті 42—45) дати мотивовану відповідь.

Завдання

1. Чи може КСУ самостійно визначати положення Кодексу, які підлягають тлумаченню, якщо вони не вказані у конституційному зверненні громадянина Наума С.?
2. Яку ухвалу має прийняти КСУ за результатами розгляду звернення громадянина Наума С.?
3. Якими положеннями Закону України «Про Конституційний Суд України» повинен керуватися КСУ, приймаючи ухвалу щодо звернення громадянина Наума С.?

§ 3.2. Розширення доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні: варіанти для вибору

3.2.1. Вступ

У 2004 році відбулась якісна зміна у ставленні громадян та інших осіб приватного права до використання свого права на конституційне звернення до КСУ (стаття 43 Закону України «Про Конституційний Суд України»¹): у період 1997—2003 років ці звернення до Суду щорічно складали декілька десятків, а з 2004 по 2010 рік їх число на рік уже становить кілька сотень. Порівняно з показниками конституційних подань уповноважених суб'єктів (органи державної влади, органи місцевого самоврядування тощо) кількість конституційних звернень є на порядок більше².

Відомо, що у період 1997—2009 років КСУ був переважно арбітром у конституційних спорах між органами державної влади. Однак починаючи з 2010 року в його діяльності намітилася нова тенденція: зросла кількість рішень Суду за конституційними зверненнями; поступово він перетворюється в арбітра конституційних спорів громадян і влади. Ця тенденція має хороші перспективи, оскільки Кон-

¹ Див.: Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272.

² Детальніше про це див.: Кампо В. Наукове забезпечення юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України (роздуми небайдужого) / В. Кампо // Віче. — № 17 (302). — 2011. — С. 26.

ституційний Суд став більш інтенсивно застосовувати принцип верховенства права¹.

У межах своїх повноважень КСУ забезпечує захист прав і свобод громадян не тільки за конституційними зверненнями громадян та інших осіб приватного права. Він також активно захищає їх права і свободи при розгляді справ і за конституційними поданнями зазначених уповноважених суб'єктів. Однак і в одному, і в іншому випадку йдеться про опосередкований варіант такого захисту, оскільки відповідні рішення КСУ не дають громадянам, навіть тим, за зверненнями яких прийняті відповідні рішення, конкретного задоволення їх майнових (матеріальних) чи інших вимог і клопотань індивідуального характеру. Дані рішення Суду є тільки преюдиціальними актами, які громадяни вправі використати, наприклад, у судах загальної юрисдикції шляхом подання — для захисту своїх прав і законних інтересів — відповідних позовів, скарг тощо.

3.2.2. Моделі розширення доступу

Звідси очевидно є актуальність теми про розширення доступу громадян до конституційного правосуддя, насамперед, з точки зору можливості захистити суб'єктивні (індивідуальні) права та законні інтереси. Фактично досягти такого результату в Україні можна, на наш погляд, трьома основними шляхами:

а) перший варіант — запровадженням розгляду конституційних скарг громадян у КСУ, з чим погоджується більшість українських дослідників²; але цей шлях є досить тривалим і складним, оскільки потребує: по-перше, внесення змін не тільки до поточного законо-

¹ Див.: Кампо В. М. Деякі проблеми реалізації принципу верховенства права в практиці конституційної юстиції / В. М. Кампо // Бюлетень VII зборів Світового Конгресу українських юристів. — К., 2010. — С. 22—29.

² Див., наприклад: Ткачук П. Конституційний Суд України: Теоретико-правові питання діяльності / П. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. — № 4. — 2006. — С. 26—28; Бакірова І. О. Конституційне звернення та конституційна скарга: переваги та недоліки / І. О. Бакірова // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 1. — С. 93—102; Проблеми і перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні : монографія / О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, С. Г. Серьогіна, І. І. Бодрова. — К. : Атіка-Н, 2010. — 108 с.; Кампо В. Деякі проблеми вдосконалення конституційної юстиції в Україні / В. Кампо // Право України. — 2010. — № 6. — С. 9; Шаптала Н. Особливості національного конституціоналізму в питаннях захисту Конституційним Судом України прав і свобод громадян / Н. Шаптала // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 6. — С. 127—128.

давства, а й до Конституції України; по-друге, вжиття організаційно-правових заходів всередині Конституційного Суду з метою забезпечення розгляду відповідних категорій справ за конституційними скаргами громадян тощо;

б) другий варіант — надання громадянам у судовому процесі (адміністративному, господарському, кримінальному, цивільному) права клопотати (як це прийнято у судах країн загального або англосаксонського права) про неприйнятність застосування до них в їх судових справах законів чи інших правових актів, які, на їхню думку, є неконституційними; суд загальної юрисдикції (місцевий, апеляційний, вищий спеціалізований суд) повинен перевіряти зазначені громадянином підстави вважати неконституційними відповідні акти і направляти обґрунтоване звернення до ВСУ, який, користуючись правом на конституційне подання (стаття 150 Основного Закону України), має вносити його до КСУ. Цей варіант розширення доступу громадян до конституційного правосуддя є більш оптимальним і швидким у реалізації, ніж перший;

в) третій варіант — розширення доступу громадян до конституційного правосуддя можна досягти також шляхом надання всім судам загальної юрисдикції права звертатися безпосередньо до КСУ з конституційними поданнями, нарівні з ВСУ, щодо конституційності положень законів та інших правових актів у разі коли громадяни, до яких у судовому процесі застосовуються ці акти, обґрунтовують їх неконституційність. По суті — це другий варіант розширення доступу громадян до конституційного правосуддя, але з наданням усім судам загальної юрисдикції (а не тільки ВСУ) права звертатися до Конституційного Суду з питань конституційності відповідних актів. На жаль, даний варіант, на відміну від другого варіанта розширення вказаного доступу, потребує внесення змін до Конституції України, а це робить його майже нездійсненним до проведення конституційної реформи¹, яка ще не скоро відбудеться.

Отже, найбільш реальним для розширення доступу громадян до конституційної юстиції і таким, що не потребує внесення змін до Конституції України, є другий варіант, який за відповідної активізації судів загальної юрисдикції на чолі з ВСУ міг би зіграти роль каталізатора у розвитку конституційної юстиції.

¹ Про конституційну реформу, зокрема, див.: Указ Президента України «Про підтримку ініціативи щодо створення Конституційної Асамблеї» від 21 лютого 2011 року № 224/2011 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 14. — Ст. 562.

3.2.3. Конституційний Суд України і Верховний Суд України, інші суди загальної юрисдикції

1 листопада 1996 року Пленум ВСУ прийняв постанову «Про застосування Конституції України судами при здійсненні правосуддя»¹, яка на початку роботи КСУ була фактично єдиним орієнтиром для судів загальної юрисдикції з питань застосування ними конституційних положень. Але в міру того, як Конституційний Суд почав тлумачити положення Конституції України, зазначена постанова поступово втрачала значення; сьогодні вона потребує корегування з урахуванням практики не тільки Конституційного Суду, а й судів загальної юрисдикції, які досить активно застосовують дані положення та формують відповідну конституційну практику².

Із зазначеного зрозуміло, що КСУ з часом обмежив сферу дії вказаної постанови і, водночас, поширив свій вплив на діяльність судів загальної юрисдикції. Тому функціонування КСУ не викликає особливого захоплення у ВСУ, який дуже рідко до нього звертається (приблизно двічі на рік). Хоча підстав для внесення до Конституційного Суду конституційних подань з боку ВСУ було більше ніж достатньо: місцеві та інші суди загальної юрисдикції не раз зверталися до ВСУ з клопотанням про внесення відповідних конституційних подань до Конституційного Суду, але вони не розглядалися.

Очевидно, що Верховний Суд не надає особливого значення захисту прав і свобод громадян від неконституційних положень законів та інших правових актів. На нашу думку, свою роль у цьому зіграла пануюча серед багатьох його суддів доктрина, згідно з якою суди загальної юрисдикції мають керуватися виключно законами, а всі закони парламент приймає на підставі та відповідно до Конституції України. Тому ставити під сумнів конституційність законів — згідно з цією доктриною — означає не що інше як піддавати сумніву принцип верховенства (суверенітету) парламенту³. Власне, ця доктрина

¹ Див.: Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України судами при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 року № 9 // Адвокат. — 1997. — № 3. — С. 82—86.

² На практиці суди загальної юрисдикції застосовують положення Конституції України навіть у тих випадках, коли немає відповідних актів тлумачення КСУ. Див.: Конституція України у судових рішеннях // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — № 7—8. — 2011. — 428 с.

³ Критику доктрини верховенства (суверенітету) парламенту, наприклад, див.: Кампо В. Деякі теоретичні проблеми конституційного контролю за додержанням процедури внесення змін до Конституції України / В. Кампо, В. Овчаренко // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 3. — С. 64—76;

фактично формулює принцип домінування законодавчої влади над судами загальної юрисдикції, що робить малоймовірною підтримку їх звернень Верховним Судом з приводу конституційності законів.

За цих обставин тільки КСУ здатен — у силу порядку його функціонування, правової традиції тощо — брати на себе повну відповідальність за забезпечення захисту прав і свобод громадян від неконституційних законів та інших правових актів. Це також означає, що необхідність запровадження інституту конституційної скарги, якщо нічого не зміниться в конституційному світогляді суддів судів загальної юрисдикції, насамперед — ВСУ, є майже очевидною.

Ситуація може радикально змінитися, якщо кожен суд загальної юрисдикції отримає право звертатися до КСУ з питань перевірки конституційності законів та інших правових актів. Тоді можна бути впевненим, що суди загальної юрисдикції компенсують відсутність інституту конституційної скарги громадян як способу розширення їх доступу до конституційного правосуддя.

Очевидно, що взаємодія (у будь-якому варіанті) судів загальної юрисдикції і КСУ у найближчій перспективі була б найбільш оптимальною. Але, як і у випадку із запровадженням конституційної скарги громадян, наділення будь-якого суду загальної юрисдикції правом звертатися за ініціативою громадян до КСУ з приводу конституційності законів та інших правових актів потребує, як уже зазначалося, внесення відповідних змін не тільки до процесуального законодавства, а й до Конституції України.

Сьогодні Українська держава фактично стоїть перед дилемою: чи запроваджувати розгляд конституційних скарг громадян у КСУ, чи надати громадянам право оскаржувати у судах загальної юрисдикції неконституційні, на їхню думку, положення законів та інших правових актів; у разі згоди цих судів зі скаргами громадян вони передають свої клопотання ВСУ, який має бути зобов'язаний їх розглядати та вносити відповідні конституційні подання до КСУ¹. Або ж законо-

Речицький В. Втілюючи принципи верховенства права: політико-правовий коментар положень Рішення Конституційного Суду України у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції України / В. Речицький // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 6. — С. 142—151; Савчин М. В. Конституціоналізм, демократія і державний суверенітет / М. В. Савчин // Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації : збірка наук. праць / за заг. ред. В. М. Кампа, М. В. Савчина. — К., 2008. — С. 102—149.

¹ Приблизно така сама система оскарження громадянами неконституційних законів тощо через систему судів загальної юрисдикції діє у Франції, Литві.

давець надасть кожному суду загальної юрисдикції право вносити, за ініціативою громадян, інших суб'єктів приватного права, конституційні подання до КСУ з приводу конституційності законів та інших правових актів.

3.2.4. Правові наслідки

Проблема у даному випадку не тільки у відмінностях правових механізмів розширення доступу громадян до конституційного правосуддя, а й у тому, який характер матимуть наслідки цих механізмів — радикальний чи поміркований.

Очевидно, що запровадження інституту конституційної скарги до конституційної системи України є більш радикальним засобом розширення доступу громадян до конституційного правосуддя і може мати за українських суспільно-правових реалій як позитивні, так і негативні наслідки. Якщо ж громадянам надати право оскаржувати неконституційні положення законів та інших правових актів у процесі розгляду їх справ у судах загальної юрисдикції, які згодом звертаються з конституційними поданнями до КСУ, то розширення доступу громадян до конституційного правосуддя буде розвиватися більш помірковано.

Отже, рано чи пізно український парламент повинен буде вирішити питання, в якому ключі розширювати доступ громадян до конституційного правосуддя: радикальному чи поміркованому.

Є ще одна проблема, розв'язання якої дозволить швидко й ефективно вирішити питання щодо розширення доступу громадян до конституційного правосуддя. Це — застосування судами загальної юрисдикції принципу верховенства права. Судді цих судів зобов'язані керуватись (у першу чергу) цим принципом, а вже потім — законами, оскільки не кожний закон, згідно з Рішенням КСУ від 2 листопада 2004 року, є правовим¹.

Саме невідповідність положень закону принципу верховенства права нерідко є підставою для визнання їх КСУ неконституційними². Але вся суть проблеми в тому, що судді судів загальної юрисдик-

¹ Див.: Рішення КСУ у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 // Вісник Конституційного Суду України. — 2004. — № 5. — С. 38—45.

² Див., наприклад: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

ції у багатьох, якщо не в більшості випадках, не володіють методологією застосування принципу верховенства права, тому що на юридичних факультетах ВНЗ спеціально не навчають майбутніх суддів теорії та практиці застосування цього принципу, складовими якого, згідно з практикою ЄСПЛ і КСУ, є більше сотні загальних принципів права: справедливості, правової визначеності, пропорційності або розмірності, заборони дискримінації або рівності тощо.

На нашу думку, для діючих суддів судів загальної юрисдикції (у Національній школі суддів) варто організувати під егідою Мін'юсту та Ради суддів України навчання зазначеній теорії та практиці. Інакше законна вимога громадянина чи іншого учасника судового процесу застосувати принцип верховенства права у його справі може залишитися без відповіді, а тоді громадянин цілком законно вправі ставити питання про порушення суддею присяги, оскільки фактично відмова судді суду загальної юрисдикції від застосування принципу верховенства права порушує право громадян на справедливе і законне вирішення його справи.

Отже, розширення доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні вимагає не тільки законодавчих чи конституційних змін, а й вжиття інших заходів — організаційних, навчальних, методичних тощо — для розв'язання зазначеної державної проблеми.

Проблемні питання до § 3.2

1. Чим обумовлена актуальність питання про розширення доступу громадян до конституційного правосуддя?
2. Назвати та охарактеризувати основні шляхи, що дозволять розширити доступ громадян до конституційного правосуддя.
3. Який з цих шляхів, на Вашу думку, є найбільш оптимальним та ефективним саме для України? Чому Ви так вважаєте?
4. Який із таких шляхів безпосередньо сприятиме реальному утвердженню та забезпеченню в Україні права людини на повагу до гідності?

щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 5. — С. 11—17; Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського Артема Олександровича щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 141 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху) від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010 // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 1. — С. 13—19.

5. У чому полягає сутність проблеми щодо впровадження судами загальної юрисдикції принципу верховенства права? Якими чинниками вона обумовлена та якими шляхами може бути вирішена?

Практичні завдання до § 3.2

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. Рішення КСУ не може захистити право конкретного громадянина, оскільки КСУ наділений функцією нормативного, а не казуального офіційного тлумачення.
- 1.2. Громадянин України не вправі звернутися до КСУ з клопотанням щодо визнання неконституційними положень законів чи інших нормативно-правових актів.
- 1.3. Право громадян на конституційне звернення включає також їх право на подання конституційної скарги.
- 1.4. Розширення доступу громадян до конституційної юстиції обов'язково потребує внесення змін до Конституції України в редакції від 28 червня 1996 року.
- 1.5. ВСУ не надає особливого значення захисту прав і свобод громадян від неконституційних законів.
 - *Письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

№ 2. Законодавство України визначає основні умови та процедури захисту прав людини Уповноваженим ВРУ з прав людини (Уповноваженим Президента України з прав дитини).

1. Чим ці процедури відрізняються від процедур захисту прав людини в КСУ, суді загальної юрисдикції?
2. Назвати основні вимоги до звернень громадян до Уповноваженого ВРУ з прав людини та прокоментувати їх необхідність.
3. Якщо громадянам України буде надано право конституційної скарги, то чи вплине це на ефективність діяльності Уповноваженого ВРУ з прав людини? Якщо так (ні), то чому?
 - *Відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

№ 3. Громадянин Солдатов Г. звернувся до КСУ з клопотанням дати офіційне тлумачення положень статей 55 та 59 Конституції України, статті 44 та глави 22 Кримінально-процесуального кодексу, статей 268 і 271 Кодексу про адміністративні правопорушення. Необ-

хідність в офіційному тлумаченні він обґрунтовував тим, що під час попереднього розслідування кримінальної справи слідчий, прокурор і суд загальної юрисдикції відмовили йому в задоволенні клопотання про допуск як захисника працівника приватної юридичної фірми, з якою він уклав договір про представництво його інтересів у кримінальній справі. Зазначені посадові особи та суд посилались на відсутність у працівника цієї юридичної фірми свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю. Така відмова, на думку громадянина Солдатово Г., призвела до порушення його конституційного права на вільний вибір захисника своїх прав.

Завдання

1. У чому полягає зміст та обсяг конституційного права особи на вільний вибір захисника? Чи понижує порушення зазначеного права гідність людини? Якщо так (ні), то чому?
2. Які позитивні обов'язки несе держава щодо забезпечення належної якості правової допомоги та юридичних послуг?
3. Яке рішення може прийняти КСУ у зазначеній справі?
 - *Письмові відповіді обґрунтуйте теоретично, юридично та практично.*

№ 4. Громадяни Ломаченко Т. та Іванова В. звернулися до КСУ з конституційним зверненням з приводу того, що суди загальної юрисдикції неоднозначно застосовують положення абзацу 4 статті 248³ ЦПК України. Зокрема, приймаючи рішення за скаргами на дії прокурора, одні суди загальної юрисдикції на підставі положення цієї норми ЦПК України залишали їх без розгляду, посилаючись на невідомість судам цієї категорії скарг; інші, керуючись статтями 55 і 124 Конституції, приймали їх до розгляду.

Завдання

1. Чи необхідно, у контексті положень статті 55 Конституції України, дотримуватися досудового порядку врегулювання спорів, щоб суд прийняв до свого провадження скаргу особи, зокрема, якщо існує можливість оскарження правового акта прокурора до вищестоящего прокурора? Чи не є це підставою для відмови у відкритті провадження у справі судом загальної юрисдикції?
2. На підставі яких конституційних положень повинні діяти адміністративні суди при розгляді адміністративних позовів про визнання незаконними правових актів, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень?
3. Яким є співвідношення повноважень адміністративної та конституційної юстиції у сфері прав людини й основоположних свобод?

4. Яке рішення може прийняти КСУ у зазначеній справі?

- *Письмові відповіді обґрунтуйте юридично та практично.*

№ 5. Сформулюйте самостійно 2—3 найактуальніших питання щодо можливих варіантів розширення доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні, виходячи з практики КСУ, наукових досліджень, інформацій з мережі Інтернет і ЗМІ.

Завдання

1. Якими ідеями Ви керувалися, називаючи ці питання найактуальнішими?
 2. Що може заперечити Вашим ідеям? Чому?
 3. Дати аргументовані коментарі до порушених Вами питань. Які практичні висновки з них випливають?
- *Свої письмові відповіді обґрунтувати юридично, теоретично та практично.*

№ 6. З аналізу Конституції України та Закону України «Про Конституційний Суд України» не видно, чи може громадянин, юридична особа, звертаючись до КСУ з конституційним зверненням щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України, порушувати перед КСУ питання щодо:

- конституційності законів, правових актів Президента України, ВРУ, Кабінету Міністрів України;
- офіційного тлумачення міжнародних договорів, підзаконних правових актів.

Завдання

1. Дати відповіді на поставлені вище запитання. Якими документами Ви при цьому керувались?
 2. Чим відрізняється конституційне звернення від конституційної скарги громадян і чи допускає їх поєднання законодавство України. Якщо так (ні), то чому?
 3. Чи урівнює КСУ права і свободи громадян, з одного боку, та юридичних осіб, з іншого боку, в питаннях конституційної юстиції? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтувати юридично, теоретично та практично.*

№ 7. Суди загальної юрисдикції, які зобов'язані додержуватись рішень КСУ, не завжди розуміють доктрину цих рішень, а тому нерідко не застосовують правові позиції КСУ, положення окремих думок суддів КСУ, які є складовою його рішень.

Завдання

1. Користуючись Законом України «Про Конституційний Суд України», описати та пояснити структуру рішення КСУ.
2. Яку юридичну силу мають рішення КСУ для судів загальної юрисдикції? Які види рішень КСУ Вам відомі?
3. Що таке окрема думка судді КСУ і якими нормативно-правовими актами вона передбачена? У чому полягає цінність окремої думки судді КСУ?
4. Чи має місце практика перегляду КСУ прийнятих ним раніше рішень? Якщо так (ні), то чому?
 - *Відповіді аргументувати посиланням на Конституцію України, Закон України «Про Конституційний Суд України», практику КСУ.*

№ 8. Питання офіційного тлумачення положень Конституції і законів України досить часто виникають на практиці через недоліки законодавчого регулювання. Однак розгляд цих питань КСУ обумовлений певними процедурами.

Завдання

1. Що означає «офіційне тлумачення»? Які органи в Україні уповноважені давати офіційне та неофіційне тлумачення Конституції та законів України? Чому?
2. Які суб'єкти наділені правом звернутися до КСУ з клопотанням щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України? Чому?
3. Чи мають право Уповноважений ВРУ з прав людини, Генеральний прокурор України звертатися до КСУ з клопотанням щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України? Якщо так (ні), то чому?
4. Чи мають право органи місцевого самоврядування та їх посадові особи звертатися до КСУ з клопотанням щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України? Якщо так (ні), то чому?

№ 9. Статтею 150 Конституції України до повноважень КСУ віднесено вирішення питань щодо конституційності правових актів ВРУ, Президента України, Кабінету Міністрів України, ВР АРК.

Завдання

Користуючись рішеннями КСУ від 27 березня 2002 року № 7-рп/2002 та від 7 травня 2002 року № 8-рп/2002 дати вмотивовані відповіді на запитання:

1. Чи належить до повноважень КСУ вирішення питань законності індивідуальних актів Президента України, ВРУ, Кабінету

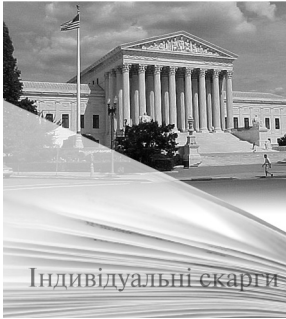
Міністрів України про призначення/звільнення особи з посади? Якщо так (ні), то чому?

2. До повноважень яких судів України належить вирішення питання законності індивідуальних актів Президента України, ВРУ, Кабінету Міністрів України про призначення/звільнення особи з посади? Чому?
 3. Чи належить до повноважень КСУ вирішення питань конституційності індивідуальних актів Президента України, ВРУ, Кабінету Міністрів України про призначення/звільнення особи з посади? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтувати юридично, теоретично та практично.*

№ 10. Громадянин Вареник К. звернувся до КСУ з конституційним зверненням, в якому він фактично не порушує питання щодо офіційного тлумачення положень закону, а обґрунтовує їх неконституційність. Користуючись Законом України «Про Конституційний Суд України» (статті 13, 40, 41, 42—45), Суд прийняв ухвалу.

Завдання

1. Чи має право громадянин Вареник К. звертатися до КСУ з конституційним зверненням, в якому порушується питання щодо неконституційності положень законів України, інших правових актів? Якщо так (ні), то чому?
 2. Яку ухвалу має прийняти КСУ за результатами розгляду конституційного звернення громадянина Вареника К.? Чому?
 3. Якими положеннями Закону України «Про Конституційний Суд України» повинен керуватися КСУ, приймаючи ухвалу щодо конституційного звернення громадянина Вареника К.? Чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтувати юридично, теоретично та практично.*

§ 3.3. Зарубіжний досвід застосування конституційної скарги

3.3.1. Вступні зауваження

Останнім часом у вітчизняній конституційно-правовій думці остаточно утвердилася позиція щодо необхідності вдосконалення національного механізму захисту прав і свобод людини через запровадження інституту індивідуальної конституційної скарги¹. Однак, як зазначає Голова КСУ А. Головін, проблеми, пов'язані із запровадженням в Україні даного інституту, досі залишаються далекими від остаточного вирішення. Вказане обумовлено тим, що запровадження такого правового інституту потребує внесення змін до Конституції України, відповідних положень кодексів і законів України².

Необхідність закріплення інституту конституційної скарги в Основному Законі держави як першочерговий крок на шляху його включення до національної системи правозахисту визнається і в західній правовій доктрині. Відомий дослідник О. Люхтерхандт (*Otto Luchterhandt*) зазначає, що «незалежно від того, на якій процедурі су-

¹ Інститут конституційної скарги вивчали такі відомі вітчизняні дослідники, як А. Головін, П. Євграфов, В. Кампо, О. Петришин, А. Портнов, А. Селіванов, А. Стрижак, М. Тесленко, П. Ткачук, В. Тихий, В. Шаповал, С. Шевчук та ін.

² Вступне слово Голови Конституційного Суду України А. Головіна на Міжнародній конференції «Захист прав людини органами конституційної юстиції: можливості і проблеми індивідуального доступу» з нагоди 15-ї річниці Конституційного Суду України, що відбулася 16 вересня 2011 року в Києві [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www/ccu.gov/ua/uk/publish/article/153893>.

дочинства зрештою зупинить свій вибір національний законодавець, очевидно, що запровадження індивідуальної скарги припустиме лише в тому випадку, коли конституція в явній або прихованій формі — «між рядків» — передбачає таку можливість»¹.

За період функціонування КСУ вітчизняні дослідники-конституціоналісти та державні діячі неодноразово висловлювали пропозиції про внесення змін до Конституції України з метою запровадження інституту конституційної скарги. Зокрема, ще в 2002 році Уповноважений ВРУ з прав людини Н. Карпачова звернулася до Голови ВРУ з поданням, в якому просила ініціювати розгляд парламентом питання про внесення змін до Конституції України щодо забезпечення права громадян України, іноземців та осіб без громадянства на внесення конституційної скарги². У поданні омбудсман містилося посилання на досвід конституційного закріплення права на конституційну скаргу в конституціях інших держав, зокрема у Конституції РФ (частина четверта статті 125), Основному Законі ФРН (пункти 4 «а», 4 «в» абзацу першого статті 93), Конституції Словенії (частина перша статті 162), Конституції Угорщини (частина третя статті 32/А), Конституції Словаччини (стаття 127, пункт «ф» частини першої статті 130), Конституції Чехії (підпункт «d» абзацу 1 статті 87) тощо.

Вказуючи на необхідність визнання інституту конституційної скарги на конституційному рівні, Постійний представник ВРУ в КСУ професор А. Селіванов запропонував розширити статтю 150 Конституції України положенням про право людини і громадянина на конституційну скаргу, зазначивши, що «без неї доступ громадян до конституційного правосуддя здається малоефективним, а конкуруючий характер досягнення правової справедливості з іншими суб'єктами права практично відсутній»³. Пропозиції щодо внесення відпо-

¹ Otto Luchterhandt Protectoin of fundamental rights in the Constitutional Courts on the basis of individual complaints. General survey [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.concourt.am/armenian/almanakh/almanac2002/1011.htm>

² Див.: Портнов А. В. Становлення і розвиток конституційного судочинства в Україні: теоретичні і практичні проблеми : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 / А. В. Портнов. — К., 2009. — С. 320; Портнов А. В. Запровадження інституту конституційної скарги в Україні: теоретичні та правові проблеми, шляхи їх вирішення / А. В. Портнов // Форум права. — 2009. — № 1. — С. 454.

³ Селіванов А. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності / А. Селіванов, П. Євграфов // Право України. — 2003. — № 4. — С. 83, 84.

відних змін до Конституції України висловлювали в своїх дисертаціях А. Портнов¹, Т. Бринь² та інші дослідники.

3.3.2. Класичний досвід

Однак розробка виважених і науково обґрунтованих пропозицій щодо визнання конституційної скарги в Основному Законі України потребує поглибленого вивчення конституційного досвіду провідних європейських країн у цій сфері. Визначення особливостей та обсягу нормативно-правового регулювання інституту конституційної скарги в конституціях європейських держав є методологічною базою для подальшої розробки пропозицій стосовно закріплення цього інституту в Конституції України. Зупинимось на вивченні «класичного» досвіду країн — засновниць різних видів конституційної скарги (Швейцарія, Австрія, Іспанія)³, а також країн, що мають близьку до нас історично-правову спадщину (Польща, РФ), де цей конституційно-правовий інститут був запроваджений не так давно, але вони вже встигли напрацювати значну практику його функціонування.

3.3.3. Конституційна скарга в Швейцарській Конфедерації

Однією з перших країн світу, яка закріпила інститут конституційної скарги на конституційному рівні, стала Швейцарія. Цей інститут був передбачений ще Конституцією ШК 1874 року і отримав

¹ Див.: Портнов А. В. Становлення і розвиток конституційного судочинства в Україні: теоретичні і практичні проблеми : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 / А. В. Портнов. — К., 2009. — С. 320; Портнов А. В. Запровадження інституту конституційної скарги в Україні: теоретичні та правові проблеми, шляхи їх вирішення / А. В. Портнов // Форум права. — 2009. — № 1. — С. 454.

² Див.: Бринь Т. О. Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Т. О. Бринь — Х., 2010. — С. 140, 154.

³ Чи не найбільш розвинутий досвід функціонування інституту конституційної скарги, передбаченого ще Імперською конституцією 1849 року, має ФРН. Його конституційно-правові засади було докладно розглянуто в таких публікаціях: Гультай М. Особливості функціонування інституту конституційної скарги у ФРН [Електронний ресурс] / М. М. Гультай // Віче. — 2011. — № 17. — Режим доступу : <http://www.viche.info/archive/2011/17/>; Гультай М. Досвід функціонування інституту конституційної скарги у ФРН та перспективи його запровадження в Україні / М. М. Гультай // Вісник Академії правових наук України. — 2011. — № 3 (66). — С. 55—67.

продовження у Союзній конституції ШК, що була прийнята 18 квітня 1999 року та діє з 1 січня 2000 року¹.

Союзна конституція ШК відрізняється від більшості інших чинних конституцій тим, що значну увагу в ній приділено широкому спектру питань суспільного життя (освіта, наука, культура, навколишнє середовище, енергетика та комунікація, житло, праця, здоров'я, соціальний захист, фінанси тощо), у тому числі тим, що актуалізувалися в останні роки, — проблеми генної інженерії, трансплантаційна медицина, сталий розвиток і збереження природних ресурсів тощо. Натомість значно менше положень Конституції стосуються питань, які визначають засади організації та діяльності державного апарату (частина п'ята «Союзна влада» Союзної конституції ШК).

Питанням конституційної скарги присвячено лише одне положення Конституції: в пункті «а» частини першої статті 189 «Конституційна юрисдикція» зазначено: «Союзний Суд розглядає скарги на порушення конституційних прав». Усі особливості подання та розгляду конституційних скарг визначені Федеральним законом «Про організацію судочинства» (нім. Bundesgerichtsgesetz, BGG²). Як зазначає Т. Ніколаєва, у Швейцарії публічно-правова скарга — це єдина форма абстрактного конституційного контролю, що не залежить від конкретних правозастосовних актів і застосовується як винятковий засіб правового захисту³.

3.3.4. Конституційна скарга в Австрійській Республіці

На особливу увагу заслуговує конституційний досвід Австрії. Основу її конституційного законодавства становить Федеральний конституційний закон, який прийнятий 1 жовтня 1920 року Конституційними Національними Зборами і набрав чинності 10 листопада 1920 року (далі — ФКЗ Австрії)⁴. Цей закон, який нерідко назива-

¹ Союзная конституция Швейцарской Конфедерации от 18 апреля 1999 года // Конституция государств Европы : в 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. — М. : НОРМА, 2001. — Т. 3. — С. 536—579.

² [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.admin.ch/ch/d/sr/1/173/110/de/pdf>.

³ Николаева Т. А. Институт публично-правовой жалобы в Швейцарии / Т. А. Николаева // Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. — 2007. — № 21. — С. 97.

⁴ Конституция Австрийской Республики. Федеральний конституційний закон от 10 ноября 1920 года // Конституции государств Европы : в 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. — М. : НОРМА, 2001. — Т. 1. — С. 27—114.

вають «Федеральною Конституцією», був ухвалений після набуття Австрією незалежності в результаті розпаду Австро-Угорської імперії (30 жовтня 1918 року) та проголошення першої Австрійської Республіки (12 листопада 1918 року). Він був істотно змінений 7 грудня 1929 року¹, надалі неодноразово зазнавав змін і доповнень, однак і нині є чинним юридичним документом.

На конституційному рівні діяльність Конституційного Суду Австрії, що був створений ще в 1920 році і є найстарішим інститутом конституційного контролю в Європі, докладно регламентовано.

До його повноважень віднесено широке коло питань, викладених у статтях 137—148 підрозділу D «Конституційний Суд» шостого розділу «Гарантії дотримання Конституції та законності управління» ФКЗ Австрії, зокрема і питання індивідуальної конституційної скарги.

Відповідно до частини першої статті 139 та частини першої статті 140 ФКЗ Австрії Конституційний Суд розглядає справи щодо протизаконності постанов, а також неконституційності законів за клопотанням особи, яка стверджує, що через цю протизаконність чи неконституційність безпосередньо порушено її права у випадках, коли постанова чи закон діють стосовно цієї особи без винесення судового рішення або видання спеціального наказу. Згідно зі статтею 139а ФКЗ Австрії Конституційний Суд розглядає питання, чи перевищені межі наданих повноважень при перевиданні правового розпорядження, за поданням особи, яка стверджує, що цим безпосередньо порушено її права, оскільки перевидане правове розпорядження безпосередньо діє стосовно неї без винесення судового рішення або видання спеціального наказу.

Таким чином, на відміну від багатьох інших органів конституційного контролю, Конституційний Суд Австрії уповноважений Федеральною Конституцією розглядати конституційні скарги від осіб не лише щодо конституційності законів, а й щодо законності підзаконних нормативно-правових актів, які безпосередньо стосуються прав і свобод, незалежно від їх застосування в конкретній справі.

Можливість оскарження індивідуальних правозастосовних актів окремо передбачена в частинах першій, другій, третій статті 144 ФКЗ Австрії (в редакції від 1 липня 1981 року), де, зокрема, зазначається, що Конституційний Суд розглядає скарги на рішення органів управ-

¹ Дію Закону було призупинено в 1934—1945 роках у зв'язку з установленням фашизму і втратою Австрією державного суверенітету.

ління, в тому числі незалежних адміністративних трибуналів¹, якщо особа, яка подала скаргу, стверджує, що таким рішенням порушено її право, гарантоване конституційним законом, або що порушення її прав пов'язане із застосуванням протизаконної постанови, неконституційного закону або протиправного державного договору. За таких самих умов Конституційний Суд розглядає скарги на пряме здійснення органом управління наказу або примусового впливу, спрямованого проти певної особи. Скарга може бути подана лише після того, як справу розглянуто в усіх інших інстанціях, до відання яких вона належить.

Положення щодо розгляду конституційних скарг не систематизовані в окремій статті ФКЗ Австрії, а викладаються поряд із зазначенням інших повноважень Конституційного Суду. Відповідно, на рішення Конституційного Суду за результатами розгляду конституційних скарг поширюються загальні положення щодо юридичних наслідків ухвалення ним рішень, детально викладені у ФКЗ Австрії (зокрема у частинах п'ятій, шостій статті 139, частинах п'ятій, шостій, сьомій статті 140 ФКЗ Австрії). Більш повно питання організації Конституційного Суду, в тому числі щодо провадження за конституційними скаргами, регулюються спеціальним федеральним законом і Регламентом, який приймається на підставі зазначеного Закону Конституційним Судом (стаття 148 ФКЗ Австрії).

Отже, в Австрії на конституційному рівні досить докладно регламентовано інститут повної конституційної скарги, що може стосуватися порушення прав і свобод осіб як неконституційними законами чи незаконними постановами, так і правозастосовними актами. Однак, на відміну від конституцій, які розглянуті нижче, ФКЗ Австрії не містить вимоги щодо наявності порушення саме тих прав і свобод, що передбачені Федеральною Конституцією, як передумови подання конституційної скарги.

Це, напевно, пояснюється тим, що ФКЗ Австрії переважно регламентує питання, які стосуються порядку організації та діяльності органів державної влади, а також розподілу повноважень між Федерацією та її суб'єктами (землями), і не містить окремого розділу, присвяченого правам і свободам людини. Останні викладено в окремих законах, ключовими з яких є «Основний закон держави «Про загаль-

¹ Доповідна Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської Комісії) «Про прямиий доступ до конституційного правосуддя» (85 пленарне засідання, Венеція, 17—18 грудня 2010 року) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.venice.coe.int>. — С. 164.

ні права громадян королівств і земель, що представлені в Імперській раді» від 21 грудня 1867 року¹, який діє в частині, що не суперечить Федеральній Конституції, а також Федеральний конституційний закон «Про захист особистої свободи» від 29 листопада 1988 року². Ці конституційні акти визнають і захищають основоположні права і свободи, перелік яких відповідає загально визнаним європейським стандартам.

3.3.5. Конституційна скарга в Королівстві Іспанія

Досить розвинутий та ефективний інститут конституційної скарги діє в Іспанії (так звана процедура ампаро — «recursos de amparo»). Його засади визначені Конституцією Королівства Іспанії від 27 грудня 1978 року³. У розділі 9 останньої «Про Конституційний Суд» (статті 159—165) серед інших його повноважень встановлено повноваження розглядати конституційні скарги щодо порушення прав і свобод осіб. Відповідно до пункту «б» частини першої статті 161 Конституції Конституційний Суд має юрисдикцію на всій території Іспанії та повноваження для ухвалення рішення про захист прав і свобод, визначених у пункті 2 статті 53 цієї Конституції, у формах і випадках, передбачених законом.

У пункті 2 статті 53 глави четвертої «Про гарантії основних прав і свобод» Конституції Іспанії зазначено, що будь-який громадянин може вимагати судового захисту прав і свобод, визнаних у статті 14 і у відділі 1 глави другої, причому справа має розглядатися на підставі принципів преференції, з проведенням попереднього слідства, а у разі необхідності — шляхом подання заяви до Конституційного Суду. Цей порядок застосовується і в разі відмови від військової служби з мотивів невідповідності переконанням згідно зі статтею 30. Відповідно підставою для конституційної скарги може бути: 1) порушення принципу рівності перед законом і допущення дискримінації; 2) посягання на основоположні права, перелік яких закріплено в статтях 15—29 відділу 1 «Про основні права і громадянські свободи» глави другої «Права і свободи» розділу I «Про основні права і обо-

¹ Конституции государств Европы : в 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. — М. : НОРМА, 2001. — Т. 1. — С. 119—121.

² Там само. — С. 123—124.

³ Конституция Испании от 27 декабря 1978 года // Конституции государств Европы : в 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. — М. : НОРМА, 2001. — Т. 2. — С. 51—94; англ. текст: Spain — Constitution [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.vescc.az/constitution/spain-constitution-eng/html>.

в'язки» Конституції Іспанії; 3) посягання на право відмови від військової служби з мотивів невідповідності переконанням.

На конституційному рівні визначено також суб'єктів подання конституційної скарги. Відповідно до пункту «б» частини першої статті 162 Конституції Іспанії закон надає право подати скаргу на порушення конституційних прав і свобод будь-яким фізичним або юридичним особам, які посилаються на законні інтереси, а також захиснику народу і прокуратурі. Усі інші питання, пов'язані з інститутом конституційної скарги та діяльністю Конституційного Суду, в цілому вирішуються на рівні Органічного Закону «Про Конституційний Суд», як це передбачено статтею 165 Конституції Іспанії.

3.3.6. Конституційна скарга в Республіці Польща

Основні підходи до конституційного закріплення інституту конституційної скарги в Іспанії підтверджуються й досвідом Польщі, яка є західним сусідом нашої держави та багато в чому є орієнтиром для України в контексті європейського партнерства та впровадження спільних європейських цінностей. Положення, що стосуються конституційної скарги, містяться в розділі II «Свободи, права та обов'язки людини і громадянина», а також у розділі VIII «Суди і Трибунали» Конституції РП від 2 квітня 1997 року¹. Відповідно до пункту 5 статті 188 Конституції РП, розміщеної в підрозділі «Конституційний Трибунал» розділу VIII Конституції, КТ РП наділений, зокрема, повноваженням вирішувати справи «щодо конституційної скарги, про яку йдеться в частині першій статті 79».

У статті 79 Конституції РП, що міститься в підрозділі «Засоби захисту свобод і прав» розділу II, встановлено: «Кожен, чий конституційні свободи або права виявилися порушеними, має право згідно з принципами, визначеними в законі, звернутися зі скаргою до КТ РП з питанням про відповідність Конституції закону або іншого нормативного акта, на підставі якого суд або орган публічної адміністрації ухвалив остаточне рішення про його свободи або права чи про його обов'язки, визначені в Конституції». Частиною другою статті 79 Конституції передбачено, що право подання конституційної скарги не поширюється на права, визначені в статті 56, а саме на право іноземців на притулок в РП, а також на отримання статусу біженця.

¹ Конституция Республики Польша от 2 апреля 1997 года // Конституции государств Европы : в 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. — М. : НОРМА, 2001. — Т. 2. — С. 687—732.

Конституція РП визначає також суб'єктів подання конституційної скарги. У пункті «б» частини першої статті 191 Конституції встановлено, що з поданнями у справах, про які йдеться у статті 188, до КТ РП можуть звертатися «суб'єкти, визначені в статті 79, у встановленому в ній обсязі». Цікаво, що та сама стаття Конституції РП окремо вказує на таких суб'єктів звернення до КТ РП, як управлінські органи одиниць територіального самоврядування, загальнопольські органи професійних спілок, а також загальнопольські органи організацій працедавців і професійних організацій, церкви та інші віросповідні союзи, які наділяються цим правом у разі якщо нормативний акт стосується питань, що охоплюються сферою їхньої діяльності (пункти 3, 4, 5 частини першої; частина друга статті 191 Конституції).

Аналогічно досвіду інших країн у РП на конституційному рівні не визначаються юридичні наслідки розгляду КТ РП конституційних скарг, проте викладаються загальні наслідки ухвалення ним рішень у межах власної компетенції. Так, відповідно до статті 190 Конституції рішення КТ РП мають загальнообов'язкову силу і є остаточними.

Таким чином, Конституція РП встановлює засади конституційної скарги, визначаючи для неї підставу — порушення прав і свобод, закріплених у Конституції, а також предмет і суб'єктів подання, тоді як процедурні питання її розгляду, вимоги щодо прийнятності та інші аспекти її нормативного регулювання передбачені в Законі «Про Конституційний Трибунал» від 1 серпня 1997 року, а також у Регламенті КТ РП від 3 жовтня 2006 року.

У цілому модель нормативної конституційної скарги, що функціонує у РП, становить значний інтерес для України в контексті перспектив її запозичення. Як зазначив професор М. Саф'ян, який очолював КТ РП, найбільш характерною рисою польської моделі конституційної скарги, що відрізняється від моделей інших країн, є неприйнятність будь-якої скарги на неправильне або неконституційне застосування закону. Польська модель має дві основні переваги: по-перше, вона дуже послідовна в тому, що наділяє КТ РП повноваженнями суду, який не розглядає фактичні обставини справи; по-друге, забезпечується чітке розмежування компетенцій КТ РП і звичайних судів¹.

¹ Safjan M. Constitutional Complaint — a Tentative Summary of the Early Experience [Електронний ресурс] / М. Safjan. — Режим доступу : <http://www.concourt.am/armenian/almanakh/almanac2002/193.htm>.

Така модель конституційної скарги створює певні труднощі для потенційних заявників, які прагнуть захистити свої права і свободи, оскільки вони мають пройти через численні інстанції для остаточного досягнення своєї мети — відновлення порушених прав і свобод. З іншого боку, унікальність інституту конституційної скарги полягає в тому, що завдяки йому особа не лише здобуває черговий засіб захисту та відновлення свого порушеного права, а й отримує реальну можливість впливати на систему законодавства країни, сприяти вилученню з неї неправових приписів та забезпеченню принципу верховенства права.

3.3.7. Конституційна скарга в Російській Федерації

Не менш важливим, на нашу думку, є вивчення досвіду конституційної регламентації інституту конституційної скарги в РФ. Конституція РФ була прийнята всенародним голосуванням 12 грудня 1993 року і набрала чинності 25 грудня 1993 року з дня її офіційного оприлюднення (чинна редакція діє з 31 грудня 2008 року)¹.

Питання конституційного судочинства, на відміну від Конституції України, викладено поряд із загальними положеннями про організацію та здійснення судової влади у главі 7 «Судова влада» Конституції РФ. КС РФ безпосередньо присвячена стаття 125 Основного Закону, в якій, серед інших його повноважень, зазначено, що КС РФ за скаргами на порушення конституційних прав і свобод громадян і за запитами судів перевіряє конституційність закону, застосованого або такого, що підлягає застосуванню в конкретній справі, в порядку, встановленому федеральним законом (частина четверта статті 125 Конституції РФ).

Це положення визначило нормативні, правові основи конституційної скарги в РФ та є єдиним положенням Основного Закону, що стосується конституційної скарги. На відміну від викладеної вище практики інших країн, Конституція РФ не конкретизує поняття «конституційні права і свободи громадян», залишаючи відкритим питання щодо того, чи йдеться лише про права і свободи, закріплені

¹ Офіційне оприлюднення : Российская газета. — № 3237 (853), 25 декабря 1993 года. Дані про ухвалення, оприлюднення та внесення змін до Конституції РФ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.constitution.ru/10003000/note/htm>. Текст Конституції в актуальному стані [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.constitution.ru>. Текст звірений з офіційним виданням Конституції Російської Федерації.

в главі 2 «Права і свободи людини і громадянина» Основного Закону, чи допускається розширене тлумачення цього поняття. У самій главі 2 Конституції РФ словосполучення «конституційні права і свободи» не вживається, тоді як у статті 55 Основного Закону застосовується словосполучення «основні права і свободи», перелічені в Конституції РФ. У цілому інститут конституційної скарги не згадується в главі 2 Основного Закону; у частинах першій, другій статті 46 лише зазначається, що «кожному гарантується судовий захист його прав і свобод. Рішення та дії (бездіяльність) органів державної влади, органів місцевого самоврядування, суспільних об'єднань і посадових осіб можуть бути оскаржені до суду».

Як і в інших згаданих країнах, інститут конституційної скарги в РФ деталізовано в спеціальному законі, а саме у ФКЗ «Про Конституційний Суд Російської Федерації» від 21 липня 1994 року № 1-ФКЗ¹ (далі — ФКЗ «Про Конституційний Суд РФ»).

Модель конституційної скарги в РФ, безперечно, становить значний інтерес для теорії та практики вітчизняного конституціоналізму і потребує окремого дослідження. У межах цього підпункту зупинимося лише на одному аспекті — відповідності між положеннями Конституції РФ і ФКЗ «Про Конституційний Суд РФ» у частині підстав для подання конституційної скарги. Згідно з частиною четвертою статті 125 Основного Закону скарга може бути подана як у регресному (тобто після набуття рішенням суду законної сили), так і у випереджаючому порядку (тобто за умови, коли такий закон тільки може бути застосований у конкретній справі)².

Аналогічні положення щодо підстав конституційної скарги було закріплено в статтях 96—98 Конституції РФ і ФКЗ «Про Конституційний Суд РФ», однак такий підхід значно ускладнював процедуру розгляду цих скарг КС РФ і призводив до його необґрунтованого перевантаження. У зв'язку з цим ФКЗ «Про внесення змін до Федерального конституційного закону «Про Конституційний Суд Російської Федерації» від 3 листопада 2010 року № 7-ФКЗ³ зі статей 96—98

¹ Федеральный конституционный закон «О Конституционном Суде Российской Федерации» от 21 июля 1994 года № 1-ФКЗ (с изменениями и дополнениями) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.base.garant.ru/10101207/>.

² Конституция Российской Федерации: доктринальный комментарий (постатейный) [Электронный ресурс] / под ред. Ю. А. Дмитриева. — М. : Деловой двор, 2009. — Режим доступа : <http://www.base.garant.ru/5697462/>.

³ Порядок обращения в Конституционный Суд РФ : из Федерального конституционного закона «О Конституционном Суде Российской Федерации» от 21 июля 1994 года №1-ФКЗ (с изменениями от 8 февраля 2001 года, 15 декабря

ФКЗ «Про Конституційний Суд РФ» вилучено положення, які надавали можливість оскаржувати закони, що можуть бути застосовані в конкретних справах. Отже, на сьогодні відповідно до статті 97 цього Закону скарга на порушення законом конституційних прав і свобод визнається прийнятною, якщо: 1) закон стосується конституційних прав і свобод громадян; 2) закон застосовано у конкретній справі, розгляд якої завершено в суді¹.

Однак виникають серйозні питання у зв'язку з тим, що відповідні зміни не було внесено до частини четвертої статті 125 Конституції РФ. Хоча нові положення ФКЗ «Про Конституційний Суд РФ» й оптимізують діяльність органу конституційного контролю, однак можуть розцінюватись як такі, що звужують конституційні права громадян щодо судового оскарження та обмежують їх доступ до конституційного судочинства. Відповідний російський досвід має бути вивчений і врахований при формуванні конституційних засад інституту конституційної скарги в Україні.

3.3.8. Деякі висновки

Дослідження конституційного досвіду функціонування інституту конституційної скарги в країнах його започаткування, а також у державах, які мають близькі до України правові традиції, дозволяє дійти таких основних висновків.

По-перше, запровадження інституту конституційної скарги потребує його визнання на конституційному рівні, однак його конституційно-правова регламентація не має високого ступеня деталізації та викладає лише засади конституційної скарги. На конституційному рівні, як правило, у загальному вигляді встановлюються підстави конституційної скарги (порушення конституційних прав і свобод), її предмет (коло юридичних актів (дій), що підлягають оскарженню), суб'єкти (фізичні та/або юридичні особи), а також юридична обов'язковість і наслідки рішень органів конституційного судочинства, у тому числі за результатами розгляду конституційних скарг.

По-друге, положення про конституційну скаргу переважно викладаються в розділах конституцій, присвячених організації та діяльності судової влади, або в окремих розділах, що стосуються конституційної юстиції. В усіх досліджених конституціях повноваження

2001 года, 7 июня 2004 года, 5 апреля 2005 года, 5 февраля 2007 года, 2 июня 2009 года, 3 ноября 2010 года, 28 декабря 2010 года) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ksrf.ru/Treatments/Pages/default.aspx>.

¹ Там само.

щодо прийняття та розгляду конституційної скарги викладаються поряд з іншими повноваженнями органів конституційного судочинства у відповідних статтях основних законів. У більшості зазначених країн право осіб на конституційну скаргу встановлено також у розділах (главах) конституцій, присвячених основоположним правам і свободам, де й визначається в загальному вигляді національна модель конституційної скарги.

По-третє, процесуальні питання подання та розгляду конституційних скарг, вимоги щодо їх прийнятності, зокрема вичерпання інших засобів національного захисту, вимоги щодо строків подачі скарг, юридичного представництва скаржників, судових витрат, форми конституційної скарги, а також особливості перегляду рішень судів та інших правозастосовних органів у зв'язку із задоволенням конституційних скарг вирішуються не на конституційному рівні, а у спеціальних законах про конституційні суди (трибунали), які переважно мають статус конституційних або органічних.

Досвід іноземних країн має бути обов'язково врахований при розробці пропозицій щодо конституційної регламентації інституту конституційної скарги в Україні. Його запровадження потребуватиме внесення змін передусім до статей 55 і 150 Конституції України, що дозволить визначити національну модель конституційної скарги. Створення такої моделі потребує широкої фахової дискусії, актуальність якої значно зросла у зв'язку з активізацією в Україні конституційно-правової реформи¹.

Проблемні питання до § 3.3

1. Чи застосовують конституційні суди зарубіжних країн принцип верховенства права при захисті прав і свобод людини? Якщо так (ні), то чому?
2. Що є підставою для подання громадянами конституційних скарг в зарубіжних країнах?
3. Якими актами у зарубіжних країнах закріплені право громадян на подання конституційної скарги, а також процедури розгляду таких скарг?

¹ Див.: Про ініціативи щодо створення Конституційної Асамблеї : Указ Президента України від 21 лютого 2011 року № 224/2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi`bm/laws/main.cgimreg=224%2F2011>; Питання формування та організації діяльності Конституційної Асамблеї : Указ Президента України від 25 січня 2012 року № 31/2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://president.gov.ua/ru/documents/14411.html>.

4. Охарактеризуйте модель конституційної скарги громадян, яка функціонує в Польщі. Які її переваги та недоліки?
5. Досвід функціонування інституту конституційної скарги яких зарубіжних країн є найбільш близьким до діючої в Україні системи конституційної юстиції?

Практичні завдання до § 3.3

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. У зарубіжних країнах шляхом подання конституційних скарг громадянами захисту підлягають усі їх конституційні права і свободи.
- 1.2. Інститут конституційної скарги громадян існує лише в країнах, які належать до романо-германської правової сім'ї.
- 1.3. Зарубіжний досвід засвідчує, що досягнення максимального рівня захисту прав і свобод людини і громадянина можливе лише завдяки наявності інституту індивідуальних конституційних скарг.
- 1.4. У зарубіжних країнах правом звернення з конституційною скаргою наділяються як фізичні, так і юридичні особи.
- 1.5. У зарубіжних країнах підставою для подання конституційної скарги громадянами є необхідність перевірки конституційності актів органів державної влади, що порушують, на думку громадянина, яке-небудь з його конституційних прав.
- 1.6. В Україні запровадження конституційної скарги стане можливим лише шляхом внесення змін до Конституції та/або законів України.
- 1.7. У зарубіжних країнах конституційна скарга подається лише щодо конституційності законів.
 - *Письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

№ 2. Проаналізуйте положення конституцій Швейцарії, Австрії, Іспанії, Польщі та РФ, які регламентують питання щодо конституційної скарги громадян.

Завдання

1. Яка з розглянутих конституцій найбільш детально врегульовує зазначений інститут? Чи є об'єктивно необхідною така детальна регламентація, чи на конституційному рівні достатньо передбачити лише право громадян звертатися з конституційною скаргою? Якщо так (ні), то чому?

2. У яких розділах розглянутих вище конституцій містяться положення про конституційну скаргу? Чому?
3. Чи регулюють зазначені конституції процесуальні питання подання та розгляду конституційних скарг, вимоги щодо їх прийнятності? Якщо так (ні), то чому?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте посиланнями на відповідні статті та розділи конституцій, а також на наукову доктрину.*

№ 3. Заповнити таблицю:

**«Моделі конституційної скарги в зарубіжних країнах»
на підставі положень конституцій і законів про конституційні суди**

Країна	Підстава конституційної скарги	Предмет конституційної скарги	Суб'єкт оскарження	Переваги/недоліки моделі (правового регулювання)
Швейцарія				
Австрія				
Іспанія				
Польща				
Російська Федерація				

Завдання

1. Яких висновків можна дійти виходячи з даних заповненої таблиці?
2. Які правові та позаправові фактори впливають на особливості моделі конституційної скарги в окремих зарубіжних країнах? Чому?
3. У чому переваги правового регулювання конституційної скарги в окремих зарубіжних країнах?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтувати юридично, теоретично та практично і власними міркуваннями.*

№ 4. Проаналізувати ФКЗ «Про Конституційний Суд Російської Федерації» від 21 липня 1994 року № 1-ФКЗ (зі змінами та доповненнями від 8 лютого 2001 року, 15 грудня 2001 року, 7 червня 2004 року, 5 квітня 2005 року, 5 лютого 2007 року, 2 червня 2009 року, 3 листопада 2010 року, 28 грудня 2010 року) та Порядок звернення до Конституційного Суду РФ.

Завдання

1. Чи може російський досвід правового регулювання інституту конституційної скарги повністю або частково бути запозичений Україною? Якщо так (ні), то чому? Якщо так, то в якій частині?
 2. Що є сильними сторонами конституційної юстиції в РФ? Чому?
 3. Який інший зарубіжний досвід з питань конституційної скарги може бути корисним для України? Наприклад, Литви, Франції?
- *Свої письмові відповіді аргументуйте юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 5. Необхідно самостійно сформулювати 2—3 найактуальніших питання щодо зарубіжного досвіду застосування конституційної скарги та можливості його використання в Україні на підставі наукових досліджень, навчальної літератури, інформації в мережі Інтернет і ЗМІ.

Завдання

1. Якими міркуваннями Ви керувалися, називаючи ці питання найактуальнішими? Чому?
 2. Чи існують заперечення щодо Ваших міркувань? Чому?
 3. Дати аргументовані коментарі до порушених Вами питань.
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та інформаційно.*

№ 6. На основі аналізу конституцій 3—4 зарубіжних країн визначити ступень регламентованості та ефективності інституту конституційної скарги.

Завдання

1. Пояснити ступінь правової визначеності правого регулювання конституційної скарги в зарубіжних країнах.
 2. Якими чинниками можна пояснити ступінь ефективності положень конституції зарубіжних країн щодо інституту конституційної скарги? Правовими чи позаправовими, а можливо, їх поєднанням?
 3. Які основні питання інституту конституційної скарги визначають конституції зарубіжних країн? Чи враховуються при цьому національні конституційні традиції? Якщо так (ні), то чому?
 4. Які спільні та відмінні риси властиві правовій регламентації інституту конституційної скарги в зарубіжних країнах?
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та інформаційно.*

№ 7. КСУ розглянув більше 150 справ про неконституційність законів та інших правових актів, у яких визнав біля 100 їх положень або самі акти неконституційними. У порядку консультації КСУ також перевіряє конституційність міжнародних договорів перед їх ратифікацією ВРУ.

Завдання

1. Як треба розуміти положення статті 147 Конституції України: «відповідність законів та інших правових актів Конституції України»? Що таке неконституційність відповідного акта?
2. Які повноваження має КСУ щодо визначення конституційності міжнародних договорів, і які органи державної влади є суб'єктами звернення до КСУ з цього питання (розділ XII Конституції України)?
3. Виходячи з Рішення КСУ від 12 липня 2000 року № 9-рп/2000, дати відповідь на питання, чи має КСУ повноваження вирішувати питання конституційності законів про ратифікацію міжнародних договорів?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та інформаційно.*

№ 8. Одним із принципів діяльності КСУ, як і судів загальної юрисдикції, є гласність. Цей принцип без права громадян на конституційну скаргу дещо позбавлений сенсу — так вважають деякі експерти.

Завдання

1. Розкрити зміст одного з основних принципів діяльності КСУ — принципу гласності (стаття 4 Закону України «Про Конституційний Суд України»).
2. Виходячи з Регламенту КСУ встановити, які форми розгляду справ на пленарному засіданні КСУ передбачені цим Регламентом? Чи дотримується принцип гласності у розгляді КСУ справи на пленарному засіданні в усній та письмовій формі? Якщо так (ні), то чому?
3. Чи суперечить принципу гласності розгляд справи КСУ на пленарному засіданні у формі письмового слухання? Якщо так (ні), то чому?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та інформаційно.*

№ 9. Питання сплати державного мита при зверненні до КСУ має свої особливості. На жаль, окремі громадяни нерідко зловживають правом на звернення до Суду.

Завдання

1. Керуючись Законом України «Про Конституційний Суд України», дати пояснення про можливість стягнення державного мита за надіслання до КСУ конституційних подань і конституційних звернень.
2. За яких умов і в якому порядку є можливим стягнення КСУ державного мита?
3. Дати визначення поняття «зловживання правом»; як, на Вашу думку, слід його розуміти?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та інформаційно.*

№ 10. Адвокат Зайчук Р. звернувся до КСУ з конституційним зверненням, яке він подав від імені громадянки Пастернак В. як її захисник за угодою про надання правової допомоги. Виходячи із Закону України «Про Конституційний Суд України» (статті 42—45, 94) дати мотивовані відповіді на такі запитання.

Завдання

1. Чи має право адвокат Зайчук Р. на підставі укладеної з громадянкою Пастернак В. угоди про надання правової допомоги у кримінальній справі звертатися до КСУ з конституційним зверненням? Чи передбачає Закон України «Про Конституційний Суд України» таку можливість? Якщо так (ні), то чому?
2. Яку ухвалу повинен прийняти КСУ за результатами розгляду конституційного звернення адвоката Зайчук Р.?
3. Якими положеннями Закону України «Про Конституційний Суд України» повинен керуватися КСУ, приймаючи ухвалу щодо конституційного звернення адвоката Зайчук Р.?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та інформаційно.*

§ 3.4. Конституційна скарга в Україні: проблеми впровадження

3.4.1. Вступні положення

З часів започаткування в Україні системи конституційної юрисдикції на науково-практичному рівні тривають дискусії щодо запровадження інституту конституційної скарги як важливого інструмента вдосконалення конституційної юстиції, забезпечення доступу осіб до конституційного правосуддя.

Інститут конституційної скарги виник у Європі ще в XIX столітті. Право на таку скаргу вперше було визнано у Німеччині імперською Конституцією 1849 року. Згодом інститут конституційної скарги був закріплений основними законами Швейцарії (1874 рік), Австрії (1920 рік), Іспанії (1931 та 1978 роки), ФРН (1949 рік), Росії (1993 рік), Польщі (1997 рік) тощо. На сьогодні інститут конституційної скарги визнаний однією з найважливіших складових розбудови сучасного конституціоналізму багатьма країнами світу, в яких запроваджено континентальну модель конституційної юстиції (Австрія, Албанія, Бразилія, Іспанія, Киргизстан, Латвія, Литва, Монголія, Польща, Республіка Корея, РФ, Сенегал, Сирія, Словенія, Судан, Тайвань, Угорщина, ФРН, Чехія, Швейцарія та деякі інші).

Визнання доцільності та ефективності інституту конституційної скарги багатьма країнами — з одного боку, та очевидна необхідність послідовного розвитку та вдосконалення конституційної юстиції в Україні — з іншого, обумовлюють актуальність цієї проблеми та нагальну необхідність її наукового дослідження.

Конституційна скарга стала об'єктом вивчення багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. У дослідженнях вітчизняних авторів

інститут конституційної скарги розглядається переважно у поєднанні з іншими питаннями конституційної юстиції.

Попри підвищений, останніми роками, інтерес до проблеми конституційної скарги, у вітчизняних конституційно-правових дослідженнях цей інститут, на наше переконання, розкривається недостатньо повно. Аналіз інституту конституційної скарги відбувається переважно в аспекті світового досвіду її запровадження або як інструмента захисту й гарантування прав і свобод органами конституційної юстиції. При цьому широкий спектр інших функціональних напрямів даного інституту, а також його оптимальні моделі для України залишаються переважно поза увагою дослідників. Останній аспект набуває ще більшої актуальності у зв'язку з конституційно-правовою реформою, яка на сьогодні активізована через ініціативу створення Конституційної Асамблеї для підготовки змін до Конституції України¹.

Отже, метою *цього параграфу* є: визначення основних аспектів функціональної характеристики інституту конституційної скарги, напрямів його впливу на правову систему; оцінка перспективи впровадження інституту конституційної скарги у вітчизняну систему конституційного правосуддя; формулювання пропозиції щодо потенційно можливої моделі конституційної скарги громадян в Україні для її подальшого науково-практичного обговорення.

3.4.2. Теорія конституційної скарги

За всієї різноманітності визначень конституційної скарги, що пропонуються у сучасних дослідженнях, сутність конституційної скарги полягає у визнанні за фізичними і юридичними особами приватного права звертатися до органів конституційного судочинства з письмовою заявою щодо перевірки конституційності законів та інших юридичних актів, які скасовують чи обмежують конституційні права і свободи.

Як свідчить аналіз наукової літератури², основною функціональною характеристикою інституту конституційної скарги визнається

¹ Див.: Про підтримку ініціативи щодо створення Конституційної Асамблеї : Указ Президента України від 21 лютого 2011 р. № 224/2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi%bin/laws/main.cgi?nreg=224%2F2011>.

² Євграфов П. Конституційна скарга — складова захисту прав громадян / П. Б. Євграфов // Закон і бізнес. — 2002. — № 36. — С. 2; Шевчук С. Гарантія прав человека: о внедрении института конституционной жалобы на Украине / С. В. Шевчук // Юридическая практика. — 2010. — № 10 (637). — 9 марта. — С. 17; Тесленко М. В. Конституційна скарга як один із засобів правозахисту

його роль як одного з ключових інструментів правового механізму захисту прав і свобод людини. Незважаючи на тісний зв'язок між конституційною скаргою та забезпеченням прав і свобод органами конституційної юрисдикції ці інститути мають самостійне значення і не є нерозривно пов'язаними.

З одного боку, конституційна скарга — не єдиний, а лише один з інструментів гарантування захисту конституційних прав і свобод органами конституційної юстиції. Завдання КСУ щодо гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону на всій території України (стаття 2 Закону України «Про Конституційний Суд України») поширюється також на права і свободи людини і громадянина, передбачені розділом II Конституції України.

Першочергове завдання — забезпечення прав і свобод — реалізується КСУ шляхом здійснення всіх його повноважень, передбачених розділом XII Конституції України і статтею 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР (далі — Закон 1996 року). Передусім це вирішення питань про відповідність Конституції законів України та інших правових актів, віднесених до компетенції КСУ, а також офіційне тлумачення Конституції та законів України; вирішення питань про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до ВРУ для надання згоди на їх обов'язковість; надання висновків щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України, які, серед іншого, встановлюють, що Конституція не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина (стаття 157 Основного Закону).

Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР, визначаючи повноваження Уповноваженого, закріпив його право звертатися до КСУ з поданням про відповідність Конституції України законів та інших правових актів ВРУ, актів Президента України, КМУ та ВР АРК, що стосуються прав і свобод людини і громадянина (пункт 3 статті 13).

людини і громадянина / М. В. Тесленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2003. — № 9. — С. 5—13; Радзівєвська В. В. Конституційна скарга як важлива форма захисту прав і свобод людини у Конституційному Суді України / В. В. Радзівєвська // Часопис Київського університету права. — 2009. — № 1. — С. 103—107; Олійник І. Інституалізація конституційної скарги: новаційний механізм гарантії прав і свобод особистості / І. Олійник, О. Безбожна // Підприємство, господарство і право. — 2008. — № 9. — С. 24—27.

Враховуючи викладене слід погодитися з А. Портновим, який виокремлює серед п'яти груп спорів (конфліктів), котрі розглядає орган конституційного судочинства України, спори щодо захисту прав і свобод людини і громадянина¹.

Аналіз практики КСУ свідчить, що з моменту створення і до 2011 року за конституційними поданнями органів державної влади і місцевого самоврядування та конституційними зверненнями громадян і юридичних осіб ним було ухвалено 251 рішення, з яких 105 прямо чи опосередковано стосуються забезпечення, захисту або гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина. Отже, захист прав і свобод є наскрізною функцією при здійсненні повноважень органом конституційного контролю і не пов'язаний лише з інститутом конституційної скарги.

У науці конституційного права, на нашу думку, суттєво недооцінюється багатоманітність функцій інституту конституційної скарги, різноаспектність його теоретико-прикладного значення в умовах становлення та розвитку сучасного конституціоналізму.

3.4.3. Конституційна скарга як інститут конституційного права

Насамперед, інститут конституційної скарги посідає важливе місце в системі інститутів конституційного права. Як інститут права він потребує ґрунтового аналізу в контексті теоретико-методологічних уявлень про систему права та її структурні елементи. Такі дослідження майже відсутні у вітчизняній науці конституційного права, що стосується не лише інституту конституційної скарги, а й інститутів конституційного судочинства в цілому.

Корисний досвід зазначеного аналізу демонструють російські конституціоналісти.

Так, М. Вітрук, дослідивши конституційне судочинство з позицій теорії інститутів права, запропонував віднести до правових інститутів судового конституційного процесу: 1) принципи конституційного судочинства; 2) стадії конституційного судочинства; 3) окремі види конституційного провадження за конкретними категоріями справ². До цього переліку український дослідник А. Портнов запро-

¹ Портнов А. В. Становлення і розвиток конституційного судочинства в Україні: теоретичні і практичні проблеми : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 / А. В. Портнов. — К., 2009. — С. 78.

² Вітрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс / Н. В. Витрук — М. : Закон и право ; ЮНИТИ, 1998. — С. 16—18.

понував додати інститут учасників провадження у справах конституційної юрисдикції¹. У межах наведеної класифікації інститутів конституційного судочинства інститут конституційної скарги слід виділити як окремий вид конституційного провадження, оскільки вони виділяються залежно від повноважень органу конституційної юрисдикції. Це означає, що у разі запровадження інституту конституційної скарги в Україні його процесуальні особливості доцільно законодавчо закріпити в окремій главі, якою слід доповнити розділ III «Особливості конституційного провадження» Закону 1996 року.

3.4.4. Вплив конституційної скарги на систему права та правову політику

Ще однією функцією інституту конституційної скарги є інструментальний вплив особи на систему права та державну політику, що обумовлює виняткову роль конституційної скарги у тріаді «особа, право, держава». Конституційна скарга виступає ефективним юридичним засобом, що надає можливість особі долучитися до здійснення правової політики держави. За умови задоволення зазначеної скарги стає можливим вилучити з масиву юридичних норм, закріплених державою в чинному законодавстві, ті, які скасовують або обмежують права людини, тобто за своїм змістом є неправовими. Інститут конституційної скарги для фізичних та юридичних осіб приватного права забезпечує реальні важелі впливу на зміст чинного законодавства, на процес його формування та вдосконалення шляхом виключення з його системи неконституційних положень законів та інших нормативно-правових актів.

У широкому розумінні конституційна скарга дає особі можливість «скерувати» діяльність держави у напрямі забезпечення суспільних потреб та інтересів, в основі яких лежать фундаментальні права і свободи, що веде до утвердження верховенства права. За своїми юридичними наслідками конституційна скарга виступає одним із засобів реалізації принципу взаємної відповідальності особи та держави.

Забезпечення можливості особи брати активну участь у контролі за діяльністю вищих органів державної влади, яка реалізується у відповідних правових формах (нормотворчій, яка має своїм результатом створення законодавчих актів; правозастосовній, що завершується ухваленням конституційно-правового акта; правосудній, внаслідок

¹ Портнов А. В. Становлення і розвиток конституційного судочинства в Україні: теоретичні і практичні проблеми : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 / А. В. Портнов. — К., 2009. — С. 284—288.

якої ухвалюється судове рішення, тощо), дає підстави для визнання конституційної скарги одним із сучасних інститутів демократії.

Важливо зазначити, що конституційна скарга дає особам можливість впливати на зміст і межі законів як актів вищої юридичної сили, на відміну від адміністративної юстиції, яка обмежується питаннями законності підзаконних актів, які є менш значущими елементами в ієрархічній структурі системи законодавства. Отже, ще однією складовою функціональної характеристики інституту конституційної скарги виступає її значення як юридичної гарантії конституційної законності діяльності органів державної влади.

3.4.5. Питання запровадження конституційної скарги в Україні

Різномасштабність функціонального змісту інституту конституційної скарги (який потребує подальшого глибокого вивчення), а також тривалий досвід його застосування у багатьох країнах світу обумовлюють необхідність розробки науково обґрунтованих рекомендацій щодо запровадження інституту конституційної скарги в Україні. Такі провідні українські конституціоналісти, як П. Євграфов, А. Портнов, А. Селіванов, С. Шевчук та інші, підтримують ідею запровадження цього інституту. Однак деякі фахівці — В. Тихий, П. Ткачук, В. Шаповал — вважають, що відсутність в Україні інституту конституційної скарги компенсується можливістю конституційного звернення фізичних та юридичних осіб до КСУ щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України. Частково така позиція підтверджується положеннями Закону 1996 року, в якому конституційне звернення визначається як письмове клопотання до КСУ про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи (стаття 42 Закону). Таке визначення прямо свідчить, що офіційне тлумачення за конституційним зверненням фізичних осіб або юридичних осіб приватного права функціонально спрямовано на забезпечення та захист їх прав і свобод, що споріднює його з інститутом конституційної скарги.

Підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції або законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод (стаття 94 Закону 1996 року). У науковій літературі неодноразово наголошувалося, що

за буквою цього Закону однозначне, але таке, що посягає на права і свободи, застосування Конституції або законів України не є підставою для конституційного звернення. КСУ керується розширеним тлумаченням цього положення і розглядає конституційні звернення осіб також у випадках, коли існує хоча й однозначне, але неправильне застосування тих чи інших положень Конституції або законів України, що, на думку заявника, може призвести або призвело до порушення його конституційних прав¹. Однак залишається очевидним, що таке формулювання статті 94 зазначеного Закону потребує внесення відповідних змін.

3.4.6. Конституційна скарга та конституційне звернення

На думку ряду дослідників, про близькість інститутів офіційного тлумачення та конституційної скарги свідчить також частина друга статті 95 Закону 1996 року, згідно з якою «у разі якщо при тлумаченні Закону України (його окремих положень) була встановлена наявність ознак його невідповідності Конституції України, КСУ у цьому ж провадженні вирішує питання щодо неконституційності цього Закону». Тим самим передбачена можливість захисту прав і свобод особи через визнання неконституційності застосованого закону шляхом ініціювання особою процедури щодо його офіційного тлумачення в єдиному органі конституційної юрисдикції. Як зазначає В. Тихий, «таким чином, Конституцією та законами України надається можливість особам фактично подавати конституційні скарги до КСУ про захист своїх конституційних прав...»².

З таким твердженням важко погодитися, оскільки зазначена процедура унеможлиблює власну ініціативу фізичної чи юридичної особи порушувати перед органом конституційної юрисдикції питання про неконституційність закону або іншого юридичного акта, що нівелює саму сутність інституту конституційної скарги, оскільки позбавляє його більшості з визначених вище напрямів його функціональної характеристики. Отже, навряд чи інститут офіційного тлумачення Конституції та законів України за зверненням фізичних чи юридичних осіб може вважатися повноцінним «замінником» інституту конституційної скарги.

¹ Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненнями фізичних і юридичних осіб / В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 2. — С. 70.

² Там само. — С. 67.

Прихильники впровадження інституту конституційної скарги в Україні вбачають його переваги в установленні додаткових гарантій захисту прав і свобод людини, забезпеченні безпосереднього доступу осіб до конституційного правосуддя та вдосконаленні роботи КСУ в цілому. Однак науковці вказують також на деякі можливі негативні наслідки нововведення: перевантаження КСУ; неможливість вирішення ним найважливіших проблем суспільного життя, основоположних проблем щодо прав людини¹; фактичне перетворення органу конституційного контролю на «четверту» інстанцію для справ, що підлягають розгляду судами загальної юрисдикції, тощо.

Слід визнати, що незважаючи на багаторічний позитивний досвід становлення та функціонування інституту конституційної скарги в різних країнах світу, схематичне запозичення правових засобів та інститутів без їх належної адаптації до сучасних умов функціонування органу конституційної юрисдикції України може завдати шкоди правовій системі в цілому. Непродумане запровадження інституту конституційної скарги здатне дестабілізувати роботу КСУ, який працює над утвердженням власної ролі в суспільному житті як неупередженого гаранта верховенства права, реалізації конституційних прав і свобод людини.

3.4.7. Основні елементи правового механізму конституційної скарги

При розробці науково обгрунтованої моделі конституційної скарги, належним чином адаптованої до вимог чинного законодавства та потреб конституційної юстиції України, необхідно передусім визначитися стосовно низки принципів питань, що складають правовий механізм її функціонування², а саме:

1) встановлення суб'єктів, наділених правом звернення до органу конституційної юрисдикції з конституційною скаргою. Вважаємо, що такими суб'єктами мають бути особи, визначені у статті 43 Закону України «Про Конституційний Суд України» як суб'єкти права на конституційне звернення з питань офіційного тлумачення Кон-

¹ Тодика Ю. Конституційний Суд України в механізмі забезпечення основних прав і свобод громадян / Ю. Тодика, О. Марцеляк // Вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 4 (11). — С. 38—39.

² Щодо основних питань правового механізму функціонування конституційної скарги див. також: Гультай М. М. До питання про необхідність впровадження конституційної скарги в Україні / М. М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 6. — С. 116—118.

ституції та законів України, а саме: громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи¹;

2) предмет конституційної скарги, тобто коло юридичних актів, конституційність яких підлягає оскарженню. Згідно з досвідом іноземних країн предметом конституційної скарги можуть виступати закони або їх окремі положення, нормативні акти глави держави, уряду, інші нормативно-правові акти, індивідуальні адміністративні акти, судові рішення у конкретних справах.

В умовах України широкий перелік юридичних актів, які можуть виступати предметом конституційної скарги, призведе не лише до надмірного перевантаження єдиного органу конституційної юрисдикції, а й до виходу КСУ за межі власної компетенції та втручання у сферу повноважень судів загальної юрисдикції. Відповідно до статті 14 Закону України «Про Конституційний Суд України» до повноважень останнього не належать питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади АРК та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

На наше переконання, логічно обґрунтований та коректний з техніко-юридичних позицій предмет конституційної скарги складатиме перелік юридичних актів, визначений у частині першій статті 150 Конституції України, а саме: закони України та інші правові акти ВРУ, акти Президента України та КМУ, правові акти ВР АРК². Постає справедливе запитання: зазначений перелік охоплює лише нормативно-правові акти відповідних органів державної влади чи стосується й ухвалених ними індивідуальних актів? З цього приводу Г. Христова за результатами аналізу доктринальних і нормативних джерел стверджує, що юрисдикція КСУ охоплює всі юридичні акти зазначених державних органів (нормативні та індивідуальні акти-документи та акти-дії), прийняті після набуття чинності Конституцією України, та нормативно-правові акти цих органів, прийняті до набуття чинності Основним Законом³. З огляду на практичну значу-

¹ Цю думку поділяють П. Євграфов та М. Тесленко, а А. Портнов вважає, що суб'єктами конституційної скарги мають бути лише фізичні особи.

² На думку А. Селіванова та П. Євграфова, предметом конституційної скарги в Україні мають бути виключно закони. М. Тесленко вважає, що до нього слід віднести закони та інші правові акти, що були застосовані або підлягають застосуванню у конкретній справі.

³ Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Г. О. Христова. — Х., 2004. — С. 12.

щість це питання потребує самостійного дослідження, за висновками якого може бути визнано доцільним внесення уточнюючих змін до частини першої статті 150 Конституції України, а також відповідних нормативних актів, що регламентують діяльність КСУ;

3) умови прийнятності конституційної скарги, тобто комплекс обставин, що враховуються при вирішенні питання стосовно відкриття конституційного провадження чи відмови у його відкритті. До них передусім належать: наявність і доведеність особою факту порушення її конституційних прав і свобод, використання всіх інших правових можливостей захисту порушених прав і свобод, дотримання встановлених строків звернення з конституційною скаргою, в окремих країнах — сплата державного мита тощо¹.

Вважаємо, що з метою запобігання зловживанню правом на конституційну скаргу та забезпечення єдиного органу конституційної юрисдикції від використання його у політичних цілях умовою прийнятності конституційної скарги має стати порушення конституційних прав і свобод скаржника в результаті застосування закону чи іншого юридичного акта або їх окремих положень, конституційність яких оскаржується.

У деяких країнах, поряд з інститутом конституційної скарги окремих осіб, для захисту їхніх конституційних прав і свобод існує інститут «народної скарги» (*Actio popularis*), тобто звернення певного громадянина до конституційного суду для захисту інтересів інших осіб чи колективних прав². Проте він поширений переважно у країнах Африки, Центральної та Північної Америки (Бенін, Гана, Бразилія, Венесуела, Колумбія, Конго, Панама тощо) і навряд чи є прийнятним в Україні на сьогоднішньому етапі становлення її конституційної юстиції.

Варто підкреслити, що конституційна скарга має містити докази порушення саме конституційних прав і свобод, які мають фундаментальний характер, а не будь-яких суб'єктивних прав, що опосередковано впливають, на думку скаржника, з його прав людини. Причому, оскільки при розгляді конституційної скарги вирішується питання про конституційність законів чи інших юридичних актів або їх окремих положень, порушені конституційні права і свободи мають

¹ Див.: Гультай М. М. До питання про необхідність впровадження конституційної скарги в Україні / М. М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 6. — С. 117—118.

² Див.: Бакірова І. Конституційне звернення та конституційна скарга: переваги та недоліки [Електронний ресурс] / І. Бакірова. — Режим доступу : <http://www.zakon.org.ua/article/42>.

у вузькому значенні розумітися як права та свободи, закріплені Конституцією України.

Заслугове на увагу і така проблема: в окремих країнах конституційні скарги стосуються також юридичних актів, які можуть бути застосовані при розгляді справи, що, відповідно, може призвести до порушення конституційних прав і свобод. Так, КС РФ за скаргами про порушення конституційних прав і свобод громадян і за запитами суддів перевіряє конституційність закону, який застосовується чи має бути застосований у конкретній справі¹.

Вважаємо, що в сьогоденних умовах слід поширювати інститут конституційної скарги лише на випадки, коли порушення конституційних прав і свобод фактично відбулося і особа вжила всіх правових засобів для захисту та (або) відновлення порушеного права в передбаченому законом порядку. Отже, категоричною вимогою до прийнятності конституційної скарги має стати вичерпання особою всіх засобів правового захисту на рівні судів загальної юрисдикції або адміністративних чи правоохоронних органів, якщо ухвалені ними рішення є остаточними і не підлягають оскарженню в судовому порядку. Рішення КСУ, яким закон, інший юридичний акт або їх окремі положення визнані неконституційними, виступатиме підставою для перегляду остаточного рішення суду або адміністративного чи правоохоронного органу в установленому законом порядку.

Запропонована нами модель конституційної скарги передбачає право громадян України, іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб приватного права після вичерпання всіх національних можливостей правового захисту подати скаргу до КСУ щодо конституційності законів України та інших правових актів ВРУ, актів Президента України та КМУ, правових актів ВР АРК у випадках, коли застосування цих актів у конкретних справах призвело до порушення закріплених у Конституції України прав і свобод суб'єктів конституційної скарги.

Цілком очевидно, що викладені пропозиції не є безспірними та однозначними, вони потребують широкої фахової дискусії, що дозволить, спираючись на світовий досвід впровадження цього конституційно-правового інституту, розробити науково обґрунтовану оптимальну модель інституту конституційної скарги, належним чином адаптовану до вимог і потреб системи конституційної юстиції України.

¹ Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / М. С. Горшенцова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін. ; за заг. ред. В. О. Ріяки. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — С. 435—436.

Проблемні питання до § 3.4

1. Назвати вітчизняних і зарубіжних науковців, які досліджують інститут конституційної скарги. Чим відрізняються їхні доктринальні та методологічні позиції?
2. Які визначення поняття «конституційна скарга» пропонуються у сучасних дослідженнях вченими — представниками юридичного і соціологічного позитивізму?
3. Охарактеризувати інститут конституційної скарги як юридичну гарантію конституційної законності діяльності органів державної влади.
4. Які слушні аргументи наводять прихильники впровадження в Україні інституту конституційної скарги?
5. Які контраргументи наводять противники впровадження в Україні інституту конституційної скарги?

Практичні завдання до § 3.4

№ 1. Підтвердити або спростувати твердження:

- 1.1. Сутність конституційної скарги полягає у визнанні за фізичними і юридичними особами приватного права звертатися до органів конституційного судочинства з письмовою заявою щодо перевірки конституційності законів та інших юридичних актів, які скасовують чи обмежують конституційні права і свободи.
- 1.2. Інститут конституційної скарги є окремим видом конституційного провадження, а тому в разі його впровадження в Україні він потребуватиме додаткового врегулювання його процесуальних особливостей на законодавчому рівні.
- 1.3. Конституційна скарга виступає ефективним юридичним засобом, що надає можливість особі долучитися до здійснення правової політики держави.
- 1.4. Відсутність в Україні інституту конституційної скарги компенсується можливістю конституційного звернення фізичних та юридичних осіб до КСУ щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України.
- 1.5. Запровадження інституту конституційної скарги в Україні здатне дестабілізувати роботу КСУ.
 - *Письмові відповіді обґрунтувати теоретично, юридично та практично.*

№ 2. Прочитайте наукові публікації: Проблеми і перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні : моно-

графія / О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, С. Г. Серьогіна, І. І. Бодрова. — К. : Атіка-Н, 2010. — 108 с.; Івановська А. М. Перспективи застосування конституційної скарги як засобу захисту прав та свобод людини Конституційним Судом України / А. М. Івановська // Актуальні проблеми юридичної науки : зб. тез Міжнар. наук. конф. «Восьмі осінні юридичні читання». — Хмельницький, 2009. — Ч. 2. — С. 66—68; Бакірова І. О. Конституційне звернення та конституційна скарга: переваги та недоліки / І. О. Бакірова // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 1. — С. 93—102; Кампо В. Деякі проблеми вдосконалення конституційної юстиції в Україні / В. Кампо // Право України. — 2010. — № 6; Портнов А. В. Запровадження інституту конституційної скарги в Україні: теоретичні та правові проблеми, шляхи їх вирішення / А. В. Портнов // Форум права. — 2009. — № 1; Селіванов А. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності / А. Селіванов, П. Євграфов // Право України. — 2003. — № 4; Тесленко М. В. Конституційна скарга як один із засобів правозахисту людини і громадянина / М. В. Тесленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2003. — № 9. — С. 5—13; Радзівська В. В. Конституційна скарга як важлива форма захисту прав і свобод людини у Конституційному Суді України / В. В. Радзівська // Часопис Київського університету права. — 2009. — № 1. — С. 103—107; Олійник І. Інституалізація конституційної скарги: новаційний механізм гарантії прав і свобод особистості / І. Олійник // Підприємство, господарство і право. — 2008. — № 9. — С. 24—27; Шаптала Н. Особливості національного конституціоналізму в питаннях захисту Конституційним Судом України прав і свобод громадян / Н. Шаптала // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 6. — С. 125—131; Шевчук С. Гарантія прав человека: о внедрении института конституционной жалобы на Украине / С. Шевчук // Юридическая практика. — 2010. — № 10 (637). — 9 марта. — С. 17; Гультай М. Досвід функціонування інституту конституційної скарги у ФРН та перспективи його запровадження в Україні / М. Гультай // Вісник Академії правових наук України. — 2011. — № 3 (66). — С. 55—67.

Завдання

1. Що у цих дослідженнях спільного та відмінного у питаннях впровадження та врегулювання інституту конституційної скарги в Україні? Чим обумовлена розбіжність поглядів науковців? Науковими доктринами чи чимось іншим?
2. Погляди яких науковців щодо впровадження конституційної скарги в Україні Ви поділяєте? Чому? Яку школу права представляють ці науковці?

3. Чи достатніми є наукові дослідження інституту конституційної скарги для практичного впровадження його в Україні? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтувати теоретично та практично.*

№ 3. Заповніть таблицю:

«Оптимальна модель конституційної скарги в Україні»

Правовий механізм	модель 1 (запропонована авторами...)	модель 2 (запропонована авторами...)	модель 3 (запропонована авторами...)	Можливі заперечення
підстава конституційної скарги				
предмет конституційної скарги				
суб'єкт оскарження				
юридичні наслідки рішення по скарзі				
процедурні питання розгляду конституційних скарг				

Завдання

1. Які теоретичні та практичні висновки випливають з даних зазначеної таблиці?
 2. Якою є, на Вашу думку, оптимальна модель інституту конституційної скарги для можливого її запровадження в Україні? Чому?
 3. Як погоджується Ваша модель конституційної скарги з її моделями в офіційних проектах Конституції України 1992 та 1993 років, у Законі України «Про Конституційний Суд України» 1992 року?
- *Свої відповіді обґрунтувати теоретично та практично.*

№ 4. ВРУ готова внести зміни до Конституції України в редакції 1996 року щодо запровадження конституційної скарги, заявляють окремі народні депутати України, якщо тільки буде зібрано під відповідним законопроектом 300 підписів депутатів.

Завдання

1. До якої статті Конституції України в редакції 1996 року необхідно буде вносити зміни чи доповнення в разі впровадження в Україні інституту конституційної скарги громадян? У якому порядку мають бути внесені такі зміни? Чому? Чи пропустить КСУ зазначені зміни до Конституції України? Якщо так (ні), то чому?
2. Які ще нормативно-правові акти потребуватимуть внесення змін і доповнень у зв'язку з такими конституційними змінами?
3. Чи треба буде приймати ще якісь нові законодавчі або підзаконні нормативно-правові акти для деталізації конституційних положень про конституційну скаргу?
4. Запропонуйте власну редакцію законопроекту відповідних змін і доповнень до Конституції України.
 - *Свої письмові відповіді аргументувати теоретично, юридично, практично та власними міркуваннями.*

№ 5. Необхідно самостійно сформулювати 2—3 найактуальніших питання, які стосуються проблем впровадження інституту конституційної скарги в Україні, виходячи з практики КСУ, законопроектних ініціатив народних депутатів України, інформації в мережі Інтернет і ЗМІ.

Завдання

1. Якими міркуваннями Ви керувалися, називаючи ці питання найактуальнішими?
2. Дати аргументовані коментарі до порушених Вами питань.
3. Які є заперечення проти визначення сформульованих питань найактуальнішими? Чому?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 6. У разі запровадження в Україні інституту конституційної скарги можливі як позитивні, так і негативні наслідки.

Завдання

1. Запровадження інституту конституційної скарги для захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні матиме позитивні наслідки. Чому?
2. Яких законодавчих заходів необхідно вжити для запровадження в Україні інституту конституційної скарги? Чому?
3. Які вимоги до конституційної скарги має встановити чинне законодавство? Чому?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 7. У разі настання негативних наслідків у зв'язку із запровадженням інституту конституційної скарги в Україні державі необхідно передбачити заходи для їх нейтралізації та подолання.

Завдання

1. Як можуть змінитися повноваження КСУ за Конституцією України в редакції 1996 року після запровадження конституційної скарги?
 2. Чи має інститут конституційної скарги повністю замінити інститут конституційного звернення до КСУ громадян, іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб, чи тільки частково? Чи буде ця заміна негативною в аспекті захисту прав і свобод громадян України? Якщо так (ні), то чому?
 3. Чи повинні юридичні особи в Україні бути позбавлені права на конституційну скаргу? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 8. Формування складу КСУ є складним питанням, вирішення якого залежить від багатьох правових і позаправових факторів.

Завдання

1. Керуючись статтею 148 Конституції України, визначити склад і порядок формування КСУ. Які органи державної влади і в якому порядку призначають суддів КСУ?
 2. Які кваліфікаційні вимоги встановлено статтею 148 Конституції України для обрання особи на посаду судді КСУ?
 3. Виходячи із Закону України «Про Конституційний Суд України» дати відповідь на запитання: в якому складі суддів КСУ повноважний приймати рішення на своєму пленарному засіданні? Чи повноважний КСУ приймати на пленарному засіданні рішення, якщо присутні лише 11 суддів КСУ? Якщо так (ні), то чому?
- *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 9. Громадянин Троцюк М. звернувся до КСУ з конституційним зверненням щодо офіційного тлумачення положень окремого закону України. За час надходження конституційного звернення Троцюка М. до КСУ ВРУ внесла зміни до положень цього закону, офіційне тлумачення яких просить дати громадянин Троцюк М. Керуючись Законом України «Про Конституційний Суд України» (статті 42—45, 94), дати мотивовані відповіді на такі запитання.

Завдання

1. Посилаючись на Рішення КСУ від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001, визначити: чи поширюється юрисдикція КСУ на нормативно-правові акти, які втратили чинність? Якщо так (ні), то чому?
2. Яку ухвалу в цьому випадку повинен прийняти КСУ? Як обґрунтувати прийняття КСУ такого акта?
3. Якими положеннями Закону України «Про Конституційний Суд України» повинен керуватися КСУ, приймаючи ухвалу щодо конституційного звернення громадянина Троцюка М.?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

№ 10. Громадянин Солом'яний В. звернувся до КСУ з конституційним зверненням, в якому він фактично порушує питання не щодо офіційного тлумачення положень, а стосовно правового регулювання правовідносин, які відповідно до статті 92 Конституції України визначаються виключно законами України. Керуючись Законом України «Про Конституційний Суд України» (статті 42—45, 94) дати мотивовані відповіді на такі запитання.

Завдання

1. Чи повинен КСУ відкривати конституційне провадження у цій справі, якщо порушене у зверненні питання не стосується офіційного тлумачення, а є предметом законодавчого регулювання? Якщо так (ні), то чому?
2. Яку ухвалу в даному випадку повинен прийняти КСУ? Як обґрунтувати прийняття КСУ такого акта? Чому?
3. Якими положеннями Закону України «Про Конституційний Суд України» повинен керуватися КСУ, приймаючи ухвалу щодо конституційного звернення громадянина Солом'яного В.? Чому?
 - *Свої письмові відповіді обґрунтуйте юридично, теоретично та практично.*

Заключне слово

Розглянуті в даному посібнику-практикумі питання не залишають сумнівів щодо визначної ролі як доктринальних позицій Конституційного Суду України, так і безпосередньо практики його діяльності в утвердженні та забезпеченні як права на повагу до гідності людини, так і інших прав та свобод людини і громадянина в Україні. Зважаючи на обмеженість обсягу посібника, його автори намагалися акцентувати увагу на найбільш актуальних і значущих проблемах, пробудити інтерес читачів до вивчення правових позицій КСУ у сфері прав і свобод людини в контексті утвердження та забезпечення права на повагу до гідності людини в Україні.

Підкреслимо наостанок, що у випадках порушення будь-якого права людини так чи інакше принижується її гідність. Разом із тим, в Україні суди загальної юрисдикції поки що не пов'язують порушень окремих прав і свобод людини і громадянина із захистом природного права людини на гідність, яке фактично порушується одночасно. Сьогодні судовий захист права на людську гідність є певним засобом його забезпечення, але він не є достатнім, а тому це право потребує поліпшення якості його захисту на практиці.

Через це:

1) природне право людини на гідність необхідно офіційно визнати провідним правом людини і закріпити його у статті 1 нової редакції Конституції України, проект якої розробляється Конституційною Асамблеєю, тому що головною у суспільстві є людина, а не держава, як це випливає зі статті 1 чинного Основного Закону України. Без такої зміни в Конституції України втрачає сенс реформування її розділу II про права людини, оскільки без неї залишиться

формально існуючий механізм захисту цих прав, який чиновники тлумачитимуть і застосовуватимуть по-старому;

2) КСУ і суди загальної юрисдикції при розгляді судових справ, пов'язаних з порушенням прав і свобод людини і громадянина, повинні досліджувати такі порушення з урахуванням наявності положень законодавства чи фактів його застосування, якими принижується або може принижуватися гідність людини;

3) науковим установам і навчальним закладам слід звернути увагу на необхідність першочергового дослідження питань природного права людини на її гідність як першооснови доктрини захисту прав людини, а також — популяризації серед населення матеріалів цих досліджень.

Анотація

У навчальному посібнику розглядаються актуальні питання теорії та практики реалізації і захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні засобами європейської та вітчизняної юстиції, насамперед, Конституційним Судом України.

Даний посібник складається з трьох глав, кожна з яких включає чотири параграфи; до параграфів додаються проблемні питання, практичні завдання, задачі і вправи, тобто практикум, покликаний сприяти формуванню ширшого розуміння та осмислення питань судового захисту прав і свобод людини і громадянина засобами загальної та конституційної юстиції. Саме вирішення практичних завдань, задач, тестів, складених на основі реальних правових ситуацій, слугуватиме здобуттю студентами інноваційних освітніх знань та відповідних навиків.

У першій главі посібника викладається навчальний матеріал щодо стану реалізації в Україні Європейської Конвенції прав людини і основоположних свобод 1950 року, а також наводиться європейський та український досвід правового захисту гідності людини як провідного права особи, зокрема, конституційними судами України та окремих європейських країн.

Друга глава містить навчальні матеріали стосовно характеристики основних прав і свобод людини і громадянина в Україні у контексті практики європейської та української конституційної та загальної юстиції. У цій главі розглядаються засади захисту прав людини Конституційним Судом України та зміст і обсяг громадянських, політичних, соціальних, економічних, екологічних і культурних прав і свобод людини і громадянина.

У третій, не менш важливій главі посібника, викладені проблемні аспекти захисту прав людини в контексті розвитку конституційної юстиції в Україні з погляду на це авторів — суддів Конституційного Суду України. Зокрема, у ній зазначаються передумови подальшого розвитку конституційної юстиції в Україні шляхом запровадження кон-

ституційної скарги, розглядаються різні моделі такого запровадження з урахуванням зарубіжного досвіду.

Для поєднання у навчанні теорії та судової практики навчальний посібник у додатках (в електронній формі) містить рішення Європейського Суду з прав людини, Конституційного Суду України, Конституційного Суду Російської Федерації, Конституційного Трибуналу Республіки Польща, Конституційного Суду Литовської Республіки, Конституційної Ради Французької Республіки, Верховного Суду Сполучених Штатів Америки, Федерального Конституційного Суду Федеративної Республіки Німеччина.

Аннотация

В учебном пособии рассматриваются актуальные вопросы теории и практики реализации и защиты прав и свобод человека и гражданина в Украине средствами европейской и отечественной юстиции, прежде всего, Конституционным Судом Украины.

Данное пособие состоит из трёх глав, каждая из которых включает четыре параграфа; к параграфам прилагаются проблемные вопросы, практические задания, задачи и упражнения, то есть практикум, призванный способствовать формированию более широкого понимания и осмысления вопросов судебной защиты прав и свобод человека и гражданина средствами общей и конституционной юстиции. Именно решение практических заданий, задач, тестов, построенных на реальных правовых ситуациях, способствует приобретению студентами инновационных образовательных знаний и соответствующих навыков.

Так, в первой главе пособия излагается учебный материал относительно состояния реализации в Украине Европейской конвенции прав человека и основоположных свобод 1950 года, а также приводится европейский и украинский опыт правовой защиты достоинства человека как основоположного права личности, в частности, конституционными судами Украины и отдельных европейских стран.

Вторая глава пособия посвящена учебным материалам относительно характеристики основных прав и свобод человека и гражданина в Украине в контексте практики европейской и украинской конституционной и общей юстиции. В этой главе рассматриваются принципы защиты прав человека Конституционным Судом Украины, а также содержание и объём гражданских, политических, социальных, экономических, экологических и культурных прав и свобод человека и гражданина.

В третьей, не менее важной главе пособия, изложены проблемные аспекты защиты прав человека в контексте развития конституционной юстиции в Украине с точки зрения на это авторов — судей Конституционного Суда Украины. В частности, в этой главе указываются пред-

посылки дальнейшего развития конституционной юстиции в Украине путём введения конституционной жалобы, рассматриваются разные модели такого введения с учётом зарубежного опыта.

Для объединения в изучении теории и судебной доктрины учебное пособие в приложении (на диске) включает решения Европейского суда по правам человека, Конституционного Суда Украины, Конституционного Суда Российской Федерации, Конституционного Трибунала Республики Польша, Конституционного Суда Литовской Республики, Конституционного Совета Французской Республики, Верховного Суда Соединённых Штатов Америки, Федерального Конституционного Суда Федеративной Республики Германия.

Abstract

This Tutorial addresses important theoretical and practical aspects related to the implementation and protection of human and civil rights and freedoms in Ukraine by means of European and national law, in particular, through the Constitutional Court of Ukraine.

The Tutorial consists of three chapters containing four sections each. The sections are accompanied by topical issues, practical tasks, and exercises, i.e. a practical part that should facilitate in-depth knowledge and understanding of the issues pertaining to juridical protection of human and civil rights and freedoms with the help of general and constitutional legal tools. Students obtain innovative knowledge and skill by completing practical tasks, exercises, and tests based on actual legal incidents.

The first chapter of this Tutorial discusses training material regarding the implementation status of the 1950 European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms in Ukraine, and also describes European and Ukrainian experience related to the juridical protection of human dignity as the primary personal right, in particular in the courts of Ukraine and several European countries.

The second chapter of the Tutorial contains training material to characterize fundamental human and civil rights and freedoms in Ukraine in the context of European and Ukrainian constitutional and general law practice. This Chapter addresses principles of human right protection by the Ukraine Constitutional Court, as well as the content and scope of civil, political, economic, environmental, and cultural rights and freedoms of individuals and citizens.

The third and equally important chapter of the Tutorial describes challenges related to the protection of human rights in the context of developing constitutional justice in Ukraine from the standpoint of the authors — judges of the Ukraine Constitutional Court. In particular, this chapter discusses conditions for further development of constitutional justice in Ukraine by introducing constitutional complaint mechanism; and reviews different models of the introduction based on the international practice.

To combine theoretical knowledge and legal case studies, attachments (CD disk) to the Tutorial include decisions of the European Court of Human Rights, the Constitutional Court of Ukraine, the Constitutional Court of the Russian Federation, the Constitutional Tribunal of the Republic of Poland, the Constitutional Court of the Republic of Lithuania, the Constitutional Council of France, the Supreme Court of the United States, and the Federal Constitutional Court of Germany.

Kurze Inhaltsangabe

Im Lehrbuch werden aktuelle Fragen der Theorie und der Praxis für Ausübung und Schutz der Menschen- und Bürgerrechte und -freiheiten in der Ukraine mit den Mitteln der europäischen und inländischen Justiz, vor allem durch das Verfassungsgericht der Ukraine, betrachtet.

Dieses Lehrbuch besteht aus drei Kapiteln, jedes davon enthält vier Paragraphen; den Paragraphen werden Problemfragen, praktische Aufgaben, Exempel und Übungen hinzugefügt, das ist also ein Praktikum, welches der Formung eines erweiterten Verständnisses und dem Erfassen der Fragen des Gerichtsschutzes von Menschen- und Bürgerrechten und -freiheiten mit den Mitteln der allgemeinen Justiz und der Verfassungsjustiz beitragen soll. Eben die Lösung der praktischen Aufgaben, Exempel, Tests, welchen reale Rechtssituationen zugrunde liegen, dient zum Erwerb von Studenten der innovativen Ausbildungskennntnisse.

So wird im ersten Kapitel des Lehrbuches der Lehrstoff hinsichtlich des Zustandes der Realisierung in der Ukraine der Europäischen Konvention zum Schutz der Menschenrechte und Grundfreiheiten 1950 dargelegt sowie die europäische und die ukrainische Erfahrung im Rechtsschutz der Menschenwürde als des Persönlichkeitsgrundrechts, insbesondere durch die Verfassungsgerichte der Ukraine und einzelner europäischer Länder, angeführt.

Das zweite Kapitel des Lehrbuches wird den Lehrstoffen über die Charakteristik der Grund-Menschen- und Bürgerrechte und -freiheiten in der Ukraine im praktischen Kontext der ukrainischen und der europäischen allgemeinen und Verfassungsjustiz gewidmet. In diesem Kapitel werden die Grundsätze des Menschenrechtsschutzes durch das Verfassungsgericht der Ukraine sowie der Inhalt und der Umfang der bürgerlichen, politischen, sozialen, wirtschaftlichen, ökologischen und kulturellen Menschen- und Bürgerrechte und -freiheiten betrachtet.

Im dritten, genauso wichtigen Kapitel des Lehrbuches sind die Problemaspekte des Menschenrechtsschutzes im Kontext der Entwicklung der Verfassungsjustiz in der Ukraine aus der Sicht der Autoren — der Richter des

Verfassungsgerichts der Ukraine – dargelegt. In diesem Kapitel werden insbesondere die Voraussetzungen für die Weiterentwicklung der Verfassungsjustiz in der Ukraine mittels der Einführung der Verfassungsbeschwerde angeführt, unterschiedliche Modelle solcher Einführung unter Berücksichtigung der ausländischen Erfahrung betrachtet.

Um die Theorie und die Gerichtspraxis beim Studium zu vereinigen, enthält das Lehrbuch in Anlagen die Entscheidungen des Europäischen Gerichts für Menschenrechte, des Verfassungsgerichts der Ukraine, des Verfassungsgerichts der Russischen Föderation, des Verfassungstribunals der Republik Polen, des Verfassungsgerichts der Republik Litauen, des Verfassungsrates der Französischen Republik, des Obersten Gerichts der Vereinigten Staaten von Amerika, des Bunde Verfassungsgerichts der Bundesrepublik Deutschland.

Streszczenie

W Podręczniku omówione zostały aktualne problemy teorii i praktyki realizacji praw i wolności człowieka i obywatela na Ukrainie i ich ochrony przy pomocy środków prawnych dostępnych przed sądami europejskimi i krajowymi, ze szczególnym uwzględnieniem Sądu Konstytucyjnego Ukrainy.

Niniejszy Podręcznik składa się z trzech części, z których każda zawiera cztery rozdziały omawiające zagadnienia teoretyczne, zadania praktyczne, doświadczenia i kazusy, a więc rozważania obejmują praktykę leżącą u podstaw formułowania rozszerzonej koncepcji sądowej ochrony praw i wolności człowieka i obywatela zarówno przy pomocy środków ochrony przysługujących przed sądami powszechnymi jak i sądem konstytucyjnym. Rozwiązanie praktycznych zadań, konkretne przykłady i testy stanowią ponadto podstawę umożliwiającą studentom uzyskanie innowacyjnego wykształcenia.

Pierwszą część Podręcznika zawiera materiały charakteryzujące stan realizacji na Ukrainie Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 r. w aspekcie ochrony godności człowieka jako wolności osobistej oraz omawia doświadczenia w tym zakresie w krajach europejskich i na Ukrainie, w szczególności w orzecznictwie Sądu Konstytucyjnego Ukrainy i w orzecznictwie sądów konstytucyjnych niektórych państw europejskich.

Drugą część Podręcznika poświęcona została charakterystyce podstawowych praw i wolności człowieka i obywatela na Ukrainie z uwzględnieniem orzecznictwa Sądu Konstytucyjnego Ukrainy i orzecznictwa sądów konstytucyjnych niektórych państw europejskich. W części tej omówiona sformułowane przez Sąd Konstytucyjny Ukrainy zasady ochrony praw człowieka oraz zakres praw i wolności osobistych, politycznych, socjalnych, ekonomicznych i ekologicznych.

W trzeciej, równie istotnej co pozostałe, części Podręcznika Autorzy — sędziowie Sądu Konstytucyjnego Ukrainy — przedstawiają swoje poglądy na temat problemów w ochronie praw człowieka w kontekście rozwoju sądownictwa konstytucyjnego. W tej części scharakteryzowano zwłaszcza kierunki dalszego rozwoju ukraińskiego sądownictwa konstytucyjnego, ze szczegól-

nym uwzględnienie wprowadzenia skargi konstytucyjnej oraz omówione różne modele tej instytucji oraz związane z nią doświadczenia zagraniczne.

Połączeniu w Podręczniku wątków teoretycznych i dotyczących orzecznictwa sądowego służy umieszczenie w aneksach orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, Sądu Konstytucyjnego Ukrainy, Sądu Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej, polskiego Trybunału Konstytucyjnego, litewskiego Trybunału Konstytucyjnego, Rady Konstytucyjnej Republiki Francuskiej, Sądu Najwyższego USA i niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego (na dysku).

Annotation

Ce manuel de travaux pratiques examine les questions actuelles de théorie et de pratique pour la réalisation de la protection des droits et des libertés de l'homme et du citoyen en Ukraine au moyen des justices européenne et nationale, avant tout, par la Cour constitutionnelle ukrainienne.

Le présent manuel se compose de trois parties dont chacune contient quatre paragraphes; à chaque paragraphe sont abordés différentes problématiques, des cas pratiques, des problèmes et des exercices; ainsi, le manuel permet d'acquérir une compréhension plus vaste et une meilleure interprétation des questions relatives à la protection juridictionnelle des droits et des libertés de l'homme et du citoyen par les moyens du droit fondamental et constitutionnel. Au travers de cas pratiques réels, de problèmes et de tests, les étudiants peuvent se forger des connaissances innovatrices et pertinentes.

La première partie de l'ouvrage présente le contenu d'études relatives à la situation et à l'application en Ukraine de la Convention européenne des droits de l'homme et des libertés fondamentales de 1950, de même qu'elle donne en exemple l'expérience européenne et ukrainienne de la sauvegarde de la dignité de l'être humain en tant que droit fondamental de l'individu, notamment par la Cour constitutionnelle ukrainienne et celles de différents pays européens.

La deuxième partie du manuel est consacrée au matériel pédagogique relatif aux caractéristiques des droits et des libertés fondamentaux de l'homme et du citoyen en Ukraine dans le contexte de la pratique des justices constitutionnelle et fondamentale européenne et ukrainienne. Dans cette partie sont examinés les principes de la protection juridictionnelle des droits de l'homme par la Cour constitutionnelle ukrainienne ainsi que le contenu et l'importance des droits et libertés civils, politiques, sociaux, économiques, écologiques et culturels de l'homme et du citoyen.

Dans la troisième partie, tout aussi importante du manuel, ce sont les problématiques et les enjeux de la protection des droits de l'homme dans le contexte du développement de la justice constitutionnelle en Ukraine

que traitent les auteurs — juges de la Cour constitutionnelle ukrainienne. En particulier, cette partie donne en exemple les prémisses du développement ultérieur de la justice constitutionnelle en Ukraine par voie de l'application d'une plainte constitutionnelle; de même, la troisième partie analyse différents modèles d'une telle application dans des systèmes étrangers.

Afin d'unir dans l'enseignement la théorie et la pratique judiciaires, le manuel contient en annexes (sur le CD) des décisions de la Cour européenne des droits de l'homme, de la Cour constitutionnelle ukrainienne ainsi que de la Cour constitutionnelle de Fédération de Russie, du Tribunal constitutionnel polonais, de la Cour constitutionnelle lituanienne, du Conseil constitutionnel français, de la Cour suprême américaine, ou encore du Tribunal constitutionnel fédéral de la République d'Allemagne.

Список рекомендованих джерел

1. Авакьян С. А. Достоинство личности / С. А. Авакьян // Конституционное право : энцикл. словарь ; отв. ред. С. А. Авакьян. — М., 2000. — С. 202—203.

2. Бакірова І. О. Конституційне звернення та конституційна скарга: переваги та недоліки / І. О. Бакірова // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 1. — С. 93—102.

3. Банашак Б. Права і свободи особи в контексті судової практики Конституційного Трибуналу Польщі та Верховного Суду Польщі / Б. Банашак // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 2. — С. 118—129.

4. Беяневич О. А. Про застосування практики Європейського суду з прав людини як джерела права / О. А. Беяневич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Юридичні науки». — 2009. — Вип. 81. — С. 32—39.

5. Белкін М. Л. Проблеми застосування рішень Європейського суду з прав людини як джерела права в законодавстві України в судовій практиці / М. Л. Белкін // Вісник господарського судочинства. — 2009. — № 4. — С. 111—120.

6. Богачова Л. Л. Практика Європейського суду з прав людини як джерело права України / Л. Л. Богачова // Громадянське суспільство і права людини : матер. міжнар. наук.-практ. семінару (м. Харків, 9 грудня 2010 року). — Х., 2010. — С. 76—77.

7. Бондарь Н. С. Национальный конституционный контроль в соотношении с конвенционной юрисдикцией Европейского суда по правам человека / Н. С. Бондарь // Юстиция. — 2006. — № 3. — С. 89—96.

8. Бондарь Н. С. Социальные права личности как отражение достоинства личности, равенства и справедливости: в поиске баланса конституционных ценностей / Н. С. Бондарь // Дайджест «Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии». — 2008. — № 22. — С. 121—134

9. Бринь Т. О. Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Т. О. Бринь ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2010. — 19 с.
10. Будагова А. Ш. Достоинство личности // Конституционное право: словарь / А. Ш. Будагова ; отв. ред. В. В. Максakov. — М., 2001. — С. 139—140.
11. Василевич Г. А. Европейский Суд по правам человека и органы конституционного контроля европейских стран: перспективы взаимодействия / Г. А. Василевич // Вестник Конституционного Суда Республики Беларусь. — 2000. — № 2. — С. 47—51.
12. Вессон М. Равенство и достоинство в практике органов конституционного правосудия Канады и ЮАР / М. Вессон // Сравнительное конституционное обозрение. — 2008. — № 4. — С. 37—49.
13. Владиченко С. Про перспективи посилення захисту прав людини засобами конституційного правосуддя в Україні / С. Владиченко // Вісник Конституційного Суду України. — 2006. — № 2. — С. 33.
14. Власова О. В. Достоинство человека как нравственно-правовая ценность: общетеоретическое исследование : дис. ... доктора юрид. наук / О. В. Власова ; Югорский гос. ун-т. — Ханты-Мансийск, 2011. — 417 с.
15. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособ. / Л. Д. Воеводин. — М. : Изд-во Моск. ун-та : ИНФРА-НОРМА-М, 1997. — С. 188.
16. Герасимова Е. В. Практика Европейского суда по правам человека и защита прав и свобод человека конституционными судами ФРГ и России (сравнительно-правовой аспект) / Е. В. Герасимова // Правоведение: Известия высших учебных заведений. — 2007. — № 5. — С. 130—134.
17. Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного Суду України / А. С. Головін. — К. : Логос, 2011.
18. Головченко В. В. Правозастосування і захист прав людини в суверенній Україні : монографія / В. В. Головченко, О. В. Головченко. — Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. — С. 55.
19. Гончаренко О. М. Права людини в Україні : навч. посіб. / О. М. Гончаренко. — К. : Знання, 2008. — С. 111.
20. Грицкевич С. Г. Конституційні екологічні права людини й громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. Г. Грицкевич ; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2002. — 19 с.

21. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О. В. Грищук. — К. : Атіка, 2007. — 432 с.
22. Гроппи Т. Защита прав человека и модели конституционного правосудия / Т. Гроппи // Вестник Конституционного Суда Республики Азербайджан. — 2010. — № 4. — С. 128—135.
23. Джагарян А. Достоинство личности как глобальная ценность в русской конституционной среде: взаимные права, обязанности и ответственность человека, народа, государства / А. Джагарян // Сравнительное конституционное обозрение. — 2007. — № 4. — С. 5—14.
24. Економічні, соціальні й культурні права / за ред. А. Ейде, К. Краузе, А. Розаса ; пер. з англ. Г. Э. Краснокутського. — О. : АО Бахва, 2006. — 727 с.
25. Євграфов П. Правотлумачення Європейського суду з прав людини і його значення для національного конституційного судочинства / П. Євграфов, В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. — 2005. — № 6. — С. 82—84.
26. Захист прав людини органами конституційної юстиції: можливості і проблеми індивідуального доступу : матер. міжнар. конф., м. Київ, 16 вересня 2011 р. / відп. ред. А. С. Головін. — К. : Логос, 2011. — 608 с.
27. Здійснення прав людини в Україні та суспільна мораль (наукові статті й законопроектні пропозиції) / редкол.: П. М. Рабінович [та ін.] ; НАПрН України, НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування. — Львів : Край, 2010. — 147 с.
28. Зорькин В. Глобальный кризис, право и права человека / В. Зорькин // Россия в глобальной политике. — № 1. — Январь—февраль 2009.
29. Зорькин В. Диалог Конституционного Суда Российской Федерации и Европейского суда по правам человека в контексте конституционного правопорядка / В. Зорькин // Сравнительное конституционное обозрение. — 2011. — № 1. — С. 105—114.
30. Зорькин В. Конституционное правосудие и практика Европейского суда по правам человека / В. Зорькин // Конституционное правосудие в новом тысячелетии : Альманах. — Ереван, 2010. — С. 23—31.
31. Кампо В. Деякі проблеми вдосконалення конституційної юстиції в Україні / В. Кампо // Право України. — 2010. — № 6. — С. 9.
32. Кампо В. Конвенция о защите прав человека и основных свобод 1950 года и Конституционный Суд Украины: отдельные аспекты международно-конформного толкования Конституции Украины /

В. Кампо, М. Савчин, Н. Сергиенко // Вестник Конституционного Суда Республики Беларусь. — 2010. — № 3. — С. 144—155.

33. Кампо В. Конституціоналізація зовнішніх відносин України: євроінтеграційний аспект / В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2007. — № 6. — С. 50—61.

34. Карпачова Н. Виступи Уповноваженого з прав людини на представленні у Верховній Раді України щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні, 14 січня 2011 року, 7 лютого 2012 року / Н. Карпачова. — К., 2012. — 103 с.

35. Колесова Н. С. Личные (гражданские) права и свободы / Н. С. Колесова // Права человека ; отв. ред. А. Е. Лукашева. — М., 1999. — С. 144.

36. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. — К., 2004. — 332 с

37. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов общения и наказания (1984 год) // Права человека и судопроизводство. — Вена ; Варшава, 1996. — С. 119—130.

38. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 року) зі змінами від 21 вересня 1970 року, 20 грудня 1971 року, 1 січня, 6 листопада 1990 року, 11 травня 1994 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.espch.ru/content/view/52/37>.

39. Конституційна держава та права людини й основоположні свободи: Україна та європейський досвід : монографія / авт. кол.: О. М. Ващук, І. О. Мазурок, В. В. Навроцький, М. В. Савчин (кер. автор. кол.), П. А. Трачук. — Ужгород : Видавництво «Мистецька Лінія», 2008. — 348 с.

40. Конституційні засади економічної системи України : монографія / В. А. Устименко, Р. А. Джабраїлов, В. М. Кампо та ін. ; за ред. В. А. Устименка ; НАН України ; Ін-т економіко-правових досліджень. — Донецьк : Юго-Восток, 2011.

41. Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. — Х. : Право ; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 808 с.

42. Конституція України : чинне законодавство станом на 10 лютого 2011 р. — К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. — 96 с.

43. Коста Ж.-П. Роль национальных властей, в частности судебных, и будущее охраны прав человека в Европе / Ж.-П. Коста // Сравнительное конституционное обозрение. — 2011. — № 1. — С. 115—123.

44. Люхтерганд О. Человеческое достоинство как основная ценность Конституции Германии и его значение для конституционной практики / О. Люхтерганд // Конституционное правосудие в новом тысячелетии : Альманах. — Ереван, 2008. — С. 111—118.

45. Марченко В. Я. Охрана достоинства личности в конституциях и уставах субъектов Российской Федерации / В. Я. Марченко // Право и политика. — 2008. — № 1. — С. 160—164.

46. Миронова Г. А. Гідність людини у правових умовах медичного втручання: досвід операціоналізації поняття / Г. А. Миронова // Проблеми філософії права. — 2008—2009. — Т. VI—VII. — С. 205.

47. Мучник А. Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А. Г. Мучник. — К. : Парламентское издательство, 2009. — 672 с.

48. Невинский В. В. Достоинство человека: от философско-правовой идеи к конституционному принципу современного государства (к 50-летию Всеобщей Декларации прав человека) : межрегион. науч.-практ. семинар / В. В. Невинский // Государство и право. — 1999. — № 10. — С. 120—121.

49. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. — К. : Ін Юре, 1997. — С. 10.

50. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з експертною доповіддю НІСД «Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації») : офіц. вид. / уклад.: А. В. Єрмолаєв. — К. : НІСД, 2010. — С. 48.

51. Права людини в Україні — 2009—2010 : доповідь правозахисних організацій / за ред. Є. Захарова ; Українська Гельсінська спілка з прав людини. — Х. : Права людини, 2011. — 479 с.

52. Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. — Серія І. «Дослідження та реферати». Вип. 18. — Львів : Край, 2008. — С. 3.

53. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2011 року № 3460—VI // Голос України. — 2011. — № 122. — С. 10—12. — 8 липня.

54. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477—IV // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 30. — Ст. 260.

55. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96—ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272.
56. Про Конституційну Асамблею : Указ Президента України від 17 травня 2012 року № 328/2012 // Офіційний вісник України. — 2012. — № 39 (01.06.2012). — Ст. 1449.
57. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97—ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 40. — Ст. 263.
58. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09.
59. Проблеми і перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні : монографія / О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, С. Г. Серьогіна, І. І. Бодрова. — К. : Атіка-Н, 2010.
60. Пушкаш В. Защита человеческого достоинства в практике Конституционного Суда / В. Пушкаш // Конституционное правосудие. — Ереван, 2005. — Вып. 2 (28). — С. 44—49.
61. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення : монографія / О. В. Пушкіна ; відп. ред. О. В. Скрипнюк. — К. : Логос, 2006. — 416 с.
62. Рабінович П. Конституція України як «живий інструмент» (у світлі офіційного перетлумачення її положень) / П. Рабінович, В. Гончаров // Юридичний вісник України. — 2011. — № 23. — С. 5.
63. Рабінович П. Перегляд Конституційним Судом України власних правових позицій як засіб охорони функцій Основного Закону / П. Рабінович, В. Гончаров // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4—5. — С. 152—153.
64. Рабінович П. М. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / С. П. Рабінович ; Академія правових наук України ; НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування. — Львів : Астрон, 2004;
65. Рабінович П. М. Права людини і громадянина / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К. : Атіка, 2004. — 464 с.
66. Рассказов Л. П. Ограничение права на достоинство личности / Л. П. Рассказов // Естественные права человека. — СПб., 2001. — С. 50—54.

67. Рассказов Л. П. Основные социальные блага (жизнь, свобода, достоинство личности, личная неприкосновенность) как объекты естественных прав человека / Л. П. Рассказов // Естественные права человека. — СПб., 2001. — С. 17—22.

68. Рижков Г. Принцип правової держави в Основному Законі (Конституції) ФРН і судова практика Федерального Конституційного суду ФРН / Г. Рижков. — К. : Книги для бізнесу, 2008. — 112 с.

69. Рішення Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011 у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 6. — С. 155—161.

70. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Р. М., Ярошенко П. П. та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 року № 9-зп [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9052>.

71. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog//document?id=73758>.

72. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 1901 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog//document?id=9347>.

73. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog//document?id=9907>.

74. Роль Конституционного Суда в реализации конституционных прав и свобод граждан : матер. междунар. конф., Минск, 22 сентября 2009 года ; Германский фонд международного правового сотрудничества. — Минск : Амалфея, 2010. — 132 с.

75. Росіхіна В. Ю. Нормативно-правова регламентація конституційного права громадян України на свободу об'єднання в громадські організації / В. Ю. Росіхіна // Актуальні проблеми держави і права. Науковий вісник Академії муніципального управління, серія «Право». Вип. 1 (4). — К. : Видавничо-поліграфічний центр Академії муніципального управління, 2009. — С. 33—44.

76. Росіхіна В. Ю. Правові позиції Конституційного Суду України в сфері реалізації права на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації / В. Ю. Росіхіна // Вибори та демократія. — 2010. — № 2—3 (24—25). — С. 47—55.

77. Савенко М. Д. Правовий статус Конституційного Суду України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02 / М. Д. Савенко. — Х., 2001. — С. 8.

78. Савчин М. В. КСУ не буде пішаком у політичних іграх: про проблеми й перспективи діяльності Конституційного Суду / М. В. Савчин // Правовий тиждень. — 2009. — № 12—13. — 24 березня. — С. 4.

79. Серьогіна С. Використання практики Європейського суду з прав людини як перспективний напрям оптимізації конституційного судочинства в Україні / С. Серьогіна // Вісник Конституційного Суду України. — 2005. — № 6. — С. 41—46.

80. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. — Х. : Консум, 2001. — С. 47.

81. Стрижак А. А. Конституція України в актах Конституційного Суду України (аналітичний огляд і коментарі) / А. А. Стрижак. — К. : Ін Юре, 2010. — С. 98—257.

82. Теоретические и практические аспекты, связанные с индивидуальной конституционной жалобой в европейской модели конституционного правосудия : сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф. (13—14 мая 2010 года). — Минск, 2010.

83. Теорія держави і права : навч. посіб. / [О. М. Головка, І. М. Погрібний, О. В. Волошенюк та ін.] ; за заг. ред. І. М. Погрібного. — Х. : ХНУВС, 2010. — С. 60.

84. Ткачук П. Конституційний Суд України : теоретико-правові питання діяльності / П. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. — 2006. — № 4. — С. 26—28.

85. Ткачук П. Роль і місце Конституційного Суду України у захисті основних прав і свобод людини / П. Ткачук, А. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 4. — С. 127.

86. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2010 : річний звіт. Ukrainian Helsinki Human Rights Union. 2010 : Annual Report / Всеукр. асоціація громад. правозахисних організацій. — К., 2010. — 64 с.

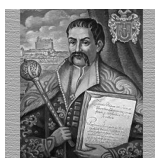
87. Федик С. Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського Суду з прав людини та Конституційного Суду України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. Є. Федик ; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2002.
88. *Философский словарь*. — К : А.С.К., 2006. — 1056 с.
89. Фулей Т. І. Застосування Європейської конвенції з прав людини при здійсненні правосуддя в Україні : навч.-метод. посіб. для суддів / Т. І. Фулей. — К., 2009. — С. 115.
90. Футей Б. Важливість дотримання прецеденту / Б. Футей // *Юридичний вісник України*. — 2011. — № 17. — С. 6.
91. Футей Б. Українська Конституція вимагає захисту / Б. Футей // *Юридичний вісник України*. — 2010. — № 33. — 14—20 серпня. — С. 5.
92. Хованская Л. В. Достоинство человека: международный опыт правового понимания / Л. В. Хованская // *Государство и право*. — 2002. — № 3. — С. 48—54.
93. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / А. Шайо ; пер с англ. — М., 2001. — 292 с.
94. Шаптала Н. Особливості національного конституціоналізму в питаннях захисту Конституційним Судом України прав і свобод громадян / Н. Шаптала // *Вісник Конституційного Суду України*. — 2010. — № 6. — С. 127—128.
95. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції / С. В. Шевчук. — К. : Український центр правничих студій, 2001. — 294 с.
96. Шевчук С. Судовий захист прав людини : Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. В. Шевчук. — Вид. 3-тє. — К. : Реферат, 2010. — 848 с.
97. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів / П. П. Шляхтун. — К. : Либідь, 2005. — С. 84—85.
98. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) : монографія / Н. Г. Шукліна. — К. : Центр навчальної літератури, 2005. — С. 220, 273.
99. Экштайн К. Основные права и свободы. По российской конституции и Европейской Конвенции : учеб. пособ. для вузов / К. Экштайн. — М. : NOTA BENE, 2004. — С. 38.
100. Янчук А. Практика Конституційного Суду України в контексті доктрини академіка І. М. Дзюби про право справедливості (природне право) та права людини / А. Янчук // *Юридичний журнал*. — 2010. — № 6. — С. 115—122.

101. Ярецьковська І. Екологічні права людини і громадянина в українському законодавстві та на практиці / І. Ярецьковська // Юридична газета. — № 25 (315). — 19 червня 2012 року. — С. 1, 8—10.

102. La Declaration des droits de l'home et du citoyen et la jurisprudence. Presses Universitaires de France. Colloque des 25 et 26 mai 1989 au Conseil Constitutionnel. — 259 p.

103. Protection constitutionnelle et protection internationale des droits de l'home: concurrence ou complementarite? Volume I Rapports des delegations participantes. IXe Conference des Cours Constitutionnelles Europeennes (Paris, 10—13 mai 1993). — 733 p.

Знаменні та пам'ятні дати з питань прав людини в Україні і світі

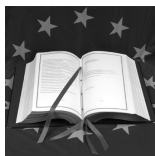
5 квітня 1710 року — укладення Конституції Пилипа Орлика;

9 грудня 1948 року — прийняття Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього;

10 грудня 1948 року — прийняття Загальної декларації прав людини ООН;

4 листопада 1950 року — прийняття Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод;

7 березня 1966 року — прийняття Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації;

16 грудня 1966 року — прийняття Міжнародного пакту про громадянські і політичні права;

16 грудня 1966 року — прийняття Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права;

30 листопада 1973 року — прийняття Конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього;

18 грудня 1979 року — прийняття Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;

27 січня — Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (День пам'яті жертв нацизму);

19 травня — День пам'яті жертв політичних репресій в Україні;

1 червня — Міжнародний день захисту дітей;

23 серпня — Європейський день пам'яті жертв сталінізму та нацизму;

15 вересня — Міжнародний день демократії;

8 жовтня — День юриста;

Четверта субота листопада — День пам'яті жертв голодоморів в Україні;

10 грудня — Міжнародний день прав людини;

19 грудня — День адвокатури;

3 червня 1992 року — прийняття першого Закону України «Про Конституційний Суд України»;

19 грудня 1992 року — прийняття першого Закону України «Про адвокатуру»;

28 червня 1996 року — День Конституції України;

16 жовтня 1996 року — прийняття другого Закону України «Про Конституційний Суд України»;

23 грудня 1997 року — прийняття Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»;

5 липня 2012 року — прийняття Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Відомості про авторів

Арнольд Р. — професор, доктор, університет міста Регенсбург (ФРН).

Банашак Б. — професор, доктор, університет міста Вроцлав (Республіка Польща).

Вдовіченко Сергій Леонідович — суддя Конституційного Суду України, заслужений юрист України.

Гайс М.-Е. — професор, доктор, університет міста Ерланген-Нюрнберг (ФРН).

Головань Ігор Володимирович — кандидат юридичних наук, адвокат, керуючий партнер Адвокатського об'єднання «Головань і партнери».

Гультай Михайло Мирославович — суддя Конституційного Суду України, кандидат юридичних наук.

Кампо Володимир Михайлович — суддя Конституційного Суду України у відставці, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України.

Овчаренко В'ячеслав Андрійович — Голова Конституційного Суду України, доктор наук з державного управління, заслужений юрист України.

Савчин Михайло Васильович — професор кафедри конституційного права юридичного факультету Ужгородського національного університету, кандидат юридичних наук.

Зміст

Звернення до читачів	3
Вступне слово	5
Від авторів	10
Перелік скорочень	13
Глава I. ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНЕ ПРАВО ОСОБИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ	15
§ 1.1. Європейська Конвенція і права людини: стан реалізації в Україні	17
1.1.1. Вступні зауваження	17
1.1.2. Правозахисна функція держави та Конституційного Суду України	20
1.1.3. Доступ до конституційного правосуддя	22
1.1.4. Обов'язковість положень Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та рішень Європейського суду з прав людини	24
1.1.5. Правовий аналіз практики застосування положень Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та рішень Європейського суду з прав людини	25
1.1.6. Висновки і пропозиції	28
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 1.1</i>	<i>29</i>
§ 1.2. Захист гідності людини конституційними судами в країнах Європейського Союзу	36
1.2.1. Республіка Польща: права і свободи особи в контексті доктрини Конституційного Трибуналу Республіки Польща та Верховного Суду Республіки Польща	36
<i>1.2.1.1. Концепція прав особи в Конституції Республіки Польща</i>	<i>36</i>
<i>1.2.1.2. Основні права та основоположні свободи</i>	<i>38</i>
<i>1.2.1.3. Особисті права і свободи</i>	<i>40</i>

1.2.2. Федеративна Республіка Німеччина: права особи в судовій практиці Федерального Конституційного Суду	49
1.2.2.1. Філософсько-догматичні засади	49
1.2.2.2. Право особи на самовизначення	53
1.2.2.3. Право особи на самозбереження	55
1.2.2.4. Право особи на публічне самовираження	57
1.2.2.5. Захист прав особи після смерті	60
1.2.2.6. Втручання у визначальне право особи	61
1.2.2.7. Виправданість державного втручання	64
1.2.2.8. Нові виклики для захисту прав особи	66
1.2.3. Юридичні наслідки приєднання Європейського Союзу до Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р	68
1.2.3.1. Вступні зауваження	68
1.2.3.2. Права людини в Європейському Союзі	70
1.2.3.3. Практика Європейського суду з прав людини	71
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 1.2</i>	74
§ 1.3. Судовий захист гідності людини в Україні: теорія і практика	81
1.3.1. Вступні положення	81
1.3.2. Релігійні та морально-етичні основи права на людську гідність	83
1.3.3. Європейська історія і філософія права на людську гідність	85
1.3.4. Концепції права на людську гідність у сучасній юридичній науці	88
1.3.5. Право на людську гідність у системі прав і свобод людини і громадянина	90
1.3.6. Правове регулювання і гарантування права на людську гідність	92
1.3.7. Захист права на людську гідність у практиці Європейського суду з прав людини і зарубіжних конституційних судів	93
1.3.8. Захист права на людську гідність Конституційним Судом України і судами загальної юрисдикції	97
1.3.9. Висновки і пропозиції	99
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 1.3</i>	100
§ 1.4. Комісія з утвердження поваги до гідності людини і забезпечення реалізації її прав і свобод при Президентіві України: перспективи створення	108
1.4.1. Вступні положення	108
1.4.2. Право на повагу до гідності людини	109
1.4.3. Гарантії права на повагу до людської гідності	111
1.4.4. Комісія при Президентіві України	113
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 1.4</i>	116

Глава II. ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ДОКТРИНИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЮСТИЦІЇ	123
§ 2.1. Конституційні засади захисту прав людини Конституційним Судом України	125
2.1.1. Загальні положення	125
2.1.2. Верховенство права	126
2.1.3. Принцип рівності	128
2.1.4. Заборона дискримінації	129
2.1.5. Поєднання природних і позитивних прав людини	129
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 2.1</i>	131
§ 2.2. Громадянські і політичні права і свободи	138
2.2.1. Громадянські права і свободи: вступні зауваження	138
2.2.1.1. Право на життя	140
2.2.1.2. Право на повагу гідності	142
2.2.1.3. Право на свободу та особисту недоторканність	144
2.2.1.4. Право на недоторканність житла та іншого володіння особи	147
2.2.1.5. Право на таємницю листування, телеграфної та іншої кореспонденції	148
2.2.1.6. Право на недоторканність особистого і сімейного життя особи	149
2.2.1.7. Право на свободу пересування і поселення	153
2.2.1.8. Право на свободу вираження поглядів	155
2.2.1.9. Право на свободу совісті і віросповідання	155
2.2.2. Політичні права і свободи громадян	156
2.2.2.1. Свобода асоціацій	157
2.2.2.2. Право на участь в управлінні державними справами	159
2.2.2.3. Право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації	163
2.2.2.4. Право на звернення	164
2.2.3. Висновки	165
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 2.2.</i>	165
§ 2.3. Соціальні та економічні права і свободи	173
2.3.1. Соціальні права і свободи: вступні положення	173
2.3.1.1. Доктрина соціальної держави	174
2.3.1.2. Соціальні права громадян в умовах особливих правових режимів	177
2.3.1.3. Динаміка правових позицій КСУ у компаративному аспекті	179
2.3.1.4. Право на працю	182
2.3.1.5. Право на страйк	184

2.3.1.6. Право на відпочинок	184
2.3.1.7. Право на соціальний захист та соціальне забезпечення	185
2.3.1.8. Право на житло.	186
2.3.1.9. Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування	186
2.3.1.10. Право на освіту	187
2.3.2. Система економічних прав і свобод людини і громадянина	189
2.3.2.1. Право на недоторканність приватної власності.	191
2.3.2.2. Право на свободу підприємницької діяльності	204
2.3.2.3. Сутність змісту права на свободу підприємницької діяльності у структурі економічної системи	205
2.3.2.4. Сутність змісту права на свободу підприємницької діяльності.	206
2.3.2.5. Інституціональна природа права на свободу підприємницької діяльності.	206
2.3.2.6. Соціетальна природа права на свободу підприємницької діяльності.	207
2.3.2.7. Право на свободу підприємницької діяльності як індивідуальне право	209
2.3.2.8. Конституційно-правові засади монополії та добросовісної конкуренції	212
2.3.3. Висновки	214
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 2.3</i>	<i>215</i>
§ 2.4. Екологічні та культурні права і свободи	221
2.4.1. Екологічні права людини і громадянина	221
2.4.1.1. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля	221
2.4.1.2. Право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення.	223
2.4.1.3. Законодавче закріплення екологічних прав	225
2.4.1.4. Практика судів загальної юрисдикції у сфері забезпечення екологічних прав	226
2.4.1.5. Правова доктрина екологічних прав.	228
2.4.2. Культурні права	230
2.4.2.1. Право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості.	230
2.4.2.2. Право інтелектуальної власності.	232
2.4.2.3. Право на культурну спадщину і культурні цінності.	232
2.4.2.4. Правова культура	235
2.4.3. Висновки і пропозиції	237
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 2.4.</i>	<i>238</i>

Глава III. ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ	245
§ 3.1. Тенденції та закономірності розвитку конституційної юстиції в Україні	247
3.1.1. Вступ	247
3.1.2. Громадянин і конституційна юстиція	249
3.1.3. Конституційна юстиція та суди загальної юрисдикції	251
3.1.4. Проблеми правового регулювання конституційного судочинства	254
3.1.5. Доктрина прав людини	255
3.1.6. Висновки і пропозиції	256
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 3.1</i>	<i>259</i>
§ 3.2. Розширення доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні: варіанти для вибору	264
3.2.1. Вступ	264
3.2.2. Моделі розширення доступу	265
3.2.3. Конституційний Суд України і Верховний Суд України, інші суди загальної юрисдикції	267
3.2.4. Правові наслідки	269
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 3.2</i>	<i>270</i>
§ 3.3. Зарубіжний досвід застосування конституційної скарги	276
3.3.1. Вступні зауваження	276
3.3.2. Класичний досвід	278
3.3.3. Конституційна скарга в Швейцарській Конфедерації	278
3.3.4. Конституційна скарга в Австрійській Республіці	279
3.3.5. Конституційна скарга в Королівстві Іспанія	282
3.3.6. Конституційна скарга в Республіці Польща	283
3.3.7. Конституційна скарга в Російській Федерації	285
3.3.8. Деякі висновки	287
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 3.3</i>	<i>288</i>
§ 3.4. Конституційна скарга в Україні: проблеми впровадження	294
3.4.1. Вступні зауваження	294
3.4.2. Теорія конституційної скарги	295
3.4.3. Конституційна скарга як інститут конституційного права	297
3.4.4. Вплив конституційної скарги на систему права та правову політику	298
3.4.5. Питання запровадження конституційної скарги в Україні	299
3.4.6. Конституційна скарга та конституційне звернення	300

3.4.7. Основні елементи правового механізму конституційної скарги	301
<i>Проблемні питання, практичні завдання та вправи до § 3.4</i>	<i>305</i>
Заключне слово	311
Анотація	313
Список рекомендованих джерел	325
Знаменні та пам'ятні дати з питань прав людини в Україні і світі	335
Відомості про авторів	339
Судова практика (наводиться на диску): Вибрані акти Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України та конституційних судів (трибуналів) зарубіжних країн	

Содержание

Обращение к читателям	3
Вступительное слово	5
От авторов	10
Перечень сокращений	13
Глава I. ДОСТОИНСТВО ЧЕЛОВЕКА КАК ВЕДУЩЕЕ ПРАВО ЛИЧНОСТИ: ЕВРОПЕЙСКИЙ И УКРАИНСКИЙ ОПЫТ ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ	15
§ 1.1. Европейская Конвенция и права человека: состояние реализации в Украине	17
1.1.1. Вступительные замечания	17
1.1.2. Правозащитная функция государства и КСУ	20
1.1.3. Доступ к конституционному правосудию	22
1.1.4. Обязательность положений ЕКПЧ и решений ЕСПЧ	24
1.1.5. Правовой анализ практики применения положений ЕКПЧ и решений ЕСПЧ	25
1.1.6. Выводы и предложения	28
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 1.1.</i>	<i>29</i>
§ 1.2. Защита достоинства человека конституционными судами стран Европейского Союза	36
1.2.1. Республика Польша: права и свободы личности в контексте доктрины КТ РП и ВС РП	36
<i>1.2.1.1. Концепция прав личности в Конституции Республики Польша</i>	<i>36</i>
<i>1.2.1.2. Основные права и основоположные свободы</i>	<i>38</i>
<i>1.2.1.3. Личные права и свободы.</i>	<i>40</i>
1.2.2. Федеративная Республика Германия: права личности в судебной практике ФКС	49
<i>1.2.2.1. Философско-догматические положения</i>	<i>49</i>
<i>1.2.2.2. Право личности на самоопределение</i>	<i>53</i>
<i>1.2.2.3. Право личности на самосохранение</i>	<i>55</i>
<i>1.2.2.4. Право личности на публичное самовыражение</i>	<i>57</i>
<i>1.2.2.5. Защита прав личности после смерти.</i>	<i>60</i>

1.2.2.6. Вмешательство в ведущее право личности	61
1.2.2.7. Оправданность государственного вмешательства	64
1.2.2.8. Новые вызовы для защиты прав личности	66
1.2.3. Юридические последствия присоединения ЕС к ЕКПЧ	68
1.2.3.1. Вступительные замечания	68
1.2.3.2. Права человека в ЕС	70
1.2.3.3. Практика ЕСПЧ	71
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 1.2.</i>	<i>74</i>
§ 1.3. Судебная защита достоинства человека в Украине:	
теория и практика	81
1.3.1. Вступительные положения.	81
1.3.2. Религиозные и морально-этические основы права на человеческое достоинство	83
1.3.3. Европейская история и философия права на человеческое достоинство	85
1.3.4. Концепции права на человеческое достоинство в современной юридической науке	88
1.3.5. Право на человеческое достоинство в системе прав и свобод человека и гражданина.	90
1.3.6. Правовое регулирование и гарантирование права на человеческое достоинство	92
1.3.7. Защита права на человеческое достоинство в практике ЕСПЧ и зарубежных конституционных судов	93
1.3.8. Защита права на человеческое достоинство КСУ и судами общей юрисдикции	97
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 1.3.</i>	<i>99</i>
1.3.9. Выводы и предложения	100
§ 1.4. Комиссия по утверждению уважения к достоинству человека и обеспечению реализации его прав и свобод при Президенте Украины: перспективы создания	108
1.4.1. Вступительные положения.	108
1.4.2. Право на уважение достоинства человека	109
1.4.3. Гарантии права на уважение человеческого достоинства.	111
1.4.4. Комиссия при Президенте Украины	113
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 1.4.</i>	<i>116</i>
 Глава II. ПРАВА ЧЕЛОВЕКА В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ ДОКТРИНЫ ЕВРОПЕЙСКОЙ И УКРАИНСКОЙ ЮСТИЦИИ	 123
§ 2.1. Конституционные основы защиты прав человека Конституционным Судом Украины	125

2.1.1. Общие положения	125
2.1.2. Верховенство права	126
2.1.3. Принцип равенства	128
2.1.4. Запрет дискриминации	129
2.1.5. Соединение природных и позитивных прав человека	129
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 2.1.</i>	<i>131</i>
§ 2.2. Гражданские и политические права и свободы	138
2.2.1. Гражданские права и свободы:	
вступительные замечания	138
2.2.1.1. Право на жизнь	140
2.2.1.2. Право на уважение достоинства	142
2.2.1.3. Право на свободу и личную неприкосновенность	144
2.2.1.4. Право на неприкосновенность жилья и другого владения личности	147
2.2.1.5. Право на тайну переписки, телеграфной и другой корреспонденции	148
2.2.1.6. Право на неприкосновенность личной и семейной жизни личности	149
2.2.1.7. Право на свободу передвижения и проживания	153
2.2.1.8. Право на свободу выражения взглядов	155
2.2.1.9. Право на свободу совести и вероисповедания	155
2.2.2. Политические права и свободы граждан	156
2.2.2.1. Свобода ассоциаций	157
2.2.2.2. Право на участие в управлении государственными делами	159
2.2.2.3. Право на мирные собрания, митинги, походы и демонстрации	163
2.2.2.4. Право на обращения	164
2.2.3. Выводы	165
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 2.2.</i>	<i>165</i>
§ 2.3. Социальные и экономические права и свободы	173
2.3.1. Социальные права и свободы: вступительные положения	173
2.3.1.1. Доктрина социального государства	174
2.3.1.2. Социальные права граждан в условиях особых правовых режимов	177
2.3.1.3. Динамика правовых позиций КСУ в компаративном аспекте	179
2.3.1.4. Право на труд	182
2.3.1.5. Право на забастовку	184
2.3.1.6. Право на отдых	184
2.3.1.7. Право на социальную защиту и социальное обеспечение	185

2.3.1.8. Право на жильё.	186
2.3.1.9. Право на охрану здоровья, медицинскую помощь и медицинскую страховку	186
2.3.1.10. Право на образование	187
2.3.2. Система экономических прав и свобод человека и гражданина	189
2.3.2.1. Право на неприкосновенность частной собственности	191
2.3.2.2. Право на свободу предпринимательской деятельности	204
2.3.2.3. Сущность содержания права на свободу предпринимательской деятельности в структуре экономической системы.	205
2.3.2.4. Сущность содержания права на свободу предпринимательской деятельности	206
2.3.2.5. Институциональная природа права на свободу предпринимательской деятельности	206
2.3.2.6. Социальная природа права на свободу предпринимательской деятельности	207
2.3.2.7. Право на свободу предпринимательской деятельности как индивидуальное право.	209
2.3.2.8. Конституционно-правовые основы монополии и добросовестной конкуренции	212
2.3.3. Выводы	214
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 2.3. . . .</i>	<i>215</i>
§ 2.4. Экологические и культурные права и свободы	221
2.4.1. Экологические права человека и гражданина	221
2.4.1.1. Право на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду	221
2.4.1.2. Право свободного доступа к информации о состоянии окружающей среды, о качестве пищевых продуктов и предметов быта, а также право на её распространение	223
2.4.1.3. Законодательное закрепление экологических прав	225
2.4.1.4. Практика судов общей юрисдикции в сфере обеспечения экологических прав	226
2.4.1.5. Правовая доктрина экологических прав	228
2.4.2. Культурные права	230
2.4.2.1. Право на свободу литературного, художественного, научного и технического творчества	230
2.4.2.2. Право интеллектуальной собственности	232
2.4.2.3. Право на культурное наследие и культурные ценности	232
2.4.2.4. Правовая культура	235

2.4.3. Выводы и предложения	237
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 2.4. . . .</i>	238
Глава III. ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ КОНСТИТУЦИОННОЙ ЮСТИЦИИ В УКРАИНЕ. . . .	245
§ 3.1. Тенденции и закономерности развития конституционной юстиции в Украине	247
3.1.1. Вступление	247
3.1.2. Гражданин и конституционная юстиция	249
3.1.3. Конституционная юстиция и суды общей юрисдикции.	251
3.1.4. Проблемы правового регулирования конституционного судопроизводства	254
3.1.5. Доктрина прав человека.	255
3.1.6. Выводы и предложения	256
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 3.1. . . .</i>	259
§ 3.2. Расширение доступа граждан к конституционному правосудию в Украине: варианты для выбора	264
3.2.1. Вступление	264
3.2.2. Модели расширенного доступа	265
3.2.3. КСУ и ВСУ, другие суды общей юрисдикции	267
3.2.4. Правовые последствия	269
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 3.2. . . .</i>	270
§ 3.3. Зарубежный опыт применения конституционной жалобы.	276
3.3.1. Вступительные замечания	276
3.3.2. Классический опыт	278
3.3.3. Конституционная жалоба в Швейцарской Конфедерации	278
3.3.4. Конституционная жалоба в Австрийской Республике.	279
3.3.5. Конституционная жалоба в Королевстве Испания	282
3.3.6. Конституционная жалоба в Республике Польша	283
3.3.7. Конституционная жалоба в Российской Федерации	285
3.3.8. Некоторые выводы.	287
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 3.3. . . .</i>	288
§ 3.4. Конституционная жалоба в Украине: проблемы введения	294
3.4.1. Вступительные замечания	294
3.4.2. Теория конституционной жалобы	295
3.4.3. Конституционная жалоба как институт конституционного права.	297
3.4.4. Влияние конституционной жалобы на систему права и правовую политику	298
3.4.5. Вопросы введения конституционной жалобы в Украине	299

3.4.6. Конституционная жалоба и конституционное обращение	300
3.4.7. Основные элементы правового механизма конституционной жалобы	301
<i>Проблемные вопросы, практические задания и упражнения к § 3.4.</i>	305
Заключительное слово	311
Аннотация	315
Список рекомендованных источников	325
Знаменательные даты	335
Сведения об авторах	339
Судебная практика (приводится на диске): Акты Европейского Суда по правам человека, Конституционного Суда Украины и конституционных судов (трибуналов) зарубежных стран	

Table of Contents

To the Readers	3
Introduction	5
Authors' Note	10
Acronyms	13
Chapter I. HUMAN DIGNITY AS PRIMARY PERSONAL RIGHT: EUROPEAN AND UKRAINIAN EXPERIENCE OF JURIDICAL PROTECTION.	15
§ 1.1. European Convention and Human Rights: Implementation Status in Ukraine	17
1.1.1. Introductory Note	17
1.1.2. Law Enforcement Function of State and the Ukraine Constitutional Court	20
1.1.3. Access to Constitutional Justice	22
1.1.4. Mandatory Nature of the European Convention on Human Rights and Decisions of the European Court of Human Rights	24
1.1.5. Legal Analysis of Practical Use of the European Convention on Human Rights and Decisions of the European Court of Human Rights	25
1.1.6. Conclusions and recommendations	28
<i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 1.1.</i>	<i>29</i>
§ 1.2. Protection of Human Dignity by Constitutional Courts in European Countries	36
1.2.1. Republic of Poland: Personal Rights and Freedoms in the Context of Court Practice of the Constitutional Tribunal of the Republic of Poland and the Supreme Court of the Republic of Poland.	36
<i>1.2.1.1. Concept of Personal Right in the Polish Constitution.</i>	<i>36</i>
<i>1.2.1.2. Basic Rights and Fundamental Freedoms</i>	<i>38</i>
<i>1.2.1.3. Personal Rights and Freedoms.</i>	<i>40</i>
1.2.2. Federal Republic of Germany: Personal Rights in the Court Practice of the Federal Constitutional Court	49
<i>1.2.2.1. Philosophical and Dogmatic Exit Point.</i>	<i>49</i>

1.2.2.2. Personal Rights to Freedom of Expression	53
1.2.2.3. Personal Right to Self-Preservation	55
1.2.2.4. Personal Right to Freedom of Public Expression	57
1.2.2.5. Protection of Personal Rights after Death	60
1.2.2.6. Interference with the Primary Personal Right	61
1.2.2.7. Justifiability of State Interference	64
1.2.2.8. New Challenges for Protection of Personal Rights	66
1.2.3. Legal Consequences of EU Accession to the European	
Convention on Human Rights	68
1.2.3.1. Introductory Notes	68
1.2.3.2. Human Rights in the European Union	70
1.2.3.3. Practice of the European Court of Human Rights	71
<i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 1.2</i>	<i>74</i>
§ 1.3. Court Protection of Human Dignity in Ukraine:	
Theory and Practice	81
1.3.1. Introductory Provisions	81
1.3.2. Religious, Moral, and Ethical Basis of the Right	
to Human Dignity	83
1.3.3. European History and Philosophy of the Right	
to Human Dignity	85
1.3.4. Concept of the Right to Human Dignity in Modern Law	88
1.3.5. The right to Human Dignity in the System of Human	
and Personal Rights and Freedoms	90
1.3.6. Legal Regulation and Security of the Right	
to Human Dignity	92
1.3.7. Protection of the Right to Human Dignity	
in the Practice of the European Court of Human Rights	
and Foreign Constitutional Courts	93
1.3.8. Protection of the Right to Human Dignity	
by the Constitutional Court of Ukraine and Courts	
of General Jurisdiction	97
1.3.9. Conclusions and recommendations	99
<i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 1.3</i>	<i>100</i>
§ 1.4. Committee for the Enforcement of Respect	
for Human Dignity and Assurance of Implementation	
of Human Rights and Freedoms under the President of Ukraine:	
Prospective Establishment	108
1.4.1. Introductory Provisions	108
1.4.2. The Right to Respect for Human Dignity	109
1.4.3. Security of the Right to Respect for Human Dignity	111
1.4.4. Committee under the President of Ukraine	113
<i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 1.4</i>	<i>116</i>

Chapter II. HUMAN RIGHTS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN AND UKRAINIAN JURIDICAL DOCTRINE	123
§ 2.1. Constitutional Basis for the Protection of Human Rights by the Constitutional Court of Ukraine	125
2.1.1. General Provisions	125
2.1.2. Supremacy of the Law	126
2.1.3. Principle of Equality	128
2.1.4. Prohibition of Discrimination	129
2.1.5. Integration of Natural and Positive Human Rights	129
<i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 2.1</i>	<i>131</i>
§ 2.2. Civil and Political Rights and Freedoms	138
2.2.1. Civil Rights and Freedoms: Introductory Notes	138
2.2.1.1. Right to Life	140
2.2.1.2. Right to Respect for Dignity	142
2.2.1.3. Right to Freedom and Security of Person	144
2.2.1.4. Right to Security of Residence and other Personal Property	147
2.2.1.5. Right to Privacy of Letters, Telegrams, and Other Correspondence	148
2.2.1.6. Right to Security of Private and Family Life	149
2.2.1.7. Right to Freedom of Movement and Residence	153
2.2.1.8. Right to Freedom of Opinion and Expression	155
2.2.1.9. Right to Freedom of Conscience and Religion	155
2.2.2. Political Rights and Freedoms of Citizens	156
2.2.2.1. Freedom of Association	157
2.2.2.2. Right to Participate in Management of State Affairs	159
2.2.2.3. Right to Peaceful Meetings, Rallies, Marches, and Demonstrations	163
2.2.2.4. Right to Petition	164
2.2.3. Conclusions	165
<i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 2.2</i>	<i>165</i>
§ 2.3. Social and Economic Rights and Freedoms	173
2.3.1. Social Rights and Freedoms: Introductory Provisions	173
2.3.1.1. Social State Doctrine	174
2.3.1.2. Social Rights of Citizens under Special Legal Regimes	177
2.3.1.3. Comparative Dynamics of Legal Positions of the Ukraine Constitutional Court	179
2.3.1.4. Right to Work	182
2.3.1.5. Right to Strike	184
2.3.1.6. Right to Rest	184
2.3.1.7. Right to Social Protection and Social Security	185

2.3.1.8. Right to Housing	186
2.3.1.9. Right to Health Protection, Medical Help, and Medical Insurance	186
2.3.1.10. Right to Education	187
2.3.2. System of Economic Rights and Freedoms of People and Citizens	189
2.3.2.1. Right to Security of Private Property	191
2.3.2.2. Right to Freedom of Entrepreneurial Activities	204
2.3.2.3. Meaning of the Right to Freedom of Entrepreneurial Activities in the Economic System Structure	205
2.3.2.4. Meaning of the Right to Freedom of Entrepreneurial Activities	206
2.3.2.5. Institutional Nature of the Right to Freedom of Entrepreneurial Activities	206
2.3.2.6. Socialite Nature of the Right to Freedom of Entrepreneurial Activities	207
2.3.2.7. The Right to Freedom of Entrepreneurial Activities as Individual Right.	209
2.3.2.8. Constitutional and Legal Basis for Monopoly and Fair Competition	212
2.3.3. Conclusions	214
<i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 2.3</i>	<i>215</i>
§ 2.4. Environmental and Cultural Rights and Freedoms	221
2.4.1. Environmental Rights of People and Citizens	221
2.4.1.1. Right to Environment Safe for Life and Health	221
2.4.1.2. Right to Free Access to Information on Environmental Conditions, Quality of Food and Household Items, and the Right to Dissemination of This Information	223
2.4.1.3. Statutory Enforcement of Environmental Rights	225
2.4.1.4. Practice of General Jurisdiction Courts in Securing Environmental Rights.	226
2.4.1.5. Legal Doctrine of the Environmental Rights	228
2.4.2. Cultural Rights	230
2.4.2.1. Right to Freedom of Literary, Art, Scientific, and Technical Activities	230
2.4.2.2. Right to Intellectual Property.	232
2.4.2.3. Right to Cultural Heritage and Cultural Values	232
2.4.2.4. Legal Culture	235
2.4.3. Conclusions and recommendations	237
<i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 2.4</i>	<i>238</i>

Chapter III. CHALLENGES OF THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF DEVELOPING CONSTITUTIONAL JUSTICE IN UKRAINE	245
§ 3.1. Tendencies and Rules of Constitutional Justice Development In Ukraine	247
3.1.1. Introduction	247
3.1.2. Citizens and Constitutional Justice	249
3.1.3. Constitutional Justice and Courts of General Jurisdiction	251
3.1.4. Challenges of Legal Regulation of Constitutional Court Proceeding	254
3.1.5. Human Right Doctrine	255
3.1.6. Conclusions and recommendations	256
<i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 3.1</i>	259
§ 3.2. Extension of Citizens' Access to Constitutional Court Justice in Ukraine: Choices	264
3.2.1. Introduction	264
3.2.2. Models of Access Extension	265
3.2.3. The Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court of Ukraine, Other Courts of General Jurisdiction	267
3.2.4. Legal Consequences	269
<i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 3.2</i>	270
§ 3.3. Foreign Experience of the Use of Constitutional Complaint	276
3.3.1. Introduction	276
3.3.2. Classical Experience	278
3.3.3. Constitutional Complaint in the Swiss Confederation	278
3.3.4. Constitutional Complaint in the Republic of Austria	279
3.3.5. Constitutional Complaint in the Kingdom of Spain	282
3.3.6. Constitutional Complaint in the Republic of Poland	283
3.3.7. Constitutional Complaint in the Russian Federation	285
3.3.8. Some conclusions	287
<i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 3.3</i>	288
§ 3.4. Constitutional Complaint in Ukraine: Challenges of Introduction	294
3.4.1. Introduction	294
3.4.2. Theory of Constitutional Complaint	295
3.4.3. Constitutional Complaint as the Institute of Constitutional Law	297
3.4.4. Impact of Constitutional Complaint on the Juridical System and Policy	298
3.4.5. Issues Related to the Introduction of Constitutional Complaint in Ukraine	299
3.4.6. Constitutional Complaint and Constitutional Appeal	300
3.4.7. Main Elements of Constitutional Complaint Legal Mechanism <i>Topical Issues, Practical Tasks, and Exercises to § 3.4</i>	301 305

Table of Contents **357**

Concluding Remarks	311
Abstract	317
List of Recommended References	325
Momentous Dates	335
Brief Authors' Biographies	339
Case Studies (on disk): Court Orders of the European Court of Human Rights, the Constitutional Court of Ukraine and Constitutional Courts (Tribunals) of Foreign States	

Inhalt

Anrede an die Leser	3
Einführung	5
Von Autoren	10
Abkürzungsverzeichnis	13
Kapitel I. MENSCHENWÜRDE ALS PERSÖNLICHKEITSGRUNDRECHT: EUROPÄISCHE UND UKRAINISCHE ERFAHRUNG IM RECHTSSCHUTZ.	15
§ 1.1. Europäische Konvention und Menschenrechte: Zustand der Realisierung in der Ukraine	17
1.1.1. Einführende Bemerkungen	17
1.1.2. Rechtsschutzfunktion des Staates und des Verfassungsgerichts der Ukraine	20
1.1.3. Zugang zur Verfassungsrechtsprechung	22
1.1.4. Verbindlichkeit der Bestimmungen der Europäischen Menschenrechtskonvention (EMRK) und der Entscheidungen des Europäischen Gerichts für Menschenrechte (EGMR)	24
1.1.5. Rechtsanalyse der Praxis für Anwendung der EMRK-Bestimmungen und der EGMR-Entscheidungen.	25
1.1.6. Schlussfolgerungen und Vorschläge.	28
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 1.1</i>	29
§ 1.2. Schutz der Menschenwürde durch die Verfassungsgerichte der europäischen Länder	36
1.2.1. Die Republik Polen: Persönlichkeitsrechte und -freiheiten im Kontext der Gerichtspraxis des Verfassungstribunals der Republik Polen und des Obersten Gerichts der Republik Polen	36
1.2.1.1. Konzeption der Menschenrechte in der Verfassung von Polen	36
1.2.1.2. Grundrechte und -freiheiten	38
1.2.1.3. Persönliche Rechte und Freiheiten	40
1.2.2. Die Bundesrepublik Deutschland: Persönlichkeitsrechte in der Gerichtspraxis des Bundesverfassungsgerichts.	49
1.2.2.1. Philosophisch-dogmatischer Ausgangspunkt.	49

1.2.2.2. Selbstbestimmungsrecht der Persönlichkeit	53
1.2.2.3. Selbsterhaltungsrecht der Persönlichkeit	55
1.2.2.4. Persönlichkeitsrecht auf öffentliche Meinungsäußerung	57
1.2.2.5. Schutz der Persönlichkeitsrechte nach dem Tod	60
1.2.2.6. Eingriff in das Persönlichkeitsgrundrecht	61
1.2.2.7. Verständlichkeit des staatlichen Eingriffs	64
1.2.2.8. Neue Herausforderungen zum Persönlichkeitsrechtsschutz	66
1.2.3. Rechtsfolgen des EG-Beitritts zur EMRK.	68
1.2.3.1. Einführende Bemerkungen	68
1.2.3.2. EG-Menschenrechte	70
1.2.3.3. EMRK-Praxis	71
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 1.2</i>	74
§ 1.3. Gerichtlicher Schutz der Menschenwürde in der Ukraine:	
Theorie und Praxis.	81
1.3.1. Einführungsbestimmungen.	81
1.3.2. Religiöse und moralisch-ethische Grundlagen des Rechts auf die Menschenwürde.	83
1.3.3. Europäische Geschichte und Philosophie des Rechts auf die Menschenwürde.	85
1.3.4. Konzeptionen des Rechts auf die Menschenwürde in moderner Rechtswissenschaft	88
1.3.5. Recht auf die Menschenwürde im System von Menschen- und Bürgerrechten und -freiheiten	90
1.3.6. Rechtliche Regelung und Gewährleistung des Rechts auf die Menschenwürde.	92
1.3.7. Schutz des Rechts auf die Menschenwürde in der Praxis des EGMR und der ausländischen Verfassungsgerichte	93
1.3.8. Schutz des Rechts auf die Menschenwürde durch das Verfassungsgericht der Ukraine und durch die Gerichte der gesamten Gerichtsbarkeit	97
1.3.9. Schlussfolgerungen und Vorschläge.	99
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 1.3</i>	100
§ 1.4. Kommission für Bestätigung der Achtung der Menschenwürde und für Sicherung der Ausübung der Rechte und der Freiheiten beim Präsidenten der Ukraine:	
Aussichten für deren Bildung.	108
1.4.1. Einführungsbestimmungen.	108
1.4.2. Recht auf Achtung der Menschenwürde.	109
1.4.3. Gewährleistung des Rechts auf Achtung der Menschenwürde	111
1.4.4. Kommission beim Präsidenten der Ukraine.	113
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 1.4</i>	116

Kapitel II. MENSCHENRECHTE IN DER UKRAINE IM KONTEXT DER DOKTRIN DER EUROPÄISCHEN UND DER UKRAINISCHEN JUSTIZ.	123
§ 2.1. Verfassungsrundlagen für den Menschenrechtsschutz durch das Verfassungsgericht der Ukraine.	125
2.1.1. Allgemeine Bestimmungen	125
2.1.2. Rechtsherrschaft	126
2.1.3. Prinzip der Gleichheit.	128
2.1.4. Diskriminierungsverbot	129
2.1.5. Vereinigung der positiven und der Natur-Menschenrechte.	129
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 2.1</i>	131
§ 2.2. Bürgerliche und politische Rechte und Freiheiten	138
2.2.1. Bürgerliche Rechte und Freiheiten: einführende Bemerkungen	138
2.2.1.1. Recht auf Leben	140
2.2.1.2. Recht auf Achtung der Menschenwürde.	142
2.2.1.3. Recht auf Freiheit und Sicherheit der Person	144
2.2.1.4. Recht auf Unverletzlichkeit der Wohnung und anderer Besetzung der Persönlichkeit	147
2.2.1.5. Recht auf Geheimnis hinsichtlich des Schriftverkehrs, der Fernmelde- und sonstigen Korrespondenz	148
2.2.1.6. Recht auf Unverletzlichkeit der Privatsphäre und des Familienlebens der Persönlichkeit	149
2.2.1.7. Recht auf Freizügigkeit und auf freie Wahl des Wohnsitzes	153
2.2.1.8. Recht auf Meinungsäußerungsfreiheit	155
2.2.1.9. Recht auf Gewissens- und Glaubensfreiheit	155
2.2.2. Politische Bürgerrechte und -freiheiten	156
2.2.2.1. Vereinigungsfreiheit	157
2.2.2.2. Mitbestimmungsrecht	159
2.2.2.3. Recht auf friedliche Versammlungen, Meetings, Märsche und Demonstrationen.	163
2.2.2.4. Anwendungsrecht	164
2.2.3. Schlussfolgerungen	165
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 2.2</i>	165
§ 2.3. Soziale und wirtschaftliche Rechte und Freiheiten	173
2.3.1. Soziale Rechte und Freiheiten: Einführungsbestimmungen.	173
2.3.1.1. Sozialstaatsdoktrin	174
2.3.1.2. Soziale Bürgerrechte unter Bedingungen besonderer Rechtsregimes	177
2.3.1.3. Dynamik der Rechtspositionen des Verfassungsgerichts der Ukraine im komparativen Aspekt	179

2.3.1.4. Recht auf Arbeit	182
2.3.1.5. Recht auf Streik	184
2.3.1.6. Recht auf Erholung	184
2.3.1.7. Recht auf Sozialschutz und Sozialfürsorge	185
2.3.1.8. Recht auf Wohnraum	186
2.3.1.9. Recht auf Gesundheitsschutz, medizinische Hilfe und Krankenversicherung.	186
2.3.1.10. Recht auf Bildung	187
2.3.2. System von wirtschaftlichen Menschen- und Bürgerrechte und -freiheiten	189
2.3.2.1. Recht auf Unverletzlichkeit des Privateigentums	191
2.3.2.2. Recht auf Freiheit der Unternehmertätigkeit.	204
2.3.2.3. Wesen des Inhalts des Rechts auf Freiheit der Unternehmertätigkeit in der Struktur des Wirtschaftssystems.	205
2.3.2.4. Wesen des Inhalts des Rechts auf Freiheit der Unternehmertätigkeit.	206
2.3.2.5. Institutionelle Natur des Rechts auf Freiheit der Unternehmertätigkeit	206
2.3.2.6. Sozietales Natur des Rechts auf Freiheit der Unternehmertätigkeit	207
2.3.2.7. Recht auf Freiheit der Unternehmertätigkeit als jus individuum	209
2.3.2.8. Verfassungsrechtliche Grundlagen für Monopol und Leistungswettbewerb.	212
2.3.3. Schlussfolgerungen	214
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 2.3</i>	<i>215</i>
§ 2.4. Ökologische und kulturelle Rechte und Freiheiten	221
2.4.1. Ökologische Menschen- und Bürgerrechte	221
2.4.1.1. Recht auf für das Leben und die Gesundheit unschädliche Umwelt.	221
2.4.1.2. Recht auf freien Zugang zur Information über den Umweltzustand, über die Qualität von Lebensmitteln und Alltagsgegenständen, sowie Recht auf deren Verbreitung	223
2.4.1.3. Gesetzliche Ausgestaltung der ökologischen Rechte.	225
2.4.1.4. Praxis der Gerichte der gesamten Gerichtsbarkeit im Bereich der Sicherung der ökologischen Rechte.	226
2.4.1.5. Rechtsdoktrin für ökologische Rechte.	228
2.4.2. Kulturelle Rechte	230
2.4.2.1. Recht auf Freiheit des literarischen, künstlerischen, wissenschaftlichen und technischen Schaffens	230

2.4.2.2. Geistiges Eigentumsrecht	232
2.4.2.3. Recht auf kulturelles Erbe und Kulturwerte	232
2.4.2.4. Rechtskultur.	235
2.4.3. Schlussfolgerungen und Vorschläge.	237
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 2.4</i>	238
Kapitel III. PROBLEME DES MENSCHENRECHTSSCHUTZES IM KONTEXT DER ENTWICKLUNG DER VERFASSUNGSJUSTIZ IN DER UKRAINE	245
§ 3.1. Tendenzen und Gesetzmäßigkeiten für Entwicklung der Verfassungsjustiz in der Ukraine	247
3.1.1. Einführung	247
3.1.2. Bürger und Verfassungsjustiz	249
3.1.3. Verfassungsjustiz und Gerichte der gesamten Gerichtsbarkeit.	251
3.1.4. Probleme der rechtlichen Regelung des Verfassungsgerichtsverfahrens.	254
3.1.5. Doktrin der Menschenrechte.	255
3.1.6. Schlussfolgerungen und Vorschläge.	256
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 3.1</i>	259
§ 3.2. Erweiterung des Zugangs der Bürger zur Verfassungsrechtsprechung in der Ukraine: Varianten für die Wahl	264
3.2.1. Einführung	264
3.2.2. Modelle für Erweiterung des Zugangs	265
3.2.3. Verfassungsgericht der Ukraine und das Oberste Gericht der Ukraine, andere Gerichte der gesamten Gerichtsbarkeit.	267
3.2.4. Rechtsfolgen	269
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 3.2</i>	270
§ 3.3. Ausländische Erfahrung in der Anwendung der Verfassungsbeschwerde	276
3.3.1. Einführung	276
3.3.2. Klassische Erfahrung	278
3.3.3. Verfassungsbeschwerde in der Schweizerischen Eidgenossenschaft	278
3.3.4. Verfassungsbeschwerde in der Republik Österreich	279
3.3.5. Verfassungsbeschwerde im Königreich Spanien	282
3.3.6. Verfassungsbeschwerde in der Republik Polen.	283
3.3.7. Verfassungsbeschwerde in der Russischen Föderation	285
3.3.8. Schlussfolgerungen	287
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 3.3</i>	288

§ 3.4. Verfassungsbeschwerde in der Ukraine:	
Probleme der Einführung	294
3.4.1. Einführung	294
3.4.2. Theorie der Verfassungsbeschwerde	295
3.4.3. Verfassungsbeschwerde als Institution des Verfassungsrechtes	297
3.4.4. Einwirkung der Verfassungsbeschwerde auf das Rechtssystem und auf die Rechtspolitik.	298
3.4.5. Fragen der Einführung der Verfassungsbeschwerde in der Ukraine	299
3.4.6. Verfassungsbeschwerde und Verfassungsanrufung	300
3.4.7. Grundelemente des Rechtsmechanismus für Verfassungsbeschwerde	301
<i>Problemfragen, praktische Aufgaben und Übungen zum § 3.4</i>	305
Schlusswort	311
Kurze Inhaltsangabe	319
Verzeichnis der empfohlenen Quellen	325
Bezeichnender Daten.	335
Kurzangaben über Autoren	339
Gerichtspraxis (an Diskus): Akte des EGMR, des Verfassungsgerichts der Ukraine und der Verfassungsgerichte (-tribunale) im Ausland	

SPIS TREŚCI

Do czytelnika	3
Wstęp	5
Od Autorów	10
Wykaz skrótów	13
Cześć I. GODNOŚĆ CZŁOWIEKA JAKO PODSTAWOWE PRAWO OSOBISTE: EUROPEJSKIE I UKRAIŃSKIE DOŚWIADCZENIE W ZAKRESIE OCHRONY PRAWNEJ	15
§ 1.1. Europejska Konwencja Praw Człowieka: stan realizacji na Ukrainie	17
1.1.1. Wprowadzenie	17
1.1.2. Funkcja ochronna Państwa i Sądu Konstytucyjnego Ukrainy	20
1.1.3. Dostęp do orzecznictwa	22
1.1.4. Obowiązki postanowień Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPCz) i orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPCz)	24
1.1.5. Analiza prawna praktyki w procesie stosowania postanowień Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPCz) i orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPCz)	25
1.1.6. Wnioski i sugestie	28
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 1.1</i>	<i>29</i>
§ 1.2. Ochrona godności człowieka w orzecznictwie europejskich sądów konstytucyjnych	36
1.2.1. Rzeczpospolita Polska: prawa i wolności osobiste w kontekście praktyki orzeczniczej Trybunału Konstytucyjnego i Sądu Najwyższego	36
<i>1.2.1.1. Konstytucyjna koncepcja praw człowieka</i>	<i>36</i>
<i>1.2.1.2. Prawa i wolności podstawowe</i>	<i>38</i>
<i>1.2.1.3. Prawa i wolności osobiste</i>	<i>40</i>
1.2.2. Republika Federalna Niemiec: prawa osobiste w orzecznictwie Federalnego Trybunału Konstytucyjnego	49
<i>1.2.2.1. Założenia filozoficzno-dogmatyczne</i>	<i>49</i>
<i>1.2.2.2. Prawo do samookreślenia jednostki</i>	<i>53</i>
<i>1.2.2.3. Prawo do samoutrzymania jednostki</i>	<i>55</i>

1.2.2.4. Prawo osobiste do publicznego wyrażania poglądów	57
1.2.2.5. Ochrona praw jednostki po śmierci	60
1.2.2.6. Naruszenie podstawowych praw osobistych	61
1.2.2.7. Uzasadnienie ingerencji państwa	64
1.2.2.8. Nowe wyzwania w zakresie ochrony praw osobistych	66
1.2.3. Skutki prawne przystąpienia UE do EKPCz	68
1.2.3.1. Uwagi wprowadzające	68
1.2.3.2. Prawa człowieka w UE.	70
1.2.3.3. Praktyka stosowania EKPCz.	71
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 1.2</i>	<i>74</i>
§ 1.3. Sądowa ochrona godności człowieka na Ukrainie: teoria i praktyka	81
1.3.1. Uwagi wprowadzające	81
1.3.2. Religijne i moralno-etyczne podstawy prawa do godności osobistej	83
1.3.3. Historia i filozofia prawa do godności osobistej w Europie. . . .	85
1.3.4. Koncepcje prawa do godności osobistej we współczesnej nauce prawa	88
1.3.5. Prawa do godności osobistej w systemie praw i wolności człowieka i obywatela	90
1.3.6. Ujęcie prawne i gwarancje prawa do godności osobistej	92
1.3.7. Ochrona prawa do godności osobistej w judykaturze ETPCz i zagranicznych sądów konstytucyjnych	93
1.3.8. Ochrona prawa do godności osobistej w judykaturze Sądu Konstytucyjnego Ukrainy i pozostałych sądów	97
1.3.9. Wnioski i sugestie	99
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 1.3</i>	<i>100</i>
§ 1.4. Komisja do spraw Ochrony Godności Człowieka i Zapewnienia Realizacji Praw i Wolności przy Prezydencie Ukrainy: przesłanki jej utworzenia	108
1.4.1. Uwagi wprowadzające	108
1.4.2. Prawo do ochrony godności człowieka	109
1.4.3. Gwarancje prawa do ochrony godności człowieka.	111
1.4.4. Komisja przy Prezydencie Ukrainy	113
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 1.4</i>	<i>116</i>
Cześć II. PRAWA CZŁOWIEKA NA UKRAINIE W KONTEKŚCIE DOKTRYNY EUROPEJSKIEJ I UKRAIŃSKIEJ JUDYKATURY	123
§ 2.1. Konstytucyjne podstawy ochrony praw człowieka przez Sąd Konstytucyjny Ukrainy	125
2.1.1. Zagadnienia ogólne	125
2.1.2. Rządy prawa	126
2.1.3. Zasada równości	128

2.1.4. Zakaz dyskryminacji	129
2.1.5. Jedność pozytywistycznej u prawnie naturalnej koncepcji praw człowieka	129
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 2.1</i>	131
§ 2.2. Prawa i wolności obywatelskie i polityczne	138
2.2.1. Prawa i wolności obywatelskie: uwagi wprowadzające.	138
2.2.1.1. Prawo do życia	140
2.2.1.2. Prawo do ochrony godności człowieka	142
2.2.1.3. Wolność osobista	144
2.2.1.4. Nienaruszalność mieszkania i własności osobistej	147
2.2.1.5. Tajemnica szeroko pojętej korespondencji	148
2.2.1.6. Nienaruszalność sfery prywatnej i życia rodzinnego.	149
2.2.1.7. Wolność poruszania się i wyboru miejsca zamieszkania	153
2.2.1.8. Wolność słowa	155
2.2.1.9. Wolność sumienia i wyznania	155
2.2.2. Polityczne prawa i wolności obywatelskie.	156
2.2.2.1. Wolność zrzeszania się	157
2.2.2.2. Prawo do współdecydowania	159
2.2.2.3. Prawo do pokojowych zgromadzeń, marszy i demonstracji	163
2.2.2.4. Stosowanie prawa.	164
2.2.3. Wnioski.	165
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 2.2</i>	165
§ 2.3. Socjalne i ekonomiczne prawa i wolności	173
2.3.1. Prawa i wolności socjalne: wprowadzenie	173
2.3.1.1. Doktryna państwa socjalnego.	174
2.3.1.2. Socjalne prawa obywateli uwarunkowane szczególnym reżimem prawnym	177
2.3.1.3. Dynamika poglądów prawnych Sądu Konstytucyjnego Ukrainy w wymiarze porównawczym	179
2.3.1.4. Prawo do pracy.	182
2.3.1.5. Prawo do strajku.	184
2.3.1.6. Prawo do wypoczynku.	184
2.3.1.7. Prawo do ubezpieczeń społecznych i świadczeń socjalnych	185
2.3.1.8. Prawo do mieszkania.	186
2.3.1.9. Prawo do ochrony zdrowia, pomocy medycznej i ubezpieczeń zdrowotnych	186
2.3.1.10. Prawo do wykształcenia	187
2.3.2. System ekonomicznych praw i wolności człowieka i obywatela	189
2.3.2.1. Nienaruszalność własności prywatnej.	191
2.3.2.2. Wolność działalności gospodarczej.	204
2.3.2.3. Istota treści wolności działalności gospodarczej w ramach ustroju społeczno-gospodarczego	205

2.3.2.4. Istota treści wolności działalności gospodarczej	206
2.3.2.5. Instytucjonalny charakter wolności działalności gospodarczej	206
2.3.2.6. Społeczny charakter wolności działalności gospodarczej	207
2.3.2.7. Wolności działalności gospodarczej jako wolność jednostki	209
2.3.2.8. Konstytucyjne podstawy monopolu i wolnej konkurencji	212
2.3.3. Wnioski	214
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 2.3</i>	215
§ 2.4. Prawa i wolności ekologiczne i kulturalne	221
2.4.1. Ekologiczne prawa człowieka i obywatela	221
2.4.1.1. Prawo do życia w zdrowym i nieszkodliwym środowisku naturalnym	221
2.4.1.2. Prawo do swobodnego dostępu do informacji o stanie środowiska naturalnego, o jakości artykułów żywnościowych i artykułów powszechnego użytku oraz prawo do rozpowszechniania tych informacji	223
2.4.1.3. Ustawowe ramy praw ekologicznych	225
2.4.1.4. Praktyka orzecznicza sądów powszechnych w zapewnieniu praw ekologicznych	226
2.4.1.5. Doktryna prawna praw ekologicznych	228
2.4.2. Prawa kulturalne	230
2.4.2.1. Wolność twórczości literackiej, artystycznej, naukowej i technicznej	230
2.4.2.2. Prawo własności intelektualnej	232
2.4.2.3. Prawo do dziedzictwa kulturalnego	232
2.4.2.4. Kultura prawna	235
2.4.3. Wnioski i sugestie	237
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 2.4</i>	238
 Cześć III. ZAGADNIENIA OCHRONY PRAW CZŁOWIEKA W KONTEKŚCIE EWOLUCJI ORZECZNICTWA SĄDU KONSTYTUCYJNEGO NA UKRAINIE	 245
§ 3.1. Tendencje i ramy prawne rozwoju orzecznictwa sądu konstytucyjnego na Ukrainie	 247
3.1.1. Wprowadzenie	247
3.1.2. Obywatel i sądownictwo konstytucyjne	249
3.1.3. Sądownictwo konstytucyjne a sądownictwo powszechne	251
3.1.4. Zagadnienia prawnej regulacji procedury przed sądem konstytucyjnym	254
3.1.5. Doktryna praw człowieka	255
3.1.6. Wnioski i sugestie	256
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 3.1</i>	259

§ 3.2. Rozszerzenie dostępu obywatela do sądu konstytucyjnego na Ukrainie:	
warianty rozwiązań	264
3.2.1. Wprowadzenie	264
3.2.2. Modele szerokiego dostępu	265
3.2.3. Sąd Konstytucyjny Ukrainy a Sąd Najwyższy Ukrainy i sądy powszechne	267
3.2.4. Skutki prawne	269
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 3.2</i>	270
§ 3.3. Zagraniczne doświadczenia związane z wprowadzeniem skargi konstytucyjnej	276
3.3.1. Wprowadzenie	276
3.3.2. Model klasyczny	278
3.3.3. Skarga konstytucyjna w Konfederacji Szwajcarskiej	278
3.3.4. Skarga konstytucyjna w Republice Austrii	279
3.3.5. Skarga konstytucyjna w Królestwie Hiszpanii	282
3.3.6. Skarga konstytucyjna w Rzeczypospolitej Polskiej	283
3.3.7. Skarga konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej	285
3.3.8. Pewne wnioski	287
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 3.3</i>	288
§ 3.4. Skarga konstytucyjna na Ukrainie: problemy związane z jej wprowadzeniem	294
3.4.1. Wprowadzenie	294
3.4.2. Teoria skargi konstytucyjnej	295
3.4.3. Skarga konstytucyjna jako instytucja prawa konstytucyjnego	297
3.4.4. Oddziaływanie skargi konstytucyjnej na system prawny i politykę tworzenia prawa	298
3.4.5. Perspektywa wprowadzenia skargi konstytucyjnej na Ukrainie	299
3.4.6. Skarga konstytucyjna a zażalenie konstytucyjne	300
3.4.7. Podstawowe elementy i mechanizm działania skargi konstytucyjnej	301
<i>Zagadnienia, zadania praktyczne do § 3.4</i>	305
Słowo końcowe	311
Streszczenie	321
Lista rekomendowanych źródeł	325
Znaczące daty	335
Informacje o autorach	339
Orzecnictwo sądowe (na dysku): orzeczenia ETPCz, Sądu Konstytucyjnego Ukrainy i zagranicznych sądów (i trybunałów) konstytucyjnych	

Table des matières

Appel aux lecteurs	3
Allocution d'ouverture	5
Préface des auteurs	10
Abréviations	13
Chapitre I. LA DIGNITÉ DE LA PERSONNE HUMAINE COMME DROIT FONDAMENTAL DE LA PERSONNE: L'EXPÉRIENCE EUROPÉENNE ET UKRAINIENNE DE LA PROTECTION JURIDIQUE	15
§ 1.1. La Convention européenne et les droits de l'homme: l'état de réalisation en Ukraine	17
1.1.1. Des remarques inaugurales	17
1.1.2. La fonction de la protection juridique réalisée par l'Etat et la Cour constitutionnelle ukrainienne	20
1.1.3. L'accès à la justice constitutionnelle	22
1.1.4. La nécessité absolue des règlements de la Convention européenne des droits de l'homme) et des décisions de la CEDH (Cour européenne des droits de l'homme).	24
1.1.5. L'analyse juridique de la pratique de l'application des règlements de la Convention européenne des droits de l'homme et des décisions de la CEDH (Cour européenne des droits de l'homme)	25
1.1.6. Conclusions et propositions	28
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 1.1</i>	<i>29</i>
§ 1.2. La protection de la dignité de l'homme par les Cours des pays européens	36
1.2.1. La République de Pologne : les droits et les libertés de la personne dans le contexte de la pratique judiciaire du Tribunal constitutionnel polonais et de la Cour suprême de la République de Pologne	36
1.2.1.1. La conception des droits de la personne dans la Constitution de Pologne	36
1.2.1.2. Des droits et des libertés fondamentaux	38
1.2.1.3. Des droits et des libertés personnels	40

1.2.2. La République fédérale d'Allemagne : les droits de la personne dans la pratique judiciaire du Tribunal constitutionnel fédéral	49
1.2.2.1. Le point de départ philosophico-dogmatique	49
1.2.2.2. Le droit de la personne à l'autodétermination	53
1.2.2.3. Le droit de la personne à l'auto-entretien	55
1.2.2.4. Le droit de la personne à l'expression publique	57
1.2.2.5. La protection des droits de la personne après sa mort	60
1.2.2.6. L'ingérence dans le droit fondamental de la personne	61
1.2.2.7. La justification de l'ingérence étatique	64
1.2.2.8. De nouveaux défis pour la protection des droits de la personne	66
1.2.3. Les conséquences juridiques de l'adhésion de l'UE (Union européenne) à la Convention européenne des droits de l'homme	68
1.2.3.1. Des remarques inaugurales	68
1.2.3.2. Les droits de l'homme dans l'EU (Union européenne)	70
1.2.3.3. La pratique de la Cour européenne des droits de l'homme	71
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 1.2</i>	74
§ 1.3. La protection judiciaire de la dignité de l'homme en Ukraine: la théorie et la pratique	81
1.3.1. Des règlements inauguraux.	81
1.3.2. Des principes religieux et éthiques du droit à la dignité humaine.	83
1.3.3. L'histoire et la philosophie européennes du droit à la dignité humaine	85
1.3.4. Des conceptions du droit à la dignité humaine dans la science juridique contemporaine	88
1.3.5. Le droit à la dignité humaine dans le système des droits et des libertés de l'homme et du citoyen	90
1.3.6. La régulation juridique et la garantie du droit à la dignité humaine.	92
1.3.7. La protection du droit à la dignité humaine dans la pratique de la CEDH et des Cours constitutionnelles étrangères	93
1.3.8. La protection du droit à la dignité humaine par la Cour constitutionnelle ukrainienne et par les cours de la juridiction de droit commun	97
1.3.9. Conclusions et propositions	99
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 1.3</i>	100
§ 1.4. La Commission d'approbation du respect de la dignité de l'homme et de la garantie à la réalisation de ses droits et de ses libertés auprès du Président de l'Ukraine: des perspectives de la création	108
1.4.1. Des règlements inauguraux.	108

1.4.2. Le droit au respect de la dignité humaine.	109
1.4.3. Les garanties du droit au respect de la dignité humaine	111
1.4.4. La Commission auprès du Président de l'Ukraine	113
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 1.4</i>	116
Chapitre II. LES DROITS DE L'HOMME EN UKRAINE DANS LE CONTEXTE DE LA DOCTRINE DES JUSTICES EUROPÉENNE ET UKRAINIENNE	123
§ 2.1. Les fondements constitutionnels de la protection des droits de l'homme par la Cour constitutionnelle ukrainienne	125
2.1.1. Des réglemets fondamentaux	125
2.1.2. La prééminence du droit.	126
2.1.3. Le principe d'égalité.	128
2.1.4. L'interdiction de la discrimination.	129
2.1.5. L'intégration des droits de l'homme naturels et positifs	129
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 2.1</i>	131
§ 2.2. Les droits et les libertés civils et politiques.	138
2.2.1. Les droits et les libertés civils: des remarques inaugurales	138
2.2.1.1. Le droit à la vie.	140
2.2.1.2. Le droit au respect de la dignité humaine	142
2.2.1.3. Le droit à la liberté et à l'invulnabilité personnelle	144
2.2.1.4. Le droit à l'invulnabilité du domicile et des biens de la personne	147
2.2.1.5. Le droit au secret postal et d'autre correspondance	148
2.2.1.6. Le droit à l'invulnabilité de la vie privée et familiale de la personne	149
2.2.1.7. La liberté de déplacement et du domicile	153
2.2.1.8. La liberté d'expression	155
2.2.1.9. La liberté de conscience et de croyance.	155
2.2.2. Les droits et les libertés politiques des citoyens	156
2.2.2.1. La liberté d'association	157
2.2.2.2. La liberté de participation à la gestion des affaires publiques	159
2.2.2.3. La liberté des réunions de paix, des meetings et des manifestations	163
2.2.2.4. Le droit à la démarche auprès d'une administration	164
2.2.3. Conclusions.	165
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 2.2</i>	165
§ 2.3. Les droits et les libertés sociaux et économiques.	173
2.3.1. Les droits et les libertés sociaux: les réglemets inauguraux	173
2.3.1.1. La doctrine de l'Etat social.	174

2.3.1.2. Les droits sociaux des citoyens dans les conditions des régimes de droit, régimes juridiques, régimes légaux spéciaux	177
2.3.1.3. L'évolution des positions juridiques de la Cour constitutionnelle ukrainienne dans l'aspect comparatif.	179
2.3.1.4. Le droit à l'emploi.	182
2.3.1.5. Le droit de grève.	184
2.3.1.6. Le droit au repos.	184
2.3.1.7. Le droit à la protection sociale et à la sécurité matérielle	185
2.3.1.8. Le droit d'habitation	186
2.3.1.9. Le droit à la protection de la santé et à l'assurance maladie	186
2.3.1.10. Le droit à l'instruction	187
2.3.2. Le système des droits et des libertés économiques de l'homme et du citoyen.	189
2.3.2.1. Le droit à l'inviolabilité de la propriété privée	191
2.3.2.2. Le droit d'entreprendre	204
2.3.2.3. L'essence du contenu du droit d'entreprendre dans la structure du système économique	205
2.3.2.4. L'essence du contenu du droit d'entreprendre.	206
2.3.2.5. La nature institutionnelle du droit d'entreprendre.	206
2.3.2.6. La nature sociétaire du droit d'entreprendre.	207
2.3.2.7. Le droit d'entreprendre comme droit personnel	209
2.3.2.8. Les fondements constitutionnels du monopole et de la concurrence loyale	212
2.3.3. Conclusions	214
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 2.3</i>	<i>215</i>
§ 2.4. Les droits et les libertés écologiques et culturels	221
2.4.1. Les droits écologiques de l'homme et du citoyen.	221
2.4.1.1. Le droit à la sécurité écologique	221
2.4.1.2. Le droit à l'accès libre à l'information sur la situation écologique, la qualité des produits d'alimentation et ménagers, et aussi le droit à la propagation de cette information.	223
2.4.1.3. La consécration législative des droits écologiques	225
2.4.1.4. La pratique des tribunaux de la juridiction de droit commun dans le domaine de l'assurance des droits écologiques	226
2.4.1.5. La doctrine juridique des droits écologiques	228
2.4.2. Les droits culturels.	230
2.4.2.1. La liberté à l'effort créateur littéraire, artistique, scientifique et technique.	230
2.4.2.2. Le droit à la propriété intellectuelle	232
2.4.2.3. Le droit au patrimoine culturel et aux biens culturels	232

2.4.2.4. La culture juridique	235
2.4.3. Conclusions et propositions	237
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 2.4</i>	238
Chapitre III. LES PROBLÈMES DE LA PROTECTION DES DROITS DE L'HOMME DANS LE CONTEXTE DE L'ÉVOLUTION DE LA JUSTICE CONSTITUTIONNELLE EN UKRAINE	245
§ 3.1. Les tendances et les lois de l'évolution de la justice constitutionnelle en Ukraine	247
3.1.1. Introduction	247
3.1.2. Le citoyen et la justice constitutionnelle.	249
3.1.3. La justice constitutionnelle et les tribunaux de la juridiction de droit commun	251
3.1.4. Les problèmes de la régulation juridique de la procédure judiciaire constitutionnelle	254
3.1.5. La doctrine des droits de l'homme.	255
3.1.6. Conclusions et propositions	256
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 3.1</i>	259
§ 3.2. L'extension de l'accès des citoyens à la justice constitutionnelle en Ukraine: des variantes au choix	264
3.2.1. Introduction	264
3.2.2. Des modèles de l'extension de l'accès.	265
3.2.3. La Cour constitutionnelle ukrainienne et la Cour suprême ukrainienne, d'autres tribunaux de la juridiction de droit commun	267
3.2.4. Des résultats juridiques	269
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 3.2</i>	270
§ 3.3. L'expérience étrangère de l'application de la plainte constitutionnelle	276
3.3.1. Introduction	276
3.3.2. L'expérience classique	278
3.3.3. La plainte constitutionnelle en Confédération suisse.	278
3.3.4. La plainte constitutionnelle en République d'Autriche	279
3.3.5. La plainte constitutionnelle au Royaume d'Espagne	282
3.3.6. La plainte constitutionnelle en République de Pologne	283
3.3.7. La plainte constitutionnelle en Fédération de Russie	285
3.3.8. Conclusions.	287
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 3.3</i>	288
§ 3.4. La plainte constitutionnelle en Ukraine: les problèmes de la mise en application	294
3.4.1. Introduction	294

3.4.2. La théorie de la plainte constitutionnelle	295
3.4.3. La plainte constitutionnelle comme institution du droit constitutionnel.	297
3.4.4. L'influence de la plainte constitutionnelle sur le système de droit et la politique juridique.	298
3.4.5. Les questions de la mise en application de la plainte constitutionnelle en Ukraine	299
3.4.6. La plainte constitutionnelle et la démarche constitutionnelle	300
3.4.7. Les éléments fondamentaux du mécanisme juridique de la plainte constitutionnelle	301
<i>Problématiques, cas pratiques, problèmes et exercices au § 3.4</i>	<i>305</i>
Discours de clôture	311
Annotation	323
Littérature recommandée.	325
Des dates mémorables	335
De brefs renseignements des auteurs.	339
La pratique judiciaire (Sur le CD): les actes de la CEDH (la Cour européenne des droits de l'homme), de la CCU (la Cour constitutionnelle ukrainienne) et des cours (tribunaux) des pays étrangers	

Навчальне видання

**Права і свободи
людини і громадянина в Україні
(доктрина Європейського суду з прав людини
і Конституційного Суду України)**

Навчальний посібник

Шеф-редактор В. С. Ковальський,
доктор юридичних наук, доцент

Юрінком Інтер — редакція
наукової та навчальної літератури

Відповідальна за випуск *Т. М. Виногорова*
Редактори *В. М. Зарецька, О. В. Смірнова*
Комп'ютерна верстка *В. Ю. Романенка*
Художнє оформлення *М. П. Черненка*

Підписано до друку 04.11.2013. Формат 60 × 90/16.
Умовн. друк. арк. 23,5. Обл.-вид. арк. 19,5.
Наклад 500 прим. Зам. №

З питань придбання літератури звертатися
до видавництва «Юрінком Інтер» за адресою:
04209, Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 31б, тел. 411-64-03, 411-69-08

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром ТОВ «Юрінком Інтер»
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 3954 від 13.01.2011)

Надруковано в ПАТ «Віпол», 03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4404 від 31.08.2012)

П68 Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України) : навчальний посібник / звернення до читачів Голови Конституційного Суду України (VII.2010—VII.2013 роки) Головіна А. С. ; вст. слово і заг. ред. проф. Мартиненка П. Ф., Кампа В. М. — К., 2013. — 376 с.

ISBN 978-966-667-573-9

Навчальний посібник носить науково-практичний характер. Він містить елементи монографії, оскільки автори використовують надзвичайно великий науковий апарат (як вітчизняних, так і зарубіжних авторів), що додає посібнику науковості. Наявність у посібнику практичних завдань, рішень Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України та конституційних судів зарубіжних країн надає можливість набувати практичні навички роботи з різними актами цих органів, формує та розвиває практичні навички застосування набутих теоретичних знань.

Посібник стане надзвичайно корисним не лише для студентів та викладачів, а й для юристів-практиків, суддів, прокурорів, працівників МВС України, адвокатів, правозахисників, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування тощо.

УДК 342.7(477)(075.8)
ББК 67.400.7(4Укр)я73